

ΤΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Π. Τερλεξής** : Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα
- **Η. Θερμός** : Μορφολογία συστημικής αλλαγής
- **F. Fukuyama** : Απάντηση στους επικριτές μου
- **Λ. Μαράτου - Αλιμπράντη** : Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία στη σύγχρονη Ελλάδα
- **Σ. Αυγερινού - Π. Ηλιοπούλου** : Ελληνική γεωργία και το σύστημα των οικισμών
- **Γ. Ξανθάκου, Μ. Καΐλα, Ν. Ανδρεαδάκης** : Η λογική της σχολικής αποτυχίας στο ελληνικό σχολείο
- **Δ. Παναγιωτακόπουλος - Α. Ρήγα** : Αναπαράσταση λέξεων συναφών με τα γηρατειά
- **G. Mehrabian** : Αραβική ανατολή
- **Π. Αναστασιάδης** : Το τέλος της Ευρώπης;
- **Ανακοινώσεις** : Συνέδριο ιατρικής ηθικής

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
Ρέθυμνο 74100 Τηλ. 0831/27.808 - 24.070/εσ. 37

Περιεχόμενα

Η χιουμοριστική αφασία της ελληνικής κοινωνίας	5
Π. Τερλεξής: Η κρίση της πολιτικής και η αναβάθμιση του πολιτικού στην Ελλάδα σήμερα	11
Η. Θερμός: Μορφολογία συστημικής αλλαγής: Η περίπτωση των Η.Π.Α. στη δεκαετία του '60	26
F. Fukuyama: Μια απάντηση στους επικριτές μου	54
Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη: Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία. Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας	69
Σ. Αυγερινού-Κολώνια, Π. Ηλιοπούλου: Επιπτώσεις από τις μεταβολές της ελληνικής γεωργίας στο σύστημα των οικισμών. Μια υπόθεση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών	92
Γ. Ξανθάκου, Μ. Καΐλα, Ν. Ανδρεαδάκης: Η λογική της σχολικής αποτυχίας: μια «συμμετρική σχέση» ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο	113
Δ. Παναγιωτακόπουλος, Α. Ρήγα: Αναλυτική (δομική) αναπαράσταση λέξεων συναφών με τα γηρατεία	145

Μια Άλλη Άποψη	
G. Mehrabian:	
Αραβική ανατολή	161
Π. Αναστασιάδης:	
Το τέλος της Ευρώπης;	171
Το Βήμα των Φοιτητών:	
Απόρροιες και απορίες των φοιτητικών κινητοποιήσεων	177
Προτάσεις - Ανακοινώσεις - Συνέδρια:	
Συνέδριο ιατρικής ηθικής	180
Βιβλιοκριτική	212
Βιβλιοπαρουσιάσεις	232
Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών	235

Η χιουμοριστική αφασία της ελληνικής κοινωνίας

I

Αν κάθε εποχή, σύμφωνα με τον Χάιντεγκερ, έχει ένα και μόνο ζήτημα κάθε φορά να διερευνήσει, τότε δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι για τη χώρα μας αυτή τη στιγμή το ζήτημα αυτό είναι, η λογοπαιχτική διάθεση με την οποία αντιμετωπίζεται η ελαφρότητα του Είναι μας.

Προσέξατε πως γράφονται σήμερα τα άρθρα, οι επιφυλλίδες, τα μελετήματα, πως τυπώνονται οι αφίσες, πως γίνονται οι παραδόσεις και τα σεμινάρια, πως παίρνονται οι συνεντεύξεις και πως δίνονται οι απαντήσεις στο ραδιόφωνο ή την τηλεόραση; Κάπου κανείς έχει την αίσθηση ότι όλοι οι Έλληνες ξαφνικά απέκτησαν "χιούμορ". Κι ενώ αντίστοιχος ακριβώς όρος στο ελληνικό λεξιλόγιο δεν υπάρχει για να περιγράψουμε το φαινόμενο, ωστόσο θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει πως ολόκληρη σχεδόν η Ελλάδα πλημμύρισε ξαφνικά από μια παιχνιδώδη διάθεση.

Η ψυχρότητα, η σοβαροφάνεια, η τυπικότητα και ο ακαδημαϊσμός του γραπτού και του προφορικού λόγου της δεκαετίας του '60 ή του '70, φαίνεται ν' αποτελούν γραφολογικό και λαογραφικό υλικό για τους ιστορικούς του επικοινωνιακού λόγου. Φράσεις και περιγραφές, καταγραφές και εκφράσεις, έχουν γίνει σήμερα άτυπες, ανάλαφρες, σχεδόν χαριτωμένες. Έλειψε ο στόμφος της έκφρασης και κατέπεσε η ρητορική της αφήγησης.

Αλλά ενώ αποδεσμεύτηκε η φόρμα της γραφής κι αλάφρυνε το ύφος του λόγου, φαίνεται να εξατμίστηκε ξαφνικά και η λογικότητα του νοήματος. Τα κενά ανάμεσα στην ελαφρότητα της αφήγησης και τη σοβαρότητα του γεγονότος, οι διακοπές ανάμεσα στην σιωπή και την πολεμική, γέμισαν με ειρωνικά σχόλια και ευφρολογήματα, με λογοπαίγνια και σχήματα λόγου, με πλήθος υπονοούμενα και χαριτόλογες ατάκες. Θάλεγε κανείς πως τα ίδια τα συμβάντα που ζούμε κι' εξιστορούμε έμειναν ξαφνικά μετέωρα και ανερμάτιστα, χωρίς περιεχόμενο και ειδικό βάρος.

Τα πρωτοσέλιδα των εντύπων, οι λεζάντες των εικόνων, η πολυχρωμία των σελίδων, οι ειδήσεις των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, οι διάλογοι των "σήριαλς", οι αγορεύσεις των βουλευτών, οι θέσεις των υπουργών, οι καταθέσεις των μαρτύρων, οι απολογίες των υποδίκων, γέμισαν ξαφνικά το δημόσιο χώρο από ευφρολογήματα και ευτράπελες αφηγήσεις.

Κι όλα αυτά βέβαια θα ήταν καλοδεχούμενα, αν πρόδιναν κοινωνική ευαισθησία στα τόσα τραγικά που μας συμβαίνουν. Θα ήταν επαινετά, αν υποδήλωναν αυτοσυγκράτηση και φλεγματικότητα σε βίαιες αντιπαράθεσεις, ή έστω αν υπονοούσαν αναβάθμιση του εκφραστικού λόγου και εμπλουτισμό του επικοινωνιακού μας κώδικα και της σημειωτικής, όπως θα 'λεγε και ο Ουμπέρτο Εκο. Ακόμη, θα ήταν παραδεκτά ή και χρήσιμα, αν έρχονταν σ' αντικατάσταση του πικρόχολου, αλλά απόλυτα κατανοητού εκείνου χλευασμού της καρπαζιάς και της μιζέριας του Καραγκιόζη και του Χατζιαβάτη. Θα ήταν άλλος ένας συνεκτικός κρίκος στην "κατατεμαχισμένη των φαινομένων επιφάνεια", που "συνέχει τα μικρά με τα σπουδαία ή τα καίρια με τα ασήμαντα", που λέει κι ο ποιητής (Οδυσσεάς Ελύτης).

II

Κάθε καλόπιστος όμως παρατηρητής αυτού του ακατάσχετου χιουμοριστικού καταιγισμού και αυτής της χειμαρώδους αφηγηματικής τερπνότητας που μας ενέκυψε, μπορεί εύκολα να διακρίνει άλλα πράγματα. Αν δεν σταθεί στην κρούστα αλλά προχωρήσει στον πυρήνα των φαινομένων, θα διαπιστώσει ότι δεν πρόκειται για πηγαία αλλαγή διάθεσης, για εξελικτική μεταλλαγή του λογοτεχνικού ύφους ή για απλοποιητική μεθόδευση, που οδηγεί ασφαλέστερα στην ουσία των πραγμάτων. Δεν πρόκειται για τέχνη που αφυπνίζεται ή για λόγο που εμπλουτίζεται. Δεν είναι μια καινούργια επικοινωνιακή αντίληψη ή μια διαφορετική λογοτεχνική αισθητική.

Πρόκειται μάλλον για ακατάσχετη αφηγηματική αντίδραση σε καταστάσεις πρωτόγνωρες σε ένταση και πρωτοφανείς σε όγκο. Πρόκειται καθαρά για ημι-συνειδητή ή ασυνειδητή αποφυγή του βάρους της ευθύνης και του αισθήματος της ενοχής που νοιώθουμε να μας βαραίνουν στην εναγώνια αναζήτηση καινούργιων ρόλων και νέας ταυτότητας, που επιβάλλουν συνθήκες πέρα από τη βούλησή μας. Για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους της ψυχανάλυσης, πρόκειται για "αμυντική τακτική" μιας συνεχώς απειλούμενης (όχι πάντα κατά φαντασία) ηθικής στάσης του προσώπου που προσπαθεί να επικοινωνήσει.

Αλλά όταν το χιούμορ δεν καταγράφει τίποτε άλλο, παρά μόνο την προσωπική διάθεση του υποκειμένου, τότε εύκολα μπορεί να καταλήξει σε ευτράπελο λόγο ή σε σκέτη φλυαρία. Τόσο οι πομποί, όσο και οι δέκτες των μηνυμάτων καταλήγουν να συγχέουν τα όρια του σοβαρού και του αστειού, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει κάθε στιγμή, όχι μόνο η ηθική ακεραιότητα των προσώπων, αλλά και η συγκεκριμένη "επικοινωνιακή λογικότητα" της κοινωνικής σχέσης.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα της σύγχυσης και της αμφιβολίας του επικοινωνιακού παιχνιδιού – στο οποίο, ας σημειώσουμε, συχνά διακυβεύονται περισσότερα από το ήθος της φράσης ή το ύφος της χειρονομίας – αυτός που κάνει χιούμορ δεν αποσκοπεί να πλήξει, συνειδητά και με εύσημο τρόπο, μια κοινωνική συνθήκη που μοιάζει (ή πράγματι είναι) πα-

ράλογη, απαράδεκτη ή ανυπόφορη. Προσπαθεί μάλλον ασυνείδητα, παρορμητικά και γι' αυτό συχνά επιπόλαια και αναποτελεσματικά, να κατοχυρώσει την ακεραιότητα του κύρους του, που φαίνεται κάθε φορά να απειλείται από την εμπλοκή του, είτε ως συμμετόχου είτε ως παρατηρητή, σε μια επισφαλής επικοινωνιακή διαδικασία. Αποτελεί περισσότερο μια εναγώνια και συχνά τραγική προσπάθεια του ατόμου, να αποστασιοποιηθεί από καταστάσεις και γεγονότα που απειλούν την προσωπική του θέση και την κοινωνική του υπόσταση.

Πρόκειται για προσπάθεια απαγκίστρωσης από άβολες καταστάσεις ή παράλογες συνθήκες, στις οποίες το άτομο, αθέλητα ή ετεροκατευθυνόμενα έχει την αίσθηση πως έχει εμπλακεί. Η απεμπλοκή του τότε από παρόμοιες καταστάσεις, γίνεται ο μοναδικός στόχος της επικοινωνιακής διαδικασίας. Αυτό επιδιώκεται με την έντεχνη κατασκευή της αφήγησης και το επίπλαστο ύφος της χειρονομίας μάλλον, παρά με την ανεπηρέαστη στάση και την κριτική διάθεση απέναντι στα γεγονότα. Έτσι, το υποκείμενο παγιδεύεται από την ίδια του την πρόθεση να απελευθερωθεί.

Τα ειρωνικά σχόλια, η καυστική διάθεση, τα ευφυολογήματα, ολόκληρος ο προθεσιακός εξοπλισμός του χιούμορ, αντί να στοχεύουν τότε στα κακώς κείμενα καταλήγουν στο χλευασμό των προσώπων. Τα νέα πρότυπα συμβολικής επικοινωνίας που εισάγονται στην κουλτούρα, δεν λειτουργούν αποτρεπτικά στην παράλογη δράση. Αντίθετα, συμβάλλουν στην εσωτερικοποίηση όλων των γνωστών παρά-ή-μη-λογικών προτύπων της αφηγηματικής γλώσσας. Από διαμεσολαθητικός, επικοινωνιακός μηχανισμός, το χιούμορ μετατρέπεται σε παραπειστικό ή πλεονάζοντα λόγο. Μ' αυτό τον τρόπο παραμορφώνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις και αλλοιώνονται οι καταγραφές των συγκρούσεων.

III

Ολόκληρη η παραφραστική διαδικασία του χιούμορ καταλήγει τότε σε απλή τελετουργία ηγεμονισμού και χειραφέτησης. Υπηρετεί την πολιτική εξουσία, δεν την καυτηριάζει. Την ελαφρύνει δεν την επιβαρύνει. Κι απ' αυτή την άποψη, το φαινόμενο από ψυχολογικό-υποκειμενικό, μετατρέπεται σε κοινωνιολογικό-συλλογικό.

Προσέξτε τις χιουμοριστικές ατάκες ανάμεσα στον κυβερνητικό εκπρόσωπο κι αυτόν της αντιπολίτευσης, σε επίπεδο τηλεοπτικών ανακοινώσεων; Τα θέματα χάνουν τη σπουδαιότητά τους, εξαφανίζονται. Μαζί τους και τα σημαινόμενα. Το θέμα είναι ποιος από τους δυο θα ακουστεί πιο κεραυνοβόλα κι αποστοματικά ευφυόλογος. Κλασική περίπτωση λεκτικής επίθεσης και ακαριαίας απόκρουσης, με αποτέλεσμα τη νοηματική σύγχυση του μηνύματος και την εσκεμμένη παράλυση της συνείδησης.

Ο Κοσκωτάς έτσι, δεν έχει (ακόμη) καταδικαστεί από την ελληνική δικαιοσύνη. Δεν είμαι όμως καθόλου βέβαιος; ύστερα από τα τόσα μυθιστορηματικά και ευτράπελα που ακούστηκαν στη Βουλή, από τα πιο επίσημα χείλη και από τα όσα ακούμε από τον καιρό στο Ειδικό Δικαστήριο, ότι έχει καταδικαστεί από την ελληνική κοινή γνώμη. Αφήνεται μ' αυτό

τον τρόπο, αν και έγκλειστος στις φυλακές του Σαλέμ, να μεταμορφώνεται, δίκην επιθεωρησιακού ήρωα, πότε σε επιχειρηματικό ίνδαλμα και πότε σε κοινό απατεώνα. Καταρρίπτονται έτσι και τα τελευταία προπύργεια σοβαροφάνειας του ελληνικού Κράτους και αξιοπιστίας του "περί δικαίου και δικαιοσύνης" δημοσίου αισθήματος.

Το δεξιό μοτίβο "ανήκομεν εις την Δύσιν", και συνεπώς οι αμερικανικές βάσεις μένουν, ήταν για πολλούς τραγικό. Το σοσιαλιστικό σλόγκαν "ο αγώνας τώρα δικαιώνεται", είναι ασφαλώς αστείο. Το τραγελαφικό είναι η απαίτηση της αριστεράς να φύγουν οι βάσεις, αλλά οι εργαζόμενοι σ' αυτές να μη χάσουν τη δουλειά τους. Μεταξύ σοβαρού και αστείου ωστόσο, οι πολιτικές ηγεσίες όλων των αποχρώσεων καταφέρνουν να σπάνε τη μονοτονία μιας μακρόχρονης παράστασης και να συγκεντρώνουν έξω από τα κομματικά τους ταμεία το έξαλλο πλήθος των οπαδών τους, για να ακούσουν τους ίδιους θεατρικούς διαλόγους, με διαφορετικά όμως κάθε φορά σενάρια.

Καυτηρίασε η "τρικυκλική δίοπτρα", που ο Συνασπισμός είχε κυκλοφορήσει σε αφίσα σε προεκλογική περίοδο – με όσο χιούμορ κι αν σχεδιάστηκε – τα παράξενα του κόσμου, ή συμβόλιζε (ολίγον προφητικά) την ολιγόμηνη πολιτική πορεία του; Παραπομπή του κ. Παπανδρέου και των συνεργατών του στο Ειδικό Δικαστήριο, άμεση συμμετοχή σε Κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, εκλογική συμφωνία με ΠΑΣΟΚ για τους δήμους της χώρας και έπεται συνέχεια. Εδώ το χιούμορ της εικόνας παίρνει υπαρξιακές διαστάσεις, με υποδόριους συνειρμούς αυτοκαταστροφής.

Τέλος, πάρτε τα διάφορα "τραίνα της ιστορίας", όπου οι εκάστοτε οδηγοί του έθνους μας προτρέπουν, με εναγώνιες επικλήσεις στα πατριωτικά μας αισθήματα, άλλοτε να επιβιθαστούμε και άλλοτε να τα εγκαταλείψουμε. Οι πιο πολλοί από μας έχουμε νομίζω επικίνδυνα μπερδέψει και τις ώρες των δρομολογίων τους και τους σταθμούς τους και τον προορισμό τους. Έτσι, εκτός από τους μηχανοδηγούς, κανένας από τους απλούς ταξιδιώτες δεν ξέρει πια σε ποιο τραίνο βρίσκεται, για που προορίζεται ή πότε θα τον κατεβάσουν. Απλώς, κάπου βλέπουν καπνό κι έτσι έχουν την ψευδαίσθηση πως ταξιδεύουν.

IV

Η ψυχολογία και οι ψυχαναλυτικές θεωρίες θα μπορούσαν βέβαια να πουν πολλά σ' αυτές τις περιπτώσεις. Από κοινωνιογλωσσολογική όμως άποψη, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η μορφή, το ύφος και η λειτουργία του χιούμορ, όπως και γενικότερα της γλώσσας και του λόγου, είναι συνάρτηση βαθύτερων κοινωνικών ανακατατάξεων. Μ' άλλα λόγια, το ύφος της αφηγηματικής συνθήκης δεν είναι μια αθάνατη κοινωνική εκδήλωση ή μια αυθόρμητη υποκειμενική υπόθεση. Το φαινόμενο έχει να κάνει με γενικότερες τάσεις και βαθύτερες κοινωνικές αντιθέσεις, που διαμορφώνονται στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο.

Το χιούμορ δεν ξεφυτρώνει συμπτωματικά ή τυχαία, μέσα από συνθήκες άκρατου κοινωνικού ανταγωνισμού και αντιπαλότητας. Φέρνει

μέσα του ένα μήνυμα και μια σκοπιμότητα. Μ' αυτή την έννοια συνδέεται άμεσα αλλά διακριτικά με την ηθική, τα πιστεύω και τα συστήματα των αξιών, που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά των (συνήθως κυρίαρχων) κοινωνικών ομάδων, σε μια δοσμένη κοινωνία.

Σε καταστάσεις άνισης επικοινωνιακής συνδιαλλαγής και αυθόρμητης εκφραστικής διάθεσης, το χιούμορ μετατρέπεται σε επιθετικό ή αμυντικό μηχανισμό, με όλες τις παραμορφωτικές επιπτώσεις στον επικοινωνιακό λόγο, όπως τις επισημάναμε παραπάνω. Στη γραφή και την έκφραση του εξουσιαστή γίνεται κομπορρημοσύνη, υπεροψία, ειρωνική συγκατάβαση ή ιδεολογία. Στο λόγο και την αφήγηση του εξουσιαζόμενου γίνεται κακεντρέχεια, σαρκασμός, σκοπιμότητα ή αντικουλτούρα.

Όλα τούτα ολοφάνερα μας λένε ένα πράγμα: ότι η γενναιότητα της φράσης και η μεγαλοσύνη της χειρονομίας χρειάζονται κλίμα ελεύθερης και αβίαστης συναλλαγής. Μόνο σε συνθήκες κοινωνικής ισορροπίας, ισόβαρης συνδιαλλαγής και αμοιβαίας ανεκτικότητας μπορεί η χιουμοριστική πρόθεση να γίνει διάθεση και στη συνέχεια στάση ζωής.

Η δημοκρατική παράδοση, πολιτική και πολιτισμική, είναι αυτή που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την αμοιβαία εκτίμηση και ανεκτικότητα ανάμεσα στους συνδιαλεγόμενους. Είναι οι συνθήκες συγκατάβασης και κατανόησης, αυτές που αποτρέπουν τους φορείς της επικοινωνιακής συνδιαλλαγής να χρησιμοποιούν τον πλάγιο λόγο του "περίπου" ή τα υπονοούμενα με διφορούμενη έννοια, για λόγους κοινωνικής παραλλαγής και προσωπικής κάλυψης. Μόνο σε συνθήκες ανεκτικότητας, και συναίνεσης, σε σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού και κατανόησης, σε καιρούς πολιτισμικής ευφορίας και αναβαθμισμένου κοινωνικού ήθους, είναι δυνατόν να αποτρέψουμε παρόμοια σχήματα λόγου να καταλήξουν σε ιδεολογικούς μηχανισμούς στα χέρια ηγεμονικών ομάδων.

Σε συνθήκες έντονης αμφισβήτησης, και ραγδαίων κοινωνικών μεταλλαγών, σαν κι αυτές που περνάει ο τόπος στις μέρες μας, τα περιθώρια της έλλογης επικοινωνιακής συνδιαλλαγής φαίνεται να στενεύουν. Η διάθεση μεταστρέφεται. Ο λόγος αλλοιώνεται. Η αισθητική της έκφρασης μπαίνει σε δεύτερη μοίρα. Τότε γεννιέται το μαύρο χιούμορ.

Και τι μπορούμε, να κάνουμε, θα μου πείτε. Να εξωθελίσουμε το χιούμορ από την αφήγηση; Να πάμε πάλι πίσω στη βλοσυρότητα του ύφους και τη σοβαροφάνεια του λόγου; Όχι βέβαια. Το αντίθετο του "μαύρου χιούμορ" δεν είναι αναγκαστικά η "μαύρη σοβαρότητα". Το χιούμορ είναι το αλάτι της ζωής. Καμιά φορά και το πιπέρι. Ποτέ όμως δεν πρέπει να επιτρέψουμε η παιχνιδιοποίηση της καθημερινότητας να μεταβληθεί σε όπιο, που οδηγεί στον εθισμό της ελαφρότητας του Είναι μας. Αυτό νομίζω μπορούμε να το επιδιώξουμε.

Γράμμα της διεύθυνσης
Πανταζής Τερλεξής

Η κρίση της πολιτικής και η αναβάθμιση του πολιτικού στην Ελλάδα σήμερα*

*Πανταζής Τερλεξής***

Πριν μιλήσουμε για την κρίση της πολιτικής, καλό θα είναι να ορίσουμε την πολιτική, με την έννοια που θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο αυτό στη συζήτησή μας. Δεν θα δώσουμε στην πολιτική μόνο ή κυρίως την έννοια της ηγεμονίας, του καταναγκασμού και της εκμετάλλευσης. Όλ' αυτά βέβαια είναι πολιτική. Είναι όμως η μια της μόνο όψη. Είναι μια απαισιόδοξη σημασιόδοτηση της κοινωνικής οργάνωσης και της ανθρώπινης κοινωνικότητας γενικότερα. Είναι η πλευρά που φράζει επικίνδυνα στο υποκείμενο τις διεξόδους κι απομακρύνει από την ομάδα τις προοπτικές για συλλογική δράση.

Πολιτική μ' αυτή την έννοια είναι ο «πόλεμος των πάντων κατά πάντων» του Hobbes, με μακιαβελικές προδιαγραφές νικητών και νικημένων. Μαξόφρονες διανοητές κι αριστερόφρονες ακτιβιστές, όπως ριζοσπάστες φιλελεύθεροι κι αστοί πλουραλιστές, έχουν κατά καιρούς αποδεχτεί την άποψη του Carl Schmitt, που θεωρεί τη διαίρεση της ανθρώπινης φυλής σε εχθρούς και φίλους, σαν την πλέον φυσική συνθήκη ζωής. Απ' αυτό ίσως προκύπτει κι ο τυραννικός τους ρεαλισμός, που βλέπει την πολιτική, τότε σαν διαδικασία βίαιης καταστολής, στα χέρια ενός προεξάρ-

* Διάλεξη που έγινε στις 25 Φεβρουαρίου 1991, στα πλαίσια μεταπτυχιακών σεμιναρίων της κατεύθυνσης Κοινωνιολογίας του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

χοντος εκμεταλλευτικού κατεστημένου, και τότε σαν διαδικασία διαχείρισης στα χέρια μιας δυναμικής και πρωτοπόρας ηγετικής ομάδας, αντίστοιχα.

Σ' ότι ακολουθεί, υιοθετούμε μια περισσότερο αριστοτελική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου. Μ' αυτή την έννοια τονίζεται ότι πολιτική είναι υπόθεση ολόκληρης της πόλης. Δεν πρόκειται δηλαδή για μονομερή διευθέτηση διαφορών, από ανεξέλεγκτους ή ανεξάρτητους κοινωνικούς μηχανισμούς, σε βάρος της κοινωνίας των ιδιωτών. Η πολιτική προδικάζει κι όταν ακόμη δεν εξασφαλίζει, τη δυνατότητα του κάθε ιδιώτη/μέλους της οργανωμένης κοινωνίας για παρέμβαση. Είναι διαδικασία και μεθόδευση για την κάλυψη της βαθύτερης επικοινωνιακής και ταυτόχρονα οργανωτικής ανάγκης των ανθρώπων. Είναι γενικότερα ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται, αξιολογούνται και δίνονται λύσεις (ή δεν δίνονται) στα προβλήματα της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο ρόλος της πολιτικής, όπως κι αυτός της Δικαιοσύνης ή του Νόμου, της Ηθικής ή του Εθίμου, είναι συνεπώς κατ' ανάγκη κανονιστικός, αλλά συγχρόνως και χειραφετητικός. Περιοριστικός μαζί κι απελευθερωτικός. Καταναγκαστικός και συναινετικός. Ετεροβουλία μαζί και αυτεξουσία. Αποξένωση και κοινωνικότητα. Πάνω απ' όλα όμως είναι διαδικασία διακανονισμού και διευθέτησης, με χωρίς πάντα θέβαιους νικητές και νικημένους στην κοινωνική διαμάχη.

Μόνο μέσα σ' αυτά τα διευρυμένα όρια μιας συγκρατημένα αισιόδοξης προοπτικής για κοινωνική συμβίωση, είναι δυνατόν να διακρίνουμε τις διαμορφούμενες τάσεις και να αξιολογήσουμε τις εμφανιζόμενες προκλήσεις της δεκαετίας του '90. Μόνο μ' αυτή τη προοπτική είναι δυνατόν να έχει νόημα το οποιοδήποτε κάλεσμα για ένταξη ή ανανεωτική επανεργοποίηση του πολίτη στην προσπάθεια για εκσυγχρονισμό και ειρηνική συμβίωση.

Τα βασικά λοιπόν ερωτήματα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σ' ότι ακολουθεί είναι: υπάρχουν μέσα σ' αυτά τα πλαίσια των περιορισμών και των δυνατοτήτων, ενδείξεις για μια εναλλακτική πολιτική αυτή τη στιγμή στη χώρα μας; Υπάρχουν τρόποι συνειδητοποίησης αυτής της δυνατότητας και περιθώρια κοινωνικής δράσης, ανάμεσα στα πλατιά στρώματα του λαού, πέρα από την κυρίαρχη πολιτική σύμβαση, που φαίνεται αυτή τη στιγμή να εξουσιάζει την πολιτική ζωή του τόπου;

Για μια «περεστρόικα» από τα κάτω

Αλλά πριν μπούμε στις λεπτομέρειες των απαντήσεων σ' αυτά τα ερωτήματα, ας δώσουμε το στίγμα της τοποθέτησής μας, με τη μορφή μιας θυμικής επιταγής. Είναι καιρός πια η λαϊκή διαμαρτυρία και η κοινωνική κριτική, έστω και μέσα στις συνθήκες και στα θεσμοθετημένα περιθώρια του πολιτικού μας συστήματος (που από πολλούς θεωρούνται ασφυκτικά ή ακόμη και παράλογα), να καταστεί αποφασιστικός παράγοντας αλλαγών και πολιτικών εξελίξεων. Μόνο αν συμβεί κάτι τέτοιο θα ήταν ίσως δυνατόν να υπάρξει μια έστω και μερική δικαιολόγηση για ένα σύστημα, που όλο και πιο έντονα αμφισβητείται απ' όλο και πιο πολλούς, για τον έντεχνο και συνεχώς διευρυνόμενο αποκλεισμό του κοινού πολίτη από τα κέντρα αποφάσεων άμεσης προτεραιότητας, για το παρόν και το μέλλον του.

Μια τέτοια λαϊκή παρέμβαση, ένα είδος περεστρόϊκας από τα κάτω, θα ήταν δυνατόν ν' αρχίσει εξωσυμβατικά κι αυθόρμητα, για μικρά και καθημερινά ζητήματα. Μέχρι τώρα αποδείχτηκε πως οι μεγαλόσχημες υποσχέσεις για ποιοτικές αλλαγές και δομικές ανακατατάξεις, που τόσο απλόχερα μοιράζουν οι εκάστοτε ηγεσίες των πολιτικών μας σχηματισμών, δεν φαίνεται να ικανοποιούν, ούτε και τις πιο στοιχειώδεις προσδοκίες του σύγχρονου πολίτη. Το ίδιο απογοητευτικές αποδεικνύονται στο ιδεολογικό επίπεδο και οι απόπειρες των λεγόμενων «Υψηλετών Θεωριών», με τη μορφή επεξηγηματικών κι αναμορφωτικών προτάσεων. Οι «μεγάλες αφηγήσεις», που κατά καιρούς κατασκευάζονται στα εργαστήρια των κοινωνικών επιστημών, φαίνεται να έχουν πεθάνει. Το ίδιο και τα σωτηριακά κοινωνικά συστήματα, που ενώ φυτρώνουν στις καρδιές των επαναστατών και στα στήθια των ονειροπόλων, καταλήγουν στα συρτάρια των τεχνοκρατών και στους φακέλλους της γραφειοκρατίας.

Η κοινωνική λοιπόν παρέμβαση στην οποία αναφερόμαστε εδώ, θα μπορούσε να εμφανιστεί ως *διαπολιτική* απόφαση και ταυτόχρονα ως *εξωκομματική* συνθήκη για δράση. Μια τέτοια απόφαση και δράση θα ξεκινούσε από τη διάχυτη και επικίνδυνη υποβόσκουσα λαϊκή δυσφορία, ενάντια σ' ένα αλλοτριωτικό παιχνίδι που φαίνεται να παίζεται για πολύ καιρό τώρα, σε επίπεδο ηγεσιών και πολιτικού προσωπικού, ερήμην του εργαζόμενου ανθρώπου και του κοινού ψηφοφόρου.

Κομματικές αντιπαραθέσεις και θεσμοθετημένες εκλογικές

ανάμετρήσεις, καθώς κι ό,τι αυτές συνεπάγονται, παρέχουν βέβαια την ευκαιρία για συμπεριφορά και δράση, που καταγράφουν, άλλοτε πιστά και άλλοτε όχι και τόσο πιστά, πολιτικές προτιμήσεις και κοινωνικές αλλαγές μιας μεγάλης μερίδας του εκλογικού σώματος. Αυτό όμως δεν είναι αρκετό. Όπως δείχνουν τα πράγματα κάθε άλλο παρά ριζικές αλλαγές, που να ανταποκρίνονται στις άμεσες κοινωνικές ανάγκες, μπορεί να επιφέρουν τέτοιου είδους τυπικά ελεγχόμενες πολιτικές ενέργειες. Η συμβατική πολιτική –ή μάλλον το καχέκτυπο της τυπικής της έκφρασης, όπως εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας– εξακολουθεί να παίζει διαχειριστικό απλώς ρόλο, σε βάρος της ελεύθερης βούλησης του κοινού πολίτη. Μια τέτοια παρέμβαση του πολιτικού (στην καλύτερη περίπτωση *διαμεσολαβητική* και στη χειρότερη *χειραφετική*), μόνο αδιέξοδα και φαύλους κύκλους συσσωρεύει σε κάθε εκσυγχρονιστική προσπάθεια, όπως πολλοί είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης της χώρας.

Η *κομματική ηγεμονία* (ας μη μιλάμε πια μόνο για «άρχουσα τάξη») που εξουσιάζει την ελληνική πολιτική σκηνή, με την παραδοσιακή και αυστηρά αυταρχική της δόμηση, εξακολουθεί να τρέφεται από την παραπλανητική, μέχρι απαράδεκτα κυνική ή κι αδιάφορη συμπεριφορά του κομματικά εγκλωβισμένου ψηφοφόρου. Η άκριτη κομματική πειθαρχία των στελεχών, η μονοπώληση του πολιτικού παιχνιδιού από γραφειοκρατικούς μηχανισμούς εξουσίας και η προκλητική στάση των χαρισματικών ηγεσιών, συνεχίζουν να παραχαράσσουν τους θεσμούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ακόμη και στην πρόθεσή τους. Εξακολουθούν να παραμορφώνουν την πολυφωνική συγκρότηση της πολιτικής οργάνωσης, πάνω στην οποία υποτίθεται ότι στηρίζεται. Το πολιτικό σύστημα μ' αυτό τον τρόπο, (στην ουσία το *κυρίαρχο πολιτικό προσωπικό*), δεν φαίνεται να είναι σε θέση να εκμεταλλεύεται από μόνο του όλες τις πιθανές ευκαιρίες για αυτόνομη εξέλιξη και ανάπτυξη, όπως τουλάχιστον διακηρύσσουν ή ευελπιστούν αυτοί που το υποστηρίζουν ή το υπηρετούν.

Και για να το πούμε λιγότερα κομψά: ενώ συσσωρεύονται όλα τα δεινά μιας παραφθαρμένης καπιταλιστικής οργάνωσης, τα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα και περιφερειακές ομάδες δεν φαίνεται να απολαμβάνουν, ούτε καν στοιχειωδώς, πολλά από τα πολυδιαφημιζόμενα αγαθά (υλικά και πνευματικά) της αστικής δημοκρατίας και του σύγχρονου *προνοιακού κράτους*.

Η διάσπαση της πολιτικής

Στη χώρα μας αυτή την ώρα ωστόσο, όλα δείχνουν πως και στην περιφέρεια αυτή του μητροπολιτικού καπιταλισμού, έχουμε φτάσει σ' ένα οριακό σημείο αμφισβήτησης των νομιμοποιητικών και αναπτυξιακών μηχανισμών του αστικού κράτους. Τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, βασική συνθήκη της αστικής κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, έχουν επικίνδυνα διασαλευτεί. Οι συμβατικές μορφές της πολιτικής –και στο επίπεδο της ιδεολογίας και στο επίπεδο της υλικότητάς τους– αρχίζουν εμφανώς ν' αλλοιώνονται. Έντονες είναι παντού οι ενδείξεις και απανωτά τα μηνύματα από διαφορετικές κατευθύνσεις, που δείχνουν πως αυτή την ώρα διαμορφώνονται και στη χώρα μας οι προϋποθέσεις για μια διαφορετική αντίληψη της κοινωνικής οργάνωσης και μια εναλλακτική πολιτική ηθική που να την εκφράζει. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν:

- Οι διστακτικές αλλά σ' όλους εμφανείς ανακατατάξεις στο πιο ζωντανό κομμάτι της αριστεράς.
- Ο πολιτικός αναχωρητισμός ή ακόμη κι η αποξένωση μιας αξιόλογης μερίδας διανοητών.
- Η αυξανόμενη ανένταχτη διαμαρτυρία του φοιτητικού χώρου.
- Η προοδευτική αύξηση των λευκών και άκυρων ψηφοδελτίων στις βουλευτικές εκλογές.
- Τα συμπτώματα ανυπακοής συνδικαλιστικών οργανώσεων, βάσεις στα κομματικά επιτελεία κορυφής.
- Ο πολλαπλασιασμός των άτυπων ομάδων και των «παραπολιτικών» ή οργανωμένων κινημάτων διαμαρτυρίας.
- Η διάσπαση του κρατικού κλοιού πληροφόρησης από δεκάδες ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς και ιδιωτικά μέσα ενημέρωσης.
- Η διαμόρφωση και ισχυροποίηση τοπικών οικονομικών συμφερόντων και η άμεση εξάρτηση πολλών «ελληνικών» επιχειρήσεων από ξένα ιδιωτικά συμφέροντα και κέντρα επιχειρησιακών αποφάσεων.
- Η σχετική ενδυνάμωση των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης.
- Οι άμεσες ή έμμεσες παρεμβάσεις φορέων και οργάνων της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, πέρα από κρατικές-εθνικές μεσολαβήσεις.

Αυτά είναι μερικά από τα αισιόδοξα έως ανησυχητικά σημάδια, που οδηγούν ή μπορεί να οδηγήσουν στη διαμόρφωση μιας νέας (εναλλακτικής) πολιτικής πραγματικότητας. Είναι σημάδια

που αμφισβητούν υποδόρια, αν δεν καταδικάζουν ανοικτά, τη νομιμότητα πολλών από τους συμβατικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και ελέγχου του συστήματος. Εκφράζουν, με τον τρόπο τους, την απαίτηση για ένα νέο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, με ανθεκτικότερες τις βάσεις του ορθολογισμού και της ηθικής του, για μια πολιτική ούτε αναγκαστικά προέκταση του *ώριμου καπιταλισμού*, ούτε αναπόφευκτα απομίμηση του *τριτοδρομικού σοσιαλισμού*.

Η νέα πολιτική μ' άλλα λόγια, καταγράφεται όχι απλώς σαν απαίτηση, γενικά και αόριστα, για τη διατήρηση λεπτών ισορροπιών ανάμεσα στην εκτελεστική και νομοθετική εξουσία, την δημιουργία πολιτικών κομμάτων με περισσότερη δημοκρατική συγκρότηση ή για τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης, με την έννοια της μείωσης του συμβατικού ρόλου των οργάνων του κράτους πάνω στην κοινωνία των ιδιωτών, ή ακόμη για τη μείωση του δημοσίου τομέα σε όφελος του ιδιωτικού ή κι αντίστροφα. Παρόμοια αιτήματα δεν έπαψαν ποτέ να βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη των κατά καιρούς προοδευτικών ή ριζοσπαστικών δυνάμεων στην χώρα μας, κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Τις περισσότερες όμως φορές παρόμοιες προτάσεις ή επιδιώξεις σκόπευαν ή κατέληγαν, είτε στην καλύτερη διαχείριση του υπάρχοντος συστήματος, είτε στην ανατροπή των διαχειριστών και την αντικατάστασή τους από άλλους, συχνά όχι καλύτερους από τους ανατραπέντες.

Σήμερα, υπάρχουν παντού διάχυτα σημάδια, που δείχνουν πως αυτή τη φορά πρόκειται για κάτι πολύ βαθύτερο, αν κι όχι οπωσδήποτε για κάτι μονιμότερο. Ύστερα από τις πρωτοφανείς μεταλλαγές σε επίπεδο πολιτικής οργάνωσης και κοινωνικής αντίληψης, που επήρεασαν τη σκέψη και τη συμπεριφορά μιας μεγάλης μερίδας πολιτών από την μεταπολίτευση κι εδώ, καθώς και μετά τη λαίλαπα των γεγονότων στις κοινωνίες και τα πολιτικά συστήματα του λεγομένου «υπαρκτού σοσιαλισμού» που ακολούθησαν, αρχίζει να κυριαρχεί μια καινούργια αντίληψη για το παρόν και το μέλλον του ανθρώπου. Κι αυτή τη φορά μέσα σε ασύγκριτα ευνοϊκότερες συνθήκες, για ολόκληρη την ανθρωπότητα, παρά τα φαινομενικά αξεπέραστα εμπόδια προς αυτή την κατεύθυνση.

Η νέα πολιτική εμφανίζεται σήμερα ως αίτημα *κοινωνικό*, με την έννοια της αμφισβήτησης της νομιμότητας και σκοπιμότητας του κυρίαρχου συστήματος αρχών και αξιών, που ευθύνονται για τη σημερινή κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία έντονα διαχωρίζει τους ανθρώπους σε προνομιούχους και μη προνομιούχους.

Εμφανίζεται ως αίτημα *οικονομικό*, με την έννοια της απόρριψης του υφισταμένου συστήματος καταμερισμού εργασίας, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Εμφανίζεται ως αίτημα *πολιτικό*, με την έννοια της απόρριψης του διαμεσολαθητικού ρόλου μιας κάστας επαγγελματιών της πολιτικής κι ενός στεγνού γραφειοκρατικού μηχανισμού, που διαχωρίζει έντονα και εντελώς αυθαίρετα το σώμα των πολιτών σε διευθύνοντες και διευθυνόμενους. Τέλος, εμφανίζεται ως *προσωπική αγανάκτηση* ενάντια στις αλλοτριωτικές και προσωπικά ανεξέλεγκτες συνθήκες, μέσα στις οποίες είναι αναγκασμένο το άτομο να ζει, χωρίς να έχει την αίσθηση πως μπορεί να κάνει και πολλά πράγματα για ν' αντισταθεί σε καταστάσεις που του επιβάλλονται.

Στο πολιτικό επίπεδο, για να σταθούμε στο χώρο της συζήτησής μας, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, η σημασία των χαρακτηριστικών ηγεσιών και των προσωπικών κομμάτων, καθώς και της ιδεολογικής πόλωσης και των πελατειακών σχέσεων, που όλ' αυτά συνεπάγονται, είναι βασικά στοιχεία κι αποφασιστικοί παράγοντες, γι' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «παλιά πολιτική». Η ιδεολογική συνοχή, η κομματική γραμμή και η αυστηρά γραφειοκρατική ιεράρχηση κάθε πολιτικού οργανισμού, είναι λειτουργικά κατάλοιπα της παλιάς συνταγματικής τάξης, πρακτικές πολιτικές συνταγές, που δεν είναι καθόλου ανεύθυνες για την στρεβλή ανάπτυξη της αστικού τύπου δημοκρατίας.

Το ίδιο συμβαίνει και με τα φαινόμενα της αυθαίρετης διαγραφής στελεχών από τις κομματικές οργανώσεις, τον αποκλεισμό βουλευτών από κοινοβουλευτικές επιτροπές και κυβερνητικές θέσεις, αποτέλεσμα «αδελφικών μαχαιρωμάτων» κατά τα κοινώς λεγόμενα, ανάμεσα σε «ομοϊδεάτες» και «συντρόφους», με αφορμή απλώς διαφορετικές απόψεις ή αντίθετες τοποθετήσεις απ' αυτές των κομματικών αρχηγών και των επίσημων επιτελών του κόμματος. Όλ' αυτά αποτελούν κατάλοιπα παρωχημένων *αυλικών καθεστώτων*. Είναι τα κυβερνητικά σχήματα, το ήθος και οι διαδικασίες με τα οποία ανδρώθηκαν οι πολιτικές ηγεσίες και κυριάρχησαν τα πολιτικά μορφώματα, που στην ουσία καταργούσαν κάθε έννοια αυτόνομης πολιτικής ανάπτυξης και αυθόρμητης κοινωνικής σκέψης.

Στη νέα πολιτική, όπως μαρτυρούν όλα τα μηνύματα που εκπέμπονται από ποικίλες κοινωνικές διαδικασίες, αντιλήψεις, σχέσεις και κινήματα (ανάμεσά τους οικολόγοι, ειρηνιστές, φεμινιστές/φεμινίστριες, συντακτικές επιτροπές περιοδικών κοινωνικού προβληματισμού, οργανώσεις προστασίας καταναλωτών ή αυτοάμυνας κτλ.), η ευθύνη και η δυνατότητα για αλλαγή και εκ-

συγχρονισμό φαίνεται να μετατίθεται από τον «επαγγελματία πολιτικό» (θεσμιμένο, παραδοσιακό) στον «ερασιτέχνη πολίτη» (αυθόρμητο, συνειδησιακό).

Αμφισβητείται, λεκτικά και πρακτικά, συνταγματικά ή τρομοκρατικά, ο διαμεσολαθητικός ρόλος της συμβατικής πολιτικής οργάνωσης και της *τυπικής ηγεμόνευσης*. Όχι ακόμα σαν συγκροτημένο πρόγραμμα αλλά πάντως σαν μερικά εκφρασμένη διάθεση. Προωθείται η αυτόνομη, αλλά συνειδησιακά αυτόνομη παρέμβαση του πολίτη. Κι αν τέτοιου είδους εκδηλώσεις είναι οπωσδήποτε ακόμη περιορισμένης εμβέλειας, με συχνές ή κι επικίνδυνες παραμορφώσεις, λαϊκίστικης ή στενά συντεχνιακής υφής, δεν θα πρέπει ωστόσο να περάσουν απαρατήρητες. Δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν, τουλάχιστον σαν πρώτες αξιολογες, αν και συχνά αδέξιες καταγραφές, μιας νέας αντίληψης πολιτικής παρέμβασης και κοινωνικής συμμετοχής. Τα πολιτικά όρια ανάμεσα στο συμβατικό και το αυθόρμητο, το τυπικό και το άτυπο (ή το παράτυπο), τη διαμεσολάβηση και την αμεσότητα, ασφαλώς δεν εξαφανίζονται. Συχνά μάλιστα περιπλέκονται επικίνδυνα. Ασφαλώς όμως μετακινούνται κι αυτή τη φορά, τουλάχιστον σαν πρόθεση αλλά εμφανώς, προς τη μεριά της κοινωνίας των ιδιωτών.

Μια τέτοια εξέλιξη, όπως αντιλαμβάνεται κανείς είναι ασφαλώς άκρως επιθυμητή. Μας βγάζει από ένα καθεστώς «απόλυτης πολιτικότητας», με την έννοια της ιδεολογικής και πολιτικής ανιδιοτέλειας. Εδώ όμως, χρειάζεται μια διευκρίνηση, γιατί αυτό ακριβώς το σημείο κάνει την εποχή και τον τόπο μας να ξεχωρίζουν από παρόμοιες παρεμβάσεις και προοπτικές άλλων τόπων και εποχών.

Ιδιωτικοποίηση του πολιτικού

Η μεταλλαγή που παρατηρείται στις μέρες μας, δεν οδηγεί στον περιορισμό, αλλά αντίθετα στη διάχυση του πολιτικού στο κοινωνικό. Ακόμη οδηγεί στη μετατόπιση του πολιτικού από ένα μακροεπίπεδο σε ένα μικροεπίπεδο και από μια «σκληρή» πολιτική σε μια «ήπια». Αυτό με κανένα τρόπο δεν σημαίνει το «τέλος των ιδεολογιών» (Bell) ή το «τέλος της ιστορίας» (Fukuyama), όπως θα μπορούσαν ίσως μερικοί να ισχυριστούν. Απλώς σημαίνει ότι αξιωματικός φορέας κοινωνικού μετασχηματισμού δεν θεωρείται ή δεν αναμένεται πια να είναι η θεσμιμένη συλλογική πολιτικότητα με τη

μορφή της *πολιτικής γραφειοκρατίας*, της *κορπορατίστικης οργάνωσης*, ή του *άκρατου κρατισμού*. Ούτε η πολιτική ιδεολογία μπορεί σήμερα πια από μόνη της να θεωρείται ασφαλής καθοδηγητική αρχή εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης. Κινητήριοι προωθητική δύναμη, αναδεικνύεται η αυθόρμητη κι αποφασιστική υποκειμενικότητα, με τη μορφή της (πολιτικά) ανέντακτης αλλά (ιδιοτυπικά) συνειδητής παρέμβασης.

Η νέα πολιτική είναι αντιλενινιστική, γιατί αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία της κομματικής οργάνωσης. Αντιπαράκειται στη συνακόλουθη κομματική χειραφέτηση και γραφειοκρατική διαπαιδαγώγηση. Και οι δυο αυτές συνθήκες προάγουν την πολιτική απολυτότητα, που οδηγεί κατευθείαν κι ασφαλώς σε καθεστώτα *κραταιού κρατισμού*. Αντικείμενο και υποκείμενο κοινωνικού μετασχηματισμού, ανακηρύσσεται το ανεξάρτητο, συνειδητοποιημένο άτομο. Μόνο ένα άτομο με τέτοια σύνθεση και πληρότητα μπορεί να θέτει ελεύθερα σκοπούς και να τους κατακτά με τρόπο σχετικά αυτόνομο, όχι δηλαδή οπωσδήποτε σαν μέλος κάποιας γραφειοκρατικής οργάνωσης ή με την καθοδήγηση κάποιας ανώτερης αρχής, που ενεργεί για λογαριασμό του.

Αυτή η *ιδιωτικοποίηση της πολιτικής*, δεν οδηγεί ωστόσο στη συρρίκνωση αυτού που συνήθως ονομάζουμε «δημόσια ζωή». Δεν καταλήγει στον περιορισμό του πολιτικού. Αντίθετα οδηγεί στην κοινωνικοποίησή του, μέσα από την αυτοσυνειδηση και αυτονομία των φορέων του. Αυτή είναι βασικά η έννοια της νέας πολιτικής, της «μεταπολιτικής», για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του σειρμού. Πρόκειται για διαδικασία που στο χώρο των πολιτικών δομών παίρνει τη μορφή της μεταδόμησης βασικών θεσμών και σχέσεων της αστικής δημοκρατίας. Η πολιτική μ' αυτή την έννοια γίνεται λιγότερο «υπερδομική» (με τη μαρξιστική έννοια του όρου), άμεσα δηλαδή εξαρτημένα από τη βάση. Γίνεται περισσότερο «σχετικά αυτόνομη», (με την πουλαντζιανή έννοια του όρου).

Η μεταπολιτική, μ' αυτή την έννοια, ανοσιοποιεί τον πολίτη/ψηφοφόρο και τον απομακρύνει από εστίες απόλυτης ή μοναδικής αλήθειας. Η πολικεντρικότητα των στόχων, η πολυσυλλεκτικότητα των ρόλων και η πολυμορφία των εκφραστικών μέσων, διασπούν και κατακερματίζουν τις κοινωνικές συλλογικότητες. Η μαζική, βιομηχανική κοινωνία του καιρού μας, μ' άλλα λόγια, φέρνει μέσα της –έστω και με τη μορφή της δυνατότητας– την εξατομίκευση της γνώσης, της πληροφόρησης και της έκφρασης και μ' αυτό τον τρόπο, τη διάσπαση της *κοινωνικής ύλης* σε άπειρα στοιχεία. Η οργάνωση και η διεύθυνση μετατρέπεται έτσι σ' ένα

είδος *μεγαλοπολιτικής*, με πολλαπλές φυγόκεντρες δυνάμεις προς τοπικές συντεχνιακές, αλλά συγχρόνως και προσωπικές, ιδιοτυπικές κατευθύνσεις. Νοηματικά και πρακτικά αυτό βοηθάει την αποστοίχιση της παλιάς οργάνωσης και τη δημιουργία καινούργιων ισορροπιών.

Από μια πρακτική σκοπιά η νέα πολιτική περνάει μέσα από την παραφθορά των κριτηρίων και τη σύγχυση των ορίων ανάμεσα στη «δεξιά» και την «αριστερά», το αστικοποιημένο προλεταριάτο και τον προλεταριοποιημένο μισθωτό, την παραδοσιακή εργατική τάξη και τα νέα μισθωτά στρώματα. Η ταξική παραφθορά των κοινωνικών αγώνων και η εκτεταμένη επιμιξία των οικονομικών συμφερόντων, έχουν επίσης διασταυρώσει τα όρια ανάμεσα στο «συντηρητισμό» και την «προοδευτικότητα». Η προνοιακή διείσδυση του κράτους στην κοινωνία των πολιτών και η παράλληλη εξάρτηση ευρέων στρωμάτων εργαζομένων από την κρατική επιχείρηση και το δημόσιο, έχουν επιφέρει σοβαρές μεταλλαγές στις παραδοσιακές δομές εξάρτησης και ταυτόχρονα στη σύγχρονη οργάνωση της κοινωνικής αντίδρασης.

Πολιτική της συναίνεσης

Οι θεσμικές μετατοπίσεις, οι νομοθετικές ρυθμίσεις και οι δομικές ανακατατάξεις για την επίτευξη νέων κοινωνικών ισορροπιών, όπως όλοι μας γνωρίζουμε, έρχονται ή επιβάλλονται συνήθως καθυστερημένα και όχι πάντα στις σωστές τους δόσεις. Τα παραδείγματα τέτοιων αργοπορημένων και ασύμμετρων δομολειτουργικών προσαρμογών στις καινούργιες συνθήκες, είναι στην περίπτωση του πολιτικού μας συστήματος και πολλά και καίρια. Ας αναφερθούμε χαρακτηριστικά στην αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, στα κατά καιρούς σταθεροποιητικά μέτρα της οικονομίας, στις πολεοδομικές ρυθμίσεις, στα δάνεια του εξωτερικού, στην οικολογική νομοθεσία ή στη σύνδεσή μας με την ΕΟΚ. Συνεπώς, τα κενά των συναινετικών διαδικασιών, ακόμη και όταν υπάρχουν οι προθέσεις και τα μέσα για προσαρμογές και προσεγγίσεις, που συνήθως δεν υπάρχουν, είναι εμφανή και μεγάλα. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η πολιτική που επικρατεί στηρίζεται στη διάκριση φίλου-εχθρού.

Η νέα πολιτική είναι κυρίως μεθόδευση νέων συναινετικών προσεγγίσεων στο χώρο ιδιαίτερα της *δημόσιας πολιτικής*, μ' όλα όσα συνεπάγεται μια τέτοια κοινωνική διαδικασία. Αυτό ασφαλώς

δεν υπονοεί την εξαφάνιση των ταξικών ή κοινωνικών αντιπαράθεσεων. Αντίθετα, αναβαθμίζει την αντιπαράθεση, με την έννοια ότι αποβλέπει στην επίλυσή της σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο διαλόγου και σύνθεσης. Ούτε η απόλυτη *δημοσιοποίηση του πολιτικού* (γραφειοκρατικός κρατισμός) ούτε η εκτεταμένη ιδιωτικοποίηση του *κοινωνικού* (ελευθερία της αγοράς), μπορεί να οδηγήσει σε τέτοιου είδους διευθετήσεις. Ούτε η μια ούτε η άλλη παρέμβαση είναι σε θέση να δώσει απάντηση στην ηθική κρίση του καιρού μας. Ούτε το Πολίτμπουρο ούτε η Γουόλστριτ στάθηκαν μέχρι στιγμής ικανά να γεμίσουν το κενό αυτής της κρίσης.

Η νέα πολιτική δεν είναι ούτε ο Λένιν, ούτε ο Bell. Δεν είναι ούτε μαρξισμός, ούτε νεοφιλελευθερισμός. Ούτε κρατική κολλεκτίβα, ούτε επιχειρηματικός κορπορατισμός. Ούτε δημοκρατικός συγκεντρωτισμός, ούτε κοινοβουλευτικός πλουραλισμός. Δεν είναι ούτε κομμουνιστική επανάσταση, ούτε στυγνή διαχείριση της παγκόσμιας κρίσης. Και τα δύο, ως κοινωνική φιλοσοφία και ως πολιτική πρακτική, οδήγησαν και οδηγούν σε πολωτικές ή ακραίες καταστάσεις. Και τα δύο στα έσχατα όριά τους, δεν απέφυγαν την αλλοτρίωση του υποκειμένου και την αλλοίωση του αντικειμένου, με αποτέλεσμα την πόλωση της κοινωνίας.

Με μια τέτοια συναινετική προοπτική και συνεπώς με μια λιγότερο δογματική προσέγγιση των αντιθέσεων, μετατίθενται ή μεταβάλλονται και τα ερωτήματα, που μέχρι πρόσφατα κυριαρχούσαν στην κοινωνική πρακτική και την πολιτική θεωρία. Προτεραιότητα τώρα πια παίρνουν διλήμματα όπως: Πώς διαλύεται η αντίφαση ανάμεσα στο Κράτος-Πρόνοια και τις αξιωματικές αρχές του ατομικού ανταγωνισμού; Πώς συμβιβάζεται η διάσπαση του κοινωνικού ατόμου σε διακριτικούς «ρόλους», με την έννοια της ενιαίας και ολοκληρωμένης προσωπικότητας; Πώς συνδυάζονται οι βασικές αρχές του σύγχρονου (υπαρκτού, «επιστημονικού» ή ουτοπικού) σοσιαλισμού με την ελεύθερη αγορά, η εθνική ανάπτυξη με την παγκόσμια οικολογία, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία με την άμεση και προσωπική συμμετοχή; Τα ερωτήματα σ' αυτή τη βάση ξεκινούν κατ' ανάγκη από μια πολύ πλατύτερη βάση παραδοχής, που αν δεν οδηγούν οπωσδήποτε σε συγκλίσεις, τουλάχιστον δεν τις αποκλείουν. Κι αυτή είναι η έννοια της νέας συναινετικής προοπτικής που φέρνει μέσα της η νέα πολιτική.

Για όλ' αυτά τα διλήμματα, σταθερός γνώμονας η παλιά (και συχνά παρεξηγημένη) αριστοτελική συμβουλή: «ταυτίστε το πολιτικό με το κοινωνικό». Κάτι τέτοιο στηρίζεται στην αναγνώριση ότι το κέντρο βάρους της οικονομικής δύναμης και της πολιτικής

ισχύος συνεχώς μετατοπίζεται, από το κέντρο στην περιφέρεια και από τη μεγάλη εξουσία στις μικρές εξουσίες. Πρόκειται γι' αυξημένη εγρήγορση του πολίτη απέναντι σε φαινόμενα ηγεμονίας, που περνούν μέσα από λεπτές τεχνικές και καλυμμένες μεθοδεύσεις ελέγχου, χωρίς να έχουν πάντα άμεση και εμφανή σχέση με τα συνταγματικά κατοχυρωμένα (και γι' αυτό νομιμοποιημένα) κέντρα αποφάσεων. Είναι η συνειδητοποίηση του καθημερινού ανθρώπου για τις πανταχού παρούσες δυνάμεις επιβολής και ελέγχου, με τη μορφή του ψυχιατρείου και της ψυχανάλυσης του λογοτεχνικού έργου και της μυθοπλαστικής αφήγησης, του τηλεοπτικού μηνύματος και των επικοινωνιακών μεθόδων, της επιστημονικής δεοντολογίας και του επαγγελματισμού, του έργου τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης, του τελετουργικού και της θρησκευτικότητας, της σεξουαλικής απελευθέρωσης και των οικολογικών μηνυμάτων.

Μια τέτοια σφαιρική θεώρηση της έννοιας της εξουσίας οδηγεί στην επανασύνδεση του ατόμου με την κοινωνία, όχι μόνο μέσα από τη διαδικασία της παραγωγής, όπως διακηρύσσει ο ορθόδοξος μαρξισμός, ούτε μόνο μέσα από τα κανονιστικά πλαίσια κοινωνικοποίησης του συστήματος, όπως προσπαθεί να κάνει ο φιλελευθερισμός. Η επανασύνδεση πετυχαίνεται με τον επαναπροσδιορισμό των ορίων του πολιτικού, που τώρα πια δεν αντανακλάται μόνο στο κάτοπτρο του οικονομικού, αλλά αποκτά αυτόνομη, ή σχεδόν αυτόνομη υπόσταση και σαν τέτοια διαχέεται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής διαντίδρασης.

Το πολιτικό αυτονομείται, όχι για να διακριθεί και να αντιπαραταχθεί στο κοινωνικό, αλλά για να επενεργήσει συνθετικότερα πάνω σ' αυτό. Μ' αυτόν τον τρόπο επεκτείνεται και σε άλλα επίπεδα σχέσεων, πέρα (ή μέσα) από τις οικονομικές σχέσεις και τις παραγωγικές διαδικασίες, στο πολιτισμικό, το θρησκευτικό, της προσωπικότητας ή το συμβολικό, στο επίπεδο των δύο φύλων κτλ. Συντελείται έτσι ένα είδος συγκερασμού της «τεχνικής εξατομίκευσης» από τη μια μεριά και των «διαδικασιών ολοποίησης» για το οποίο τόσο εύγλωττα μας έχει μιλήσει ο Foucault, από την άλλη.

Στο σημείο αυτό ας επισημάνουμε ότι η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη, δεν είναι ούτε αναγκαστικά αυτόματη, ούτε χρονικά προσδιορίσιμη. Είναι στην ουσία διαδικασία πολύδρομη και ανατρέψιμη. Κι αυτό γιατί συνδέεται με αμφίρροπες κοινωνικές δυνάμεις και αμφίδρομες συνειδησιακές διαντιδράσεις. Δεν έχει σχέση μόνο με τεχνικές χειραφέτησης και με μηχανισμούς τεχνικής συναίνεσης. Ούτε περιορίζεται στη διατύ-

πωση κάποιου αναπτυξιακού προγράμματος ή τη χάραξη κάποιας συγκεκριμένης αναπτυξιακής πολιτικής. Είναι περισσότερο ατομική αντίδραση και προσωπική θέση. Αυθορμητισμός και διάσπαση. Είναι αναθεώρηση και μετατόπιση. Μια καινούργια αντίληψη για την εξουσία. Στρέφεται ενάντια στην καταστολή και καταπίεση που ασκούν οι διοικητικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους πάνω στο κοινωνικό υποκείμενο.

Παράλληλα όμως, δεν θα πρέπει να υποτιμήσουμε και τον κίνδυνο διολίσθησης της κοινωνίας σε καταστάσεις και συνθήκες οπισθοδρόμησης. «Οι περίοδοι κρίσης είναι περίοδοι μεγάλης ελευθερίας», θα πει ο Αντρέ Γκορζ. Σ' αυτή την ανεξέλεγκτη ελευθερία των κρίσεων, όλα μπορούν να συμβούν. Το ότι δημιουργούνται δηλαδή ευκαιρίες για μεταλλαγές, δεν σημαίνει ότι οπωσδήποτε θα χρησιμοποιηθούν με φρόνηση κι ορθολογισμό από τις δυνάμεις του εκσυγχρονισμού. Εθνικισμός, λαϊκισμός, ρατσισμός, σωθινισμός κι οργανωμένη τρομοκρατία είναι δυνατόν να αναπτυχθούν σαν «ιδεολογικοί ανταγωνιστές» στην «απλή και άδολη δημοκρατία», φιλελεύθερης ή άλλης μορφής. Η ιστορία είναι γεμάτη από παραδείγματα παρόμοιων ευκαιριών που έγιναν πεδία μάχης, στα οποία επικράτησαν δυνάμεις σκοταδισμού. Το αποτέλεσμα παρόμοιων κοινωνικών και πολιτικών κρίσεων μ' αυτές που περνάει σήμερα ο τόπος, δεν ήταν πάντα θετικό.

Ακόμη εδώ πρέπει να πούμε, πως δεν υπάρχουν «καθαρές» ή «απόλυτες» καταστάσεις, που να καταγράφουν επακριβώς τις δύο αυτές μορφές πολιτικής δράσης και παρέμβασης. Η μετάθεση της κυρίως πολιτικής ευθύνης από την παραδοσιακή κομματική οργάνωση στη σύγχρονη προσωπική πράξη, εμφανίζεται εντονότερη στα μεταβατικά στάδια των κοινωνικών μετασχηματισμών. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις είναι ο προάγγελος τέτοιων κοινωνικών μετεξελίξεων.

Επαναπροσδιορισμός του πολιτικού

Αυτές οι συνθήκες του πολιτικού για μας τους Έλληνες έχουν μια ιδιαίτερη σημασία: ενώ μας απομακρύνουν από τα ξένα (τεχνικά) κέντρα ιδεοληπτικών παραγγελμάτων, με την έννοια των ολοκληρωμένων και υψηπετών κοινωνικών προτάσεων, μας πλησιάζουν στα οικεία και τα πατρογονικά. Είναι καιρός να

διερωτηθούμε, μήπως οι απαντήσεις για την κοινωνική μας συγκρότηση και τον κοινωνικό μας μετασχηματισμό δεν βρίσκεται στα ξενόφερτα σχήματα και στις τυπικές τους παρεμβάσεις, αλλά μέσα στην ίδια την ιστορική παράδοση της κοινωνικής μας ύπαρξης. Να θέσουμε σοβαρά το ερώτημα, μήπως τα ηθικά και νοηματικά στηρίγματα της νέας πολιτικής, που αγωνιούμε αυτή τη στιγμή να εντοπίσουμε βρίσκονται στη δική μας κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία. Μήπως για παράδειγμα, ένας συγκερασμός της *αριστοτέλειας πολιτικής φιλοσοφίας* (πολιτική=πόλη) και της διευρυμένης έννοιας της *πατερικής* –όσο ανατριχιαστικό κι αν ακούγεται αυτό σε μερικούς– κοινοτικής ιδέας (αγάπη=συναίνεση=κοινωνία), είναι στην πραγματικότητα πιο επίκαιρη και πιο αποτελεσματική απάντηση στα αλλοτριωτικά, ισοπεδωτικά συμπτώματα των γραφειοκρατικών συστημάτων της βιομηχανικής κοινωνίας.

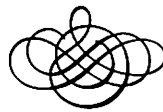
Μέρα με τη μέρα γίνεται πιο ξεκάθαρο πως, στο χώρο τουλάχιστον των ιδεών, η εννοιολόγηση της πολιτικής και η μεθοδολόγηση της κοινωνικής καθημερινότητας, δύσκολα αντιμετωπίζεται με τη βοήθεια της ξύλινης γλώσσας του κομματικού τηλεβόα και της πολιτικής κασέτας. Η αναπαλαίωση των ιδεολογικών προτάσεων, που με τόση επιμονή επιχειρείται τώρα τελευταία στα ετήσια ή περιστασιακά συνέδρια των κομματικών οργανώσεων, από τα αναπαλαιωμένα επιτελεία τους, δεν φαίνεται να οδηγούν τη σκέψη μας σε επίπεδα εκλογικευμένης ερμηνείας της πραγματικότητας. Ούτε φαίνεται να καταλήγουν σε πρόσφορα οργανωτικά σχήματα. Είναι ολοφάνερο ότι, θεωρία και πράξη χρειάζονται ευρηματικότερες νοηματικές προσεγγίσεις, εντονότερες συμβολικές παραστάσεις και συνθετικότερες κοινωνικές δομήσεις.

Αυτό που θέλω να πω με όλα αυτά είναι: αντί να προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε όλα τα περίεργα και για πολλούς ανεξήγητα, που συμβαίνουν αυτό τον καιρό στον τόπο μας, θεωρώντας τα είτε σαν *δυσλειτουργίες* ενός κατά άλλα ανεκτού συστήματος κοινωνικής συγκρότησης και πολιτικής διακυβέρνησης, είτε απλώς σαν φαινόμενα των καιρών, χωρίς βαθύτερες επενέργειες στην κοινωνική μας εξέλιξη, θα ήταν καλύτερα ν' αρχίσουμε να διερωτώμεθα, μήπως πρόκειται για φαινόμενα πολύ μεγαλύτερης εμβέλειας. Μήπως αντί ν' αναζητούμε εξιλαστήρια θύματα σε μεμονωμένα πρόσωπα και κομματικές πολιτικές, θα έπρεπε να συζητήσουμε την αναμόρφωση του πολιτικού μας συστήματος και της φιλοσοφίας του στο σύνολό του; Μήπως άλλα είναι τα μηνύματα των καιρών κι εμείς δεν τα πιάνουμε; Μήπως

έχουμε προγραμματιστεί από συμβατικά κέντρα ελέγχου που μονοδρόμησαν τη σκέψη και αρτηριοσκήρωσαν τη στάση μας;

Πρέπει τελικά να διερωτηθούμε, μήπως ο ρόλος της πολιτικής δεν είναι (ή δεν είναι πλέον) απλά αντανakλαστικός των προβλημάτων και του επιπέδου οργάνωσης των οικονομικών στοιχείων (της αγοράς ή του κρατικού προγράμματος). Η σχέση των πραγμάτων δεν είναι τόσο μηχανιστικά μονόδρομη και περιορισμένη όσο μας εμφανίζεται. Ίσως είναι (ή έγινε) ρόλος διαθλαστικός άλλων κοινωνικών συσχετισμών και παραμέτρων, σε πείσμα και του Marx και του Keynes. Ίσως δεν είναι ούτε *τριτοδρομικός σοσιαλισμός* (ενίσχυση της κρατικής μηχανής), ούτε νεοφιλελεύθερος εκσυγχρονισμός (ενίσχυση των μηχανισμών της αγοράς). Ίσως δεν είναι «μεγάλο πρόγραμμα», αλλά τρόπος συμπεριφοράς απέναντι σε κάθε είδος θεσμημένης ή αθέσμιτης εξουσίας, μέσα από προσωπική, ενσυνείδητη αντίδραση.

Η κρίση της πολιτικής αν και εμφανίζεται στα μεγάλα μεγέθη, ωστόσο δεν αφήνει ανεπηρέαστα τα μικρά, τα καθημερινά και τα ανθρώπινα. Γι' αυτό ίσως απάντηση σ' αυτή την κρίση δεν είναι η «υψηλή πολιτική». Ίσως είναι ο κοινός, καθημερινός άνθρωπος. Έτσι απλά, διακομματικά ή και διαταξικά. Ίσως είναι η άμεση, προσωπική προοπτική για το *ξεμάγεμα της εξουσίας από τα κάτω, χωρίς ιστορικά προσδιορισμένους μονομάχους*.

Μορφολογία συστημικής αλλαγής: Η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών στη δεκαετία του 1960

*Ηλίας Θερμός**

Θεωρητικό πλαίσιο – προβληματική της έρευνας

Η ανάπτυξη διαφορετικής προσέγγισης στην μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων στις τελευταίες δεκαετίες και ιδιαίτερα εκείνης που αφορά την μεθοδολογία του Συμπεριφορισμού (Behavioral Approach) έχει άμεση σχέση με την ανάγκη μελέτης και κατανόησης των απαιτήσεων ατόμων, ομάδων και κινημάτων που προβλήθηκαν κατά την δεκαετία του 1960 σε πολιτικο-κοινωνικά συστήματα όπως αυτό των Ηνωμένων Πολιτειών καθώς επίσης και η διαλεκτική σχέση μεταξύ των υποκινητών και της συστημικής συμπεριφοράς.

Η θεώρηση του τρόπου με τον οποίο το κοινωνικό σύστημα αντιδρά στις απαιτήσεις για αλλαγή, απαιτεί πρώτα απ' όλα μια ανάλυση του ίδιου του συστήματος. Η ευαισθησία του συστήματος στις απαιτήσεις των ριζοσπαστών και των μεταρρυθμιστών προσδιορίζεται από τη φύση των εξουσιαστικών δομών μέσα στο σύστημα και από την σχετική του ευλυγισία ή ακαμψία να προσαρμόζεται στην αλλαγή. Σκοπός της ανάλυσης είναι να εξετάσει τις θεωρητικές προδιαγραφές των εξουσιαστικών δομών μέσα

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

στο σύστημα, να εκτιμήσει τις εναλλακτικές πορείες δράσης που μπορεί να πάρει ένα σύστημα όταν αντιμετωπίζει απαιτήσεις για αλλαγή, και να παρουσιάσει τη διαδικασία προσαρμογής ή μετασχηματισμού του συστήματος στις ειδικές απαιτήσεις, ιδίως στις απαιτήσεις εκείνες που δημιουργήθηκαν από το κίνημα των Πολιτικών Δικαιωμάτων κι εκείνες που πρόβαλε το πανεπιστημιακό κίνημα πάνω στις κυρίαρχες δομές εξουσίας του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος των ΗΠΑ στη δεκαετία του 1960.

Η έννοια της ευέλικτης εξουσιαστικής δομής σημαίνει μια κατάσταση όπου υπάρχει σχετική αυτονομία των επί μέρους εξουσιαστικών δυνάμεων – οικονομική, στρατιωτική, θρησκευτική και πολιτική, υπάρχει μια ανεκτικότητα ως προς το σχηματισμό των εκούσιων ενώσεων και υπάρχει σ' ένα βαθμό ευελιξία μεταξύ των ή μέσα στις ταξικές δομές¹. Η ευελιξία σε μια κοινωνία τη βοηθάει να μετασχηματιστεί με ειρηνικά εξελικτικά μέσα². Η εξουσιαστική δομή σε μια ευέλικτη κοινωνία προσαρμόζεται συνεχώς στις αλλαγές που γίνονται στην κοινωνία αυτή. Η εξουσιαστική δομή σε μια τέτοια κοινωνία βρίσκεται, κατά μία άποψη, σε επαφή με την πραγματικότητα και κάνει τις διάφορες τροποποιήσεις όσο μετασχηματίζεται η κοινωνία.

Η άκαμπτη εξουσιαστική δομή, απ' την άλλη μεριά, ενοποιεί την οικονομική, στρατιωτική, θρησκευτική και πολιτική εξουσιαστική δομή σ' ένα και μοναδικό κέντρο κυριαρχίας· παρεμποδίζει την οργάνωση εκούσιων πλουραλιστικών ενώσεων και περιορίζει την κοινωνική ευελιξία³. Η ακαμψία εμφανίζεται στο πολιτικό σύστημα όταν η κατανομή της εξουσίας στην κοινωνία αλλάζει χωρίς να υπάρχει αντίστοιχη αλλαγή στην κατανομή της εξουσίας μέσα στο πολιτικό πεδίο⁴. Η βάση της ακαμψίας είναι η αποτυχία της κοινωνίας και άρα η αποτυχία του συστήματος να μετασχηματιστεί.

Κανένα σύστημα δεν είναι τελείως άκαμπτο αλλά ούτε και τελείως ευέλικτο· η ακαμψία και η ευελιξία κυμαίνονται σε διάφορους βαθμούς. Ο βαθμός ευελιξίας ή ακαμψίας σ' ένα σύστημα μπορεί εν μέρει να προσδιοριστεί από την κατανομή της εξουσίας ανάμεσα στα μέλη του. Ενώ η ευελιξία ενός συστήματος τείνει ν' αυξηθεί όσο διερευνείται η πολιτική βάση, η ακαμψία επιτρέπει την υπέρ-αντιπροσώπευση των ισχυρών συλλογικών οργάνων ή ομάδων και την υπό-αντιπροσώπευση των ασθενεστερών⁵. Στην ουσία, η ακαμψία μεγιστοποιεί τις διαφορές ως προς την εξουσία των διάφορων ομάδων ενώ η ευελιξία τις μειώνει. Ακόμα, ο βαθμός ακαμψίας ή ευελιξίας ενός συστήματος μπορεί να προσδιοριστεί από την ανεκτικότητα του προς τις

εκούσιες ομάδες ή την κοινωνική ευκινησία.

Οι αξίες που συνδέονται με τη δημοκρατία όπως εκτεταμένα προνόμια, ο κανόνας της πλειοψηφίας, η αντιπροσώπευση πολλών συμφερόντων κλπ., φαίνεται ότι ταιριάζει με την ευέλικτη εξουσιαστική δομή. Πράγματι οι εκούσιες οργανώσεις όλων των τύπων επιτρέπονται στις αστικο-δημοκρατικές κοινωνίες, και δεν υπάρχουν νομικοί περιορισμοί ενάντια στην κοινωνική ευελιξία. Αλλά μέχρι ποιο σημείο η εξουσία της κοινωνίας εναπόκειται στην πραγματικότητα στον κόσμο; Σύμφωνα με τον C. Wright Mills, οι μάζες έχουν πάρα πολύ λίγη εξουσία. Προβάλλει τη θεωρία ότι υπάρχει μία κυρίαρχη ελίτ στις Ηνωμένες Πολιτείες που αποτελείται από τη στρατιωτική ηγεσία, τους ανώτερους πολιτικούς ηγέτες στο εκτελεστικό επίπεδο και την ηγεσία των μεγάλων εταιρειών, η οποία έχει σχεδόν πλήρη έλεγχο πάνω στην κοινωνία⁶. Η ενσωμάτωση της στρατιωτικής, πολιτικής και οικονομικής εξουσίας σε μια κυρίαρχη ελίτ καταλήγει λοιπόν σε μια άκαμπτη εξουσιαστική δομή στις Ηνωμένες Πολιτείες⁷.

Ο Mills υποθέτει, ότι ο λόγος που μπόρεσαν οι εξουσιαστικές ελίτ να πάρουν τον έλεγχο στα χέρια τους είναι, ότι στην Αμερική εμφανίστηκε μια πληθοκοινωνία⁸. Η πληθοκοινωνία μεγάλωσε εν μέρει λόγω της εξέλιξης των μαζικών μέσων ενημέρωσης, τα οποία διαμορφώνουν την γνώμη και την ιδεολογία χωρίς να προσφέρουν στο άτομο την ευκαιρία να ανταπαντήσει για τις ιδέες που εκφράζει. Οι ελίτ που ελέγχουν τις οργανώσεις απαγορεύουν τη δράση του ατόμου και τα άτομα δεν μπορούν να πετύχουν την αυτονομία τους από τους θεσμούς που τα ελέγχουν⁹. Η δημιουργία της μαζικής εκπαίδευσης, που τώρα έχει κυρίως οικονομική λειτουργία εφόσον τονίζει τη μάθηση ικανοτήτων για κάποιο επάγγελμα κι όχι την ανάπτυξη της φιλελεύθερης σκέψης, είναι επίσης μια επινόηση με την οποία το αυτόνομο κοινό μετασχηματίστηκε σε μια πληθοκοινωνία¹⁰. Ο Mills υποθέτει ότι ένα ευέλικτο δημοκρατικό σύστημα έχει δύο απαιτήσεις. Πρώτον ένα καλά πληροφορημένο κοινό και δεύτερον πολιτικούς αρχηγούς «οι οποίοι αν δεν είναι σοφοί είναι τουλάχιστον λογικά υπεύθυνοι γι' αυτό το μορφωμένο κοινό όπως υπάρχει...»¹¹. Συνεπώς σύμφωνα με τον Mills η εξουσιαστική ελίτ μέσα από τον πλουραλισμό του εποικοδομήματος ελέγχει ασφυκτικά την εξουσία και η αυτόνομη δράση του ατόμου προκειμένου να μετασχηματίσει τους θεσμούς είναι αδύνατη.

Άλλοι αναλυτές του εξουσιαστικού συστήματος των Ηνωμένων Πολιτειών διαφωνούν με την ερμηνεία του Mills. Ο Daniel Bell υποθέτει ότι η ανάλυση του Mills είναι μια υπεραπλοποίηση του

Αμερικάνικου πολιτικού συστήματος και ονομάζει Εξουσιαστική Δύναμη μια «...» ρομαντική διαμαρτυρία «ενάντια στη σύγχρονη γραφειοκρατική ζωή όπου πολλοί αλλά όχι όλοι αισθάνονται ανίσχυροι και αβοήθητοι»¹². Ο Richard Schermerhorn θεωρεί το Αμερικανικό σύστημα όχι σαν άκαμπτο αλλά σαν ευέλικτο, μια πλουραλιστική εξουσιαστική δομή όπου «... μάλλον υπερισχύουν η βραχυπρόθεσμη συγκέντρωση εξουσίας και οι βραχυπρόθεσμες πολιτικές»¹³. Ο Amitai Etzioni υποστηρίζει ότι ενώ υπάρχουν οι εξουσιαστικές δυνάμεις, δεν είναι όλες τόσο ισχυρές. Βλέπει ότι υπάρχουν ασθενέστερες ομάδες πολιτών, οι οποίοι συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων της κοινωνίας και υποθέτει, ότι οι εξουσιαστικές δυνάμεις κάνουν συνεχώς παραχωρήσεις στις λιγότερο ισχυρές ομάδες της κοινωνίας. Ο Etzioni απορρίπτει τις υποθέσεις του Mills περί ακαμψίας λέγοντας:

... μέχρι τώρα τα μέλη των κυρίαρχων εξουσιαστικών δυνάμεων και συλλογικών οργάνων συμφωνούν με τις δημοκρατικές αξίες και διαδικασίες... είτε γιατί κοινωνικοποιήθηκαν για να πιστέψουν σ' αυτές είτε για λόγους σκοπιμότητας... Αυτή η αφοσίωση απαιτεί να γίνουν μερικές παραχωρήσεις και να επιτραπεί η μερική συμμετοχή στα άλλα συλλογικά όργανα. Αυτά τα συλλογικά όργανα... θρησκευτικές, εργατικές, εθνικές και άλλες κοινωνικές κινήσεις... έχουν, όταν ιδίως συνασπίζονται, υπερισχύσει πάνω σε πάρα πολλά εσωτερικά θέματα καθώς και σε ορισμένα ξένα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες... η υποστήριξη τους έπαιξε ένα ζωτικό ρόλο... στη θέσπιση του νομοσχεδίου του 1964 για τα αστικά δικαιώματα, την ομοσπονδιακή βοήθεια του 1965 προς την εκπαίδευση, και το νόμο του 1966 για την ιατρική περίθαλψη... αυτές οι ομάδες παρακίνησαν την εξέλιξη του καπιταλισμού ευημερίας. Μερικές βιομηχανικές και στρατιωτικές ομάδες ήταν αντίθετες σ' όλα αυτά τα μέτρα¹⁴.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες λοιπόν, πιστεύει ο Etzioni δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν μια ακρότητα· δεν είναι ούτε μια τελείως άκαμπτη ούτε μια τελείως ευέλικτη κοινωνία. Η κατανομή της εξουσίας είναι χωρίς αμφιβολία ευρύτερη απ' αυτή που υπόθεσε ο Mills, αλλά η κατανομή της εξουσίας βρίσκεται πολύ μακριά από το να είναι ίση ανάμεσα στα άτομα ή ανάμεσα στις διάφορες ομάδες. Εδώ σαφώς ο Etzioni δεν βλέπει την αναπτυξιακή λογική των κυρίαρχων δομών εξουσίας και την κατεύθυνση προς συγκέντρωση της εξουσίας στα πρωτοπόρα στοιχεία της αστικής τάξης, το στρατιωτικό βιομηχανικό σύμπλεγμα και τον ενισχυτικό ρόλο της Κυβέρνησης μέσα απ' την λειτουργία των διευθυντή-

ριων του τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού.

Η άνιση κατανομή της εξουσίας σε μια κοινωνία οδηγεί σε απαιτήσεις για αλλαγή οι οποίες προέρχονται απ' αυτά τα άτομα ή τις ομάδες που έχουν λιγότερη εξουσία. Μπορούμε βέβαια να κάνουμε ένα διαχωρισμό όσον αφορά τους στόχους και τις ιδεολογίες των ανθρώπων που επιδιώκουν την αλλαγή. Μερικοί από αυτούς που επιδιώκουν την αλλαγή μπορούν να θεωρηθούν ως μεταρρυθμιστές. Μεταρρυθμιστής θεωρείται αυτός που αποδέχεται τις βασικές θεσμικές και ιδεολογικές υποθέσεις της κοινωνίας, αλλά δυσκολεύεται ή δεν μπορεί να ζήσει σύμφωνα με τα πρότυπα που υπονοούνται απ' αυτές τις υποθέσεις. Ο μεταρρυθμιστής αντιστέκεται στη λειτουργία αλλά όχι στα επαγγέλματα της κοινωνίας στην οποία ζει¹⁵. Άλλοι, που ζητούν την αλλαγή, μπορούν να ονομαστούν ριζοσπάστες. Ο ριζοσπάστης είναι κάποιος που απορρίπτει τις βασικές υποθέσεις της κοινωνίας και θέλει να μεταβάλλει ή ν' αλλάξει τη ταξική δομή και γενική λειτουργία της κοινωνίας. Ο ριζοσπάστης επαναστάτης επιδιώκει την ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και την αντικατάστασή της από μία άλλη ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής.

Ο Schermerhorn υποθέτει ότι υπάρχουν τρεις επιλογές για τους ριζοσπάστες και τους μεταρρυθμιστές: 1) Μπορούν να οργανώσουν και καταστρέψουν τις κυρίαρχες σημερινές εξουσιαστικές δυνάμεις και μετά να αναλάβουν μόνοι τους τη διακυβέρνηση. 2) Μπορούν να συσσωρεύσουν και να οργανώσουν τις δυνάμεις και τα μέσα που διαθέτουν μέχρι που η δύναμή τους εξισορροπηθεί με αυτή των αντιπάλων τους ή 3) να προσπαθήσουν να γίνουν μέρος του συστήματος διεισδύοντας στις θέσεις αυτών που έχουν την εξουσία, εξασφαλίζοντας έτσι τη συμμετοχή τους στην διαδικασία λήψης αποφάσεων¹⁷. Οι ριζοσπάστες που δεν μπορούν ν' αποδεχτούν την δοσμένη δομή εξουσίας της κοινωνίας, θα γίνουν μάλλον δυνάμεις που θα αποδεχτούν την πρώτη εναλλακτική λύση για να αλλάξουν την εξουσία και κυριαρχία, γιατί δεν θα είναι πρόθυμοι να μοιραστούν την εξουσία με δομές και ομάδες αντίθετων, ιδεολογικών και ταξικών θεσμών. Απ' την άλλη μεριά, οι μεταρρυθμιστές είναι πιθανότερο να χρησιμοποιήσουν τη δεύτερη ή την τρίτη εναλλακτική λύση για να πετύχουν την εξουσία.

Το σύστημα ανταποκρινόμενο στις απαιτήσεις για αλλαγή επιθυμεί κατ' αρχήν τη διατήρηση της σταθερότητας¹⁸. Οι ομάδες εκείνες που έχουν την εξουσία μπορεί να επιλέξουν να διευρύνουν ή επεκτείνουν την κυριαρχία τους ώστε να καταπιέσουν τους ριζοσπάστες ή τους μεταρρυθμιστές, μπορεί όμως παρά-

ληλα να κάνουν παραχωρήσεις ελπίζοντας ότι έτσι θα ανακόψουν το κύμα της αλλαγής ή μπορεί και να χρησιμοποιήσουν έμμεσες στρατηγικές, με τις οποίες θα εξασθενήσουν τη δύναμη των αντιπάλων τους¹⁹. Το σύστημα συνήθως θεσμοθετεί μεθόδους αντιμετώπισης των απαιτήσεων για αλλαγή και η θεσμική προσαρμογή εδώ προέρχεται από τα νομοθετικά σώματα, τα οποία προσαρμόζουν τους νόμους στις αλλαγές της κοινωνίας – καθώς επίσης και τις μεθόδους για την καταστολή των εχθροπραξιών ανάμεσα στις δυσαρεστημένες ομάδες. Οι μηχανισμοί οι οποίοι αναστέλουν ή κατευθύνουν τις εχθροπραξίες μακριά από το ίδιο το σύστημα θεωρούνται θεσμοί που λειτουργούν σαν βαλβίδες ασφαλείας.

Ο Lewis Coser επισημαίνει ότι οι θεσμοί αυτοί παρέχουν δραστηριότητες που ανακουφίζουν την ένταση, ικανοποιούν τις εσωτερικές αντιθέσεις και άρα μειώνουν τη δυσαρέσκεια μέσα στο σύστημα²⁰. Υποθέτει ότι η επιθετικότητα ενάντια στο σύστημα μπορεί να εκτοπιστεί από το άτομο με το διάβασμα ή ακούγοντας σάτιρες, κάνοντας αστεία, παρακολουθώντας θεατρικές παραστάσεις και βλέποντας εικόνες συγκρούσεων άμεσα ή στην τηλεόραση. Η έμμεση βίωση της επιθετικότητας και η παρακολούθηση επιθετικών αθλημάτων όπως το ποδόσφαιρο αποτελούν στοιχεία εκτόνωσης. Η έκφραση σύγκρουσης μέσα απ' αυτά τα μέσα είναι ευπρόσδεκτες διαδικασίες και εμπειρίες από τις υπάρχουσες εξουσιαστικές δομές γιατί μειώνουν την ένταση και δίνουν την δυνατότητα στο σύστημα ν' αλλάξει. Ο Coser θεωρεί τις φυλετικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις σαν λειτουργικές βαλβίδες ασφαλείας στους θεσμούς και ισχυρίζεται, ότι η προκατάληψη κατευθύνει τις εχθροπραξίες σε λιγότερο ισχυρούς στόχους και άρα διασφαλίζει τη σταθερότητα του συστήματος. Ο Etzioni υποθέτει ότι ο Τύπος στην Αμερικάνικη κοινωνία λειτουργεί σαν ένας θεσμός βαλβίδα-ασφαλείας γιατί αφιερώνεται πολύς χώρος στη διαφήμιση και στις ειδήσεις, γεγονός που παρέχει διεξόδους, έτσι ώστε ο Τύπος να χρησιμεύει ως φορέας μείωσης της έντασης²¹. Όμως οι μηχανισμοί αυτοί που λειτουργούν σαν βαλβίδες ασφαλείας δημιουργούν και ανωμαλίες στο σύστημα, γιατί οι δυσάρεστες συνθήκες οι οποίες αρχικά προκάλεσαν την ένταση παραμένουν και μόνο η μερική μείωση της πίεσης για τροποποίηση του συστήματος δημιουργεί την δυνατότητα για μια συγκρατημένη ένταση. Αν όμως αυτή η ένταση δεν ικανοποιηθεί με τις απαιτούμενες συστημικές αλλαγές θα μπορούσε τελικά να καταλήξει σε μια διασπαστική έκρηξη και καταστροφική κατάρρευση του συστήματος²². Άρα οι ασφαλιστικοί μηχανισμοί

νισμοί πρέπει να συνδυαστούν με άλλα μέσα ελέγχου για να επιτευχθεί η σταθερότητα.

Όταν αυτές οι βαλβίδες ασφαλείας – θεσμοί δεν μπορέσουν ν' ανταπεξέλθουν πλήρως στις απαιτήσεις των δυσαρεστημένων ομάδων, δυνάμεις που βρίσκονται στην εξουσία μπορούν να κάνουν παραχωρήσεις σε ανταγωνιστικά συλλογικά όργανα για να διατηρηθεί η σταθερότητα. Το σύστημα μπορεί να «εξαγοράσει» τέτοιες ομάδες ικανοποιώντας ελάχιστες από τις απαιτήσεις του. Αυτές που βρίσκονται στην εξουσία μπορούν, για παράδειγμα, να δώσουν περισσότερα προνόμια, να κάνουν πιο πλατιά τη δημόσια εκπαίδευση ή να καταφύγουν σε μικρές παραχωρήσεις και να επιτρέψουν στις ομάδες που διαφωνούν να πετύχουν μερικά από τα αιτήματά τους²³. Η απειλή βίας ή αταξίας από τη μεριά των ριζοσπαστών και των μεταρρυθμιστών συχνά λειτουργεί σαν καταλύτης για το σύστημα ώστε να κάνει παραχωρήσεις. Ο Arnold Kaufman εξήγησε τη φυσική αντίδραση των ελίτ του συστήματος στις απαιτήσεις για αλλαγή με τα παρακάτω:

*... Το οριακό κόστος εξασφάλισης της κοινωνικής σταθερότητας αυξάνεται όσο αναπτύσσονται οι προσδοκίες που θεωρούνται ως ηθικά νόμιμες. Και οι ίδιες οι προσδοκίες αναπτύσσονται όσο πιο γρήγορα κερδίζονται παραχωρήσεις από μειονότητες... Η τάση αναπτύσσεται μέσα στην τάξη αυτών που είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση. Απ' τη μια μεριά αγανακτούν για αυτά που αντιλαμβάνονται ως αδικαιολόγητη κλιμάκωση των πολιτικών απαιτήσεων, αναπτυσσόμενα επίπεδα αταξίας. Αυτό τους προτρέπει προς κατασταλτικά μέτρα. Από την άλλη, το αυξανόμενο επίπεδο προσδοκιών που παράγει και απαιτήσεις και αταξία, είναι ένα υποπροϊόν της ικανότητας αυτών που βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση για να παραχωρήσουν ένα μέρος αυτών που έχουν χωρίς να φτωχύνουν καθόλου ενώ λειτουργεί επίσης, μια διάθεση να ανταλλαχθούν περισσότερα από αυτά που έχει κάποιος προκειμένου να υπάρξει κοινωνική σταθερότητα. Η κοινωνία... θεωρείται σαν ισορροπημένη σε μια κόχη που διαχωρίζει την επικίνδυνη αναρχία και καταστολή από την ελπιδοφόρα επιθυμία να πληρώσει το απαι-
ραίτητο τίμημα για ν' εξασφαλίσει τη σταθερότητα²⁴.*

Η λογική λοιπόν του αστικού εκσυγχρονισμού υποθέτει ότι όσο περισσότερο ευέλικτη είναι η εξουσιαστική δομή του συστήματος, τόσο περισσότερη σταθερότητα θα επιτευχθεί από την τοποθέτηση θεσμών-βαλβίδων ασφαλείας και από τη διαδικασία παραχωρήσεων. Σπάνια θα χρειάζεται το σύστημα να κατα-

φεύγει στη βία και την έκδηλη καταπίεση αν βέβαια ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κοινωνίας για αλλαγή. Όταν «... οι ισχυροί επιθυμούν να επιτρέψουν στα μη προνομιούχα συλλογικά όργανα να πάρουν μέρος στη λήψη πολιτικών αποφάσεων ελπίζοντας ότι μια τέτοια συμμετοχή θα εξαντλήσει παρά θα ενισχύσει την τάση τους ν' αλλάξουν εκ θεμελίων τη δομή της κοινωνίας τότε υπάρχει ένα ευέλικτο σύστημα²⁵. Αλλά αυτό είναι ένα σύστημα όπου δεν ικανοποιούνται οι ριζοσπαστικές απαιτήσεις παρά μόνο οι απαιτήσεις των μεταρρυθμιστών, οι οποίοι δεν απειλούν τη βασική ιδεολογική δομή του συστήματος. Οι μετασχηματισμοί της συνολικής κοινωνίας δεν συμβαίνουν σ' ένα τέτοιο σύστημα. Το Αμερικάνικο πολιτικό σύστημα είναι ένα τέτοιο σύστημα, ένα σύστημα που βασίζεται στις παραχωρήσεις γύρω από τις θεσμοθετημένες αξίες. Ο Ross Paulson που υποθέτει ότι ο μεταρρυθμιστής είναι έτσι πιο επιτυχημένος από τον ριζοσπάστη στην Αμερικάνικη κοινωνία λόγω της φύσης του πολιτικού συστήματος επιχειρηματολογεί:

Το πολιτικό πεδίο είναι ο τόπος όπου βρίσκουν την λύση τους οι συγκρούσεις μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η καθαρτική λειτουργία της πολιτικής υλοποιείται όταν επικεντρώνεται και όταν οδηγεί τις κοινωνικές εχθροπραξίες. Η συμβολική λειτουργία της πολιτικής είναι να παρέχει τους ενοποιητικούς μύθους που κρατάνε ενωμένες τις ομάδες. Η πραγματιστική λειτουργία της πολιτικής εξουσίας είναι να μειώνει τις εντάσεις μέσω των διαπραγματεύσεων, μερικών νικών και παραχωρήσεων. Ο συμβιβασμός είναι το πνεύμα των Αμερικανικών πολιτικών θεσμών²⁶.

Ο Etzioni επισημαίνει ότι η ευαισθησία του συστήματος «... προσδιορίζεται από την «καταλληλότητα» των αποκρίσεων που δίνονται στα μηνύματα που λαμβάνονται... και από τις ανάγκες των μονάδων-μελών»²⁷. Η υπό-ευαισθησία του συστήματος στις απαιτήσεις για αλλαγή με τη πάροδο του χρόνου αυξάνει την αλλοτρίωση και την αντίσταση στο σύστημα ενώ η υπερ-ευαισθησία, η πλήρης προσαρμογή σε κάθε απαίτηση για αλλαγή, κάνει το σύστημα ανίσχυρο να ακολουθήσει οποιοδήποτε πρόγραμμα δράσης ή συλλογική πολιτική. Λόγω των συγκρουόμενων συμφερόντων σε κάθε κοινωνία η υπερευαισθησία οδηγεί στην υποευαισθησία για κάποιο άλλο ενδιαφέρον. Υποθέτοντας ότι η ευελιξία ενός συστήματος είναι η ικανότητά του να μετασχηματιστεί και ότι η ευαισθησία είναι το αποτέλεσμα του συγκεκριμένου μετασχηματισμού, ο Etzioni αποδέχεται ότι ένα σύστημα μπορεί να είναι ευέλικτο χωρίς να είναι τελείως ευαίσθητο γιατί

πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία ανάμεσα στην υπό και υπέρ-ευαισθησία³⁸.

Ο James Buchanan στηριζόμενος στην οικονομική θεωρία, επισημαίνει ότι το ποσό νόμιμου ελέγχου που ασκεί η κυβέρνηση στους διαφωνούντες προσδιορίζει τη σταθερότητα του συστήματος²⁹. Έτσι όταν υπάρξει βίαιη διαφωνία σε ένα σύστημα και ακραία ανταπόκριση από την κυβέρνηση, είτε αυτή είναι περισσότερη καταπίεση, είτε άμεση ικανοποίηση των αιτημάτων, αυτό το ενδεχόμενο οδηγεί σε περισσότερη βία και κοινωνικό χάος. Ο Buchanan παραδεχόμενος τη θεωρία ότι η κατάλληλη ανταπόκριση στη βία και τη διάλυση δεν είναι ούτε η βία ούτε η καταπίεση αλλά μια πολιτική «... μάλλον άκαμπτης συμφωνίας με τους υπάρχοντες νόμους, εξασφάλισης τόσο κανόνων και κανονισμών όσο και εφαρμογής τους...», μέχρι που να γίνουν οι διαρθρωτικές αλλαγές μέσα στο σύστημα ώστε να εξυπηρετηθούν οι απαιτήσεις, επισημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει μία χρονική υστέρηση ανάμεσα στις απαιτήσεις και στην απάντηση του συστήματος σ' αυτές τις απαιτήσεις αν θέλουμε να διατηρηθεί η σταθερότητα³⁰. Η ισορροπία ανάμεσα στην υπό- και υπέρ-ευαισθησία μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν το σύστημα είναι ικανό να διατηρεί την τάξη και σε περιόδους κρίσης.

Μια θεώρηση της ανάλυσης του David Easton για τον τρόπο με τον οποίο αποκρίνεται ένα πολιτικό σύστημα στα μηνύματα που δέχεται υπό μορφή αιτημάτων προσφέροντας ως απάντηση τις αποφάσεις πολιτικής, μας κάνει να δούμε το Αμερικάνικο πολιτικό σύστημα σαν ένα σύστημα, το οποίο προσαρμόστηκε σε αλλαγές και όχι στον πλήρη συμβιβασμό με τις ριζοσπαστικές απαιτήσεις³¹. Βέβαια οι προσαρμογές που έγιναν ήρθαν πολλές φορές με αργό ρυθμό και υποθέτουν ότι το σύστημα λειτουργεί στη βάση της αρχής της «χρονικής υστέρησης» ώστε να διατηρήσει τη σταθερότητα. Μια πιο συγκεκριμένη θεώρηση του κινήματος των Νέγρων και των κινημάτων της νεολαίας στα πανεπιστήμια αποκαλύπτουν, ότι το σύστημα υπήρξε ευέλικτο και ευαίσθητο σε σημείο που έγιναν ορισμένες παραχωρήσεις σ' αυτές τις ομάδες που διαφωνούσαν. Ενώ είναι προφανές ότι μερικές ομάδες ελίτ έχουν δυσανάλογα μεγάλη εξουσία στην αστική κοινωνία γεγονός που ο Etzioni το αποδίδει στην:

«ικανότητα να προωθείται ο μετασχηματισμός της... [Αμερικάνικης αστικοδημοκρατίας]... με την κινητοποίηση των μη προνομιούχων και να χρησιμοποιούνται σαν «κατευναστικό»... τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην εμπλοκή σε διεθνείς περιπτώσεις και στις παραχωρήσεις στο εσωτερικό σε

«μειονότητες» από τις εξουσιαστικές ομάδες. Αυτή η πολιτική όμως δεν είναι ικανή να παρεμποδίσει την διεύρυνση του κοινωνικού μετασχηματισμού»³².

Το βασικό ζήτημα του κινήματος των Νέγρων για τα πολιτικά δικαιώματα στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ήταν να προβληθεί η κατάσταση που ζούσαν οι Νέγροι και να υπογραμμιστεί ότι ήταν πολίτες «δεύτερης κατηγορίας» έτσι ώστε να κερδίσουν τη δημόσια υποστήριξη στα αιτήματά τους για ίση μεταχείριση από τους νόμους και άρα να αλλάξει το θεσμικό πλαίσιο που στήριζε τις διακρίσεις ενάντια στο Νέγρικο πληθυσμό²³. Οι ηγέτες του κινήματος πίστεψαν ότι η δημόσια αδιαφορία έπρεπε να ξεριζωθεί, αλλά απέρριπταν τις βιαιότητες για την επίτευξη των αιτημάτων τους για ισότητα με την συλλογιστική ότι, αν οι ομάδες που ήταν στην εξουσία τρόμαζαν από τη δράση των Νέγρων θα αντιδρούσαν με καταπιεστικά μέτρα. Έτσι αρχικά έγινε αποδεκτό το πρόγραμμα δράσης με μη βίαιες διαμαρτυρίες και θεωρήθηκε ως το προσφορότερο μέσο παρουσίασης του προβλήματος των Νέγρων και συνεπώς το κίνημα θα μπορούσε έτσι να εξασφαλίσει υποστήριξη για τα αιτήματα πολιτικής και κοινωνικής ισότητας.

Το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των Νέγρων δεν ήταν ριζοσπαστικό αλλά μεταρρυθμιστικό. Οι Νέγροι στην πλειοψηφία τους δεν ήθελαν ένα καινούργιο κοινωνικό σύστημα. Ήθελαν απλώς την ευκαιρία να συμμετέχουν περισσότερο στο υπάρχον σύστημα – ήθελαν να ενσωματωθούν χωρίς διάκριση στο εκπαιδευτικό σύστημα να εξασφαλίσουν *de facto* το δικαίωμα να ψηφίζουν, το δικαίωμα της ίσης απασχόλησης, το δικαίωμα να συμμετέχουν στο κοινωνικό σύστημα σ' όλα τα επίπεδα³⁴. Επίσης, μια δημοσκόπηση έδειξε ότι το 74% των Νέγρων ήθελαν τα πολιτικά δικαιώματα μέσα από τα υπάρχοντα κανάλια, με τη ψήφιση ευνοϊκής νομοθεσίας και τη μεταρρύθμιση του συστήματος³⁵.

Η σημαντικότερη κίνηση για ίσα δικαιώματα των Νέγρων στον αιώνα μας έγινε το 1954 όταν το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ στην απόφαση *Brown VS το Εθνικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο* ανακοίνωσε ότι η ξεχωριστή αλλά ίση πολιτική των σχολείων ήταν αντισυνταγματική. Αυτή η απόφαση έδωσε ελπίδες στους μαύρους που πίστεψαν ότι θα ήταν μια αρχή για να πετύχουν την ενσωμάτωση και την ισότητα με τους λευκούς. Η αντίδραση όμως των λευκών σ' αυτή την απόφαση, ιδιαίτερα στο Νότο, δεν άφηνε περιθώριο και για πολλές ελπίδες. Οι λευκοί του Νότου άρχισαν μια καινούργια περίοδο καταπίεσης ενάντια στους Μαύρους την οποία κατεύθυναν προς την NAACP, Εθνική Ένωση για την

Πρόοδο των Εγχρώμων, μια οργάνωση που συμβόλιζε τους μακροχρόνιους στόχους των Μαύρων. Μετά την ανακοίνωση της απόφασης του Ανώτατου Δικαστηρίου η πολιτεία της Αλαμπάμα θεώρησε παράνομη τη NAACP και η Γεωργία πήγε στα δικαστήρια αυτή την οργάνωση επειδή εξαιρούνταν από τους φόρους. Η πολιτεία της Βιρτζίνιας προσπάθησε να την ελέγξει ψηφίζοντας νόμους παρόμοιους με τα νομοθετήματα για αλλοδαπούς και ανταρσία. Το Τέξας εξέδωσε εντολή ενάντια στη συνεχιζόμενη λειτουργία της οργάνωσης NAACP και η Νότια Καρολίνα απέκλεισε τα μέλη της από θέσεις εργασίας στις σχολικές περιφέρειες, την αστική, επαρχιακή και νομαρχιακή διοίκηση³⁶. Η αγανάκτηση όμως που ένωσε ο Νέγκρικος πληθυσμός και ένα τμήμα των πολιτικά ευαίσθητοποιημένων λευκών γι' αυτού του είδους την καταπίεση από το κράτος, προκάλεσε και εδραίωσε την ενότητα των αντιρατσιστικών διαθέσεων ενισχύοντας περισσότερο το κίνημα για ίσα δικαιώματα. Η καταπίεση λοιπόν της NAACP οδήγησε στη γέννηση της SNCC, *Συντονιστική Επιτροπή Φοιτητών για τη Μη Βία* και στην πρόσθετη υποστήριξη από την οργάνωση SCLC, *Επιτροπή Πρωτοβουλίας των Νοτίων Χριστιανών* και το CDRE, *Επιτροπή για τη Φυλετική Ισότητα*³⁷. Έτσι αυτή η ενίσχυση των οργανώσεων για τα πολιτικά δικαιώματα βοήθησε στην εμπύχωση των μαύρων να συνεχίσουν τον αγώνα τους για τα ίσα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα με τους λευκούς.

Η δεύτερη μεγάλη θεσμική κίνηση για τους Νέγρους προκλήθηκε το 1957 με το ψήφισμα του πρώτου, μετά το 1875, προσχέδιου για τα πολιτικά δικαιώματα³⁸. Το Νομοθέτημα για τα Πολιτικά δικαιώματα του 1957 δημιούργησε την *Επιτροπή για τα Πολιτικά Δικαιώματα* και επέτρεψε στον Αμερικανό Υπουργό Δικαιοσύνης να ξεκινήσει αγωγές ενάντια στους ληξιαρχούς που αρνούνταν στους Μαύρους το δικαίωμα εγγραφής στους εκλογικούς καταλόγους για να ψηφίσουν. Το νομοσχέδιο επεσήμαινε ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση αποδεχόταν την ευθύνη να εξασφαλίσει την χειραφέτηση των Νέγρων, αλλά το νομοσχέδιο δεν εξασφάλιζε την δυνατότητα στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση να δράσει αν ο μεμονωμένος ληξιαρχός, που αρνιόταν εκλογικά προνόμια στους μαύρους υπέβαλε παραίτηση. Τα αποτελέσματα λοιπόν του νομοσχεδίου είχαν μικρό ή ελάχιστο άμεσο αντίκτυπο και οι Νέγροι σε πολλές πολιτείες εμποδίζονταν ακόμη να ψηφίσουν. Παρ' όλα αυτά όμως είχε αρχίσει μια τάση που έδειχνε ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση προσπαθούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των Μαύρων για ισότητα.

Την ίδια χρονιά όταν ήλθε η κρίση στο Little Rock του Arkansas

ενάντια στην ενσωμάτωση στα σχολεία ο Πρόεδρος Eisenhower, έστειλε ομοσπονδιακά στρατεύματα στην περιοχή για να εφαρμόσουν τη δικαστική απόφαση για την φυλετική ενσωμάτωση στα Γυμνάσια αυτής της Πόλης³⁹. Ο Eisenhower με αυτή την πράξη δημιούργησε ένα προηγούμενο για την ομοσπονδιακή προστασία των πολιτικών δικαιωμάτων σε μια κατάσταση κρίσης αν και ήταν συνάμα μια ένδειξη ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση θα ανταποκρινόταν μόνο σε κατάσταση ανάγκης.

Το 1960 ψηφίστηκε ένα ακόμα νομοσχέδιο για τα Πολιτικά Δικαιώματα. Αυτό το νομοσχέδιο διόρθωσε την αδυναμία του νομοσχεδίου για τα πολιτικά δικαιώματα του 1957, γιατί βοήθησε το Υπουργείο Δικαιοσύνης να καταθέσει αγωγή κατευθείαν εναντίον της Πολιτείας που έκανε διακρίσεις κατά των Νέγρων που προσπαθούσαν να εγγραφούν για να ψηφίσουν αντί να στραφεί μονομερώς εναντίον του μεμονωμένου ληξιαρχου. Επίσης αυτό το νομοσχέδιο απαιτούσε από τις Πολιτείες να διατηρούν τους εκλογικούς καταλόγους για 22 μήνες και να δίνουν αυτούς τους καταλόγους για επιθεώρηση από το Υπουργείο Δικαιοσύνης ενώ παράλληλα πρόσφερε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση την δυνατότητα να τοποθετήσει ομοσπονδιακούς διαιτητές κατά τις εκλογικές εγγραφές στις Πολιτείες εκείνες όπου είχαν γίνει παραβάσεις⁴⁰. Με αυτό το νομοσχέδιο η ομοσπονδιακή κυβέρνηση ενίσχυσε τη θέση της, τουλάχιστον στο νομικό επίπεδο σχετικά με την προστασία των εκλογικών δικαιωμάτων των Μαύρων.

Το 1960 με την εκλογή του John Kennedy ενισχύθηκε ηθικά το κίνημα των μαύρων για τα πολιτικά τους δικαιώματα. Ο Kennedy ήταν ιδεολογικά και πολιτικά προσυλωμένος στην ιδέα της ισότητας και κατά τα πρώτα τρία χρόνια της διοίκησής του έγιναν 37 αγωγές εναντίων των Πολιτειών με βάση τα Νομοθετήματα για τα Πολιτικά Δικαιώματα του 1957 και 1960, ενώ στην περίοδο της προεδρίας του Eisenhower είχαν γίνει μόνο 6⁴¹. Στηριζόμενος στην πολιτική του Eisenhower, ο Kennedy χρησιμοποίησε κι αυτός τα ομοσπονδιακά στρατεύματα σε καταστάσεις κρίσης προκειμένου να υποστηρίξει τα δικαιώματα των μαύρων στην Οξφόρδη του Μισισιπή το 1961⁴². Το ίδιο έτος επίσης ο Kennedy εξέδωσε το *Εκτελεστικό Διάταγμα 10925* το οποίο απαιτούσε ίσες δυνατότητες εργασίας σε όλους τους τομείς δραστηριότητας της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης⁴³. Το 1962 εξέδωσε το *Εκτελεστικό Διάταγμα 11063* το οποίο απαγόρευε τις φυλετικές διακρίσεις στις καινούργιες κατοικίες που ανήκαν ή που διαχειρίζονταν η κυβέρνηση και οι οποίες είχαν οικοδομηθεί σε αστική ανανεωμένη περιοχή, ή είχαν χρηματοδοτηθεί από κυβερνητικά δά-

νεια⁴⁴. Έτσι από την αρχή του 1963 η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έκανε ορισμένες προσπάθειες να θέσει τέλος στις φυλετικές διακρίσεις στα σχολεία, στη ψηφοφορία, στην απασχόληση και στη στέγαση.

Αυτές οι κυβερνητικές ανταποκρίσεις έγιναν λόγω των αυξανόμενων απαιτήσεων των Νέγρων, γεγονός που στην ουσία προκαλούνται λόγω των αυξανόμενων διαμαρτυριών ενάντια στην άνιση μεταχείριση. Η οργανωμένη παρέμβαση των Νέγρων εκφράστηκε με διαδηλώσεις, μποϊκοτάζ, παθητικές διαμαρτυρίες, πορείες ειρήνης και πικετοφορίες για να μπορέσουν να ακουστούν οι απαιτήσεις τους και για να παρακινήσουν το δημόσιο αίσθημα και την κυβερνητική δράση⁴⁵. Οι Νέγροι αισιοδοξούσαν για τα κέρδη που είχαν πετύχει και πίστευαν στη δύναμη του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Όταν το 1963 μια μελέτη διερεύνησε τις διαθέσεις του νέγρικου πληθυσμού σχετικά με το ποιο άτομο ή ποια οργάνωση πρόσφερε τα περισσότερα για τα δικαιώματά τους, οι πιο πολλές απαντήσεις σε φθίνουσα σειρά ήταν ο Martin Luther King, ο Πρόεδρος Kennedy, και το Ανώτατο Δικαστήριο⁴⁶. Το *Newswweek* χαρακτήρισε το κίνημα των μαύρων το 1963 ως εξής «... όχι τόσο σαν μια επανάσταση απελπισίας αφού οι μαύροι τείνουν να πιστέψουν ότι βρίσκονται σε καλύτερη θέση γενικά απ' ό,τι ήταν πέντε χρόνια πριν, αλλά σαν μια επανάσταση αυξανόμενων προσδοκιών»⁴⁷.

Στις 28 Αυγούστου 1963 πραγματοποιήθηκε μια τεράστια πορεία στην Ουάσιγκτον επειδή οι Νέγροι αισιοδοξούσαν για την ικανότητα των μη βίαιων διαδηλώσεων στην επίτευξη των στόχων τους. Με μια μαζική προσπάθεια των αρχηγών της NAACP, SNCC, CORE και άλλων οργανώσεών τους η πορεία πέτυχε να επισημάνει το γεγονός ότι ενώ είχαν κερδίσει ορισμένες μάχες για την ισότητα παρέμεναν ακόμα κι άλλα πολλά που έπρεπε να επιτευχθούν για την πολιτική της ενσωμάτωσης και ολοκλήρωσης κυρίως από το Κογκρέσο, την Εκτελεστική Εξουσία και το πλατύ κοινό⁴⁸. Τα αιτήματα αυτών που πήραν μέρος στην πορεία ήταν το ψήφισμα ενός καινούργιου και ισχυρότερου νομοσχεδίου για τα πολιτικά δικαιώματα, η ολοκληρωμένη ενσωμάτωση όλων των δημόσιων σχολείων μέσα σ' ένα χρόνο, ένα ομοσπονδιακό πρόγραμμα για την εκπαίδευση και απασχόληση όλων των ανέργων εργατών, ένα δίκαιο διάταγμα κανονισμών εργασίας που να αποκλείει τη διάκριση στην απασχόληση και τέλος την διασφάλιση ενός καλύτερου ορίου αμοιβής δύο δολλαρίων την ώρα⁴⁹. Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση ανέχτηκε την πορεία αν και δεν έδωσε

καμμία άμεση απάντηση. Η απάντηση ήρθε το 1964, ένα χρόνο αργότερα με το *Διάταγμα για τα Πολιτικά Δικαιώματα*, όπου έγινε πλέον σαφές ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση είχε συνθηκολογήσει και ικανοποιήσει μερικά από τα αιτήματα αλλά όχι όλα.

Το *Διάταγμα για τα Πολιτικά Δικαιώματα* του 1964 ενίσχυσε τα εκλογικά δικαιώματα των Νέγρων και απαγόρευσε τις φυλετικές διακρίσεις στους δημόσιους χώρους, μείωσε τις φυλετικές διακρίσεις στα μέσα κοινής ωφέλειας, ενθάρρυνε τα σχολεία να μειώσουν τις φυλετικές διακρίσεις προσφέροντας τεχνική βοήθεια και χρηματικές χορηγήσεις σε εκείνα που ενσωματώνονταν, καθιέρωσε κανονισμούς για τη συμπεριφορά της επιτροπής για τα Πολιτικά Δικαιώματα, απαγόρευσε τη διάκριση στα κρατικά προγράμματα και έδωσε εντολή στις περισσότερες εταιρείες που απασχολούσαν 25 άτομα και πάνω να προσφέρουν ίσες ευκαιρίες απασχόλησης σ' όλα τα άτομα ανεξάρτητα από τη φυλή, χρώμα ή φύλο⁵⁰. Το ψήφισμα αυτού του νομοσχεδίου για τα πολιτικά δικαιώματα ήταν ένας σημαντικώτατος θεμέλιος λίθος στον αγώνα των Νέγρων για την ισότητα, αλλά η αποτυχία της κυβέρνησης ν' ανταποκριθεί αποφασιστικά σε όλα τα αιτήματα των 200.000 διαδηλωτών της Ουάσιγκτον οδήγησε έναν ομιλητή της SNCC να δηλώσει ότι οι κυβερνητικές ανταποκρίσεις στις απαιτήσεις των μαύρων ήταν «... τόσο λίγες, τόσο αδύναμες, τόσο αργοπορημένες, και αναποτελεσματικές»⁵¹. Τα μέλη ορισμένων οργανώσεων των Νέγρων όπως της SNCC άρχισαν να πιστεύουν ότι οι μεταρρυθμίσεις στο σύστημα με στόχο την ισότητα των φύλων δεν γίνονταν ούτε αρκετά γρήγορα ούτε ήταν ουσιαστικές.

Η SNCC, CORE και SCLC το καλοκαίρι του 1964 προσπάθησαν να επιταχύνουν το ρυθμό αλλαγής αυξάνοντας την κινητοποίηση του πληθυσμού στην πολιτική. Αυτές οι οργανώσεις βοήθησαν στη δημιουργία του *Ελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος* (FDP) στο Μισισιπή, ένα κόμμα που ήλπιζε ν' ανταγωνιστεί το Παραδοσιακό Δημοκρατικό Κόμμα της Πολιτείας στο *Εθνικό Συνέδριο του Δημοκρατικού Κόμματος*. Το Ελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα προσέλκυσε 60.000 μέλη και απόσπασε υποστήριξη στις επαρχίες, εκλογικές περιφέρειες του Κογκρέσσου και σε επίπεδο Πολιτειών προκειμένου να εκλεγούν αντιπρόσωποι οι οποίοι θα παρακολουθούσαν την Εθνική Συνέλευση⁵². Το Ελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα ήλπιζε να κερδίσει τουλάχιστον 11 έδρες από το σύνολο της αντιπροσωπείας της Πολιτείας του Μισισιπή στην Εθνική Συνέλευση. Αλλά όταν οι αντιπρόσωποι του FDP αντιμετώπισαν την Επιτροπή Διαπιστευτηρίων του Δημοκρατικού Κόμματος η Επιτροπή τους πρόσφερε μόνο δύο αντιπροσώπους επι-

πλέον του αριθμού που εξέλεξε στην κανονική επιτροπή του Δημοκρατικού Κόμματος της Πολιτείας. Το Ελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα όχι μόνο απέρριψε την προσφορά αλλά πολλά από τα μέλη του συνειδητοποίησαν τις περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης μέσα από τα ορθόδοξα πλαίσια του κόμματος και κατ' επέκταση σε ολόκληρο το κυβερνητικό σύστημα⁵³.

Την άνοιξη του 1965 το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων έκανε μια δυναμική διαδήλωση προκειμένου να εγγραφούν ψηφοφόροι στη Selma Alabama η οποία αντιμετωπίστηκε από τις δυνάμεις καταστολής της Πολιτείας⁵⁴. Οι ρατσιστικές αντιδράσεις από άτομα και κυβερνητικούς επίσημους προβλήθηκαν σε ευρεία κλίμακα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και υπήρχε πλατιά αγανάκτηση για τη συμπεριφορά των λευκών ρατσιστών. Ο Πρόεδρος Johnson αντέδρασε αμέσως στην κατάσταση αυτή πιέζοντας το Κογκρέσο να ψηφίσει χωρίς καθυστέρηση ένα καινούργιο διάταγμα για τα εκλογικά δικαιώματα και τον Αύγουστο το διάταγμα έγινε νόμος⁵⁵. Το νέο αυτό διάταγμα εξασφάλισε το δικαίωμα στους Νέγρους να ψηφίσουν επαναλαμβάνοντας την αρχή ότι σε κανένα άτομο δεν θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί το δικαίωμα της ψήφου με τη δικαιολογία της φυλής ή του χρώματος και ανάθετε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης την υπευθυνότητα να τοποθετεί ομοσπονδιακούς ελεγκτές οι οποίοι θα ελέγχουν κατά πόσο τηρείται το διάταγμα, απαγόρευε τη χρησιμοποίηση του κεφαλικού φόρου, ελέγχων ή άλλων επινοήσεων σαν προαπαιτούμενο για το δικαίωμα ψήφου και θεωρούσε παράνομη ακόμα και την απειλή, εκφοβισμό ή εξαναγκασμό κάποιου να ψηφίσει ή να προσπαθήσει να ψηφίσει⁵⁶. Το σκεπτικό αυτού του διατάγματος ήταν διπλό. Πρώτα εξασφαλίζοντας στους μαύρους το δικαίωμα της ψήφου οι οργανώσεις για τα πολιτικά δικαιώματα και το πλατύ κοινό που είχαν αντιδράσει στα γεγονότα που συνέβησαν στη Selma τώρα θα καταπραύνονταν και ο κόσμος θα διατηρούσε τη πίστη του στην αστική ιδεολογία για τις διακηρύξεις περί ισότητας και δικαιοσύνη, για όλους. Δεύτερο, με αναγνώριση νόμιμων δικαιωμάτων στον πληθυσμό των Νέγρων η κυβέρνηση μείωνε τον κίνδυνο αλοτρίωσης των μειονοτήτων στο σύστημα. Είχε πλέον ωριμάσει η συνειδητοποίηση ότι χωρίς εκλογικά προνόμια, οι μειονότητες δεν θα συμμετείχαν στην ανάπλαση των θεσμών ή στην επιλογή ηγεσίας και υπήρχε η πιθανότητα να μην αισθάνονται υποχρεωμένες να διατηρήσουν ένα τέτοιο σύστημα⁵⁷. Κατά συνέπεια η ανάγκη προστασίας του συστήματος και η αποτροπή βίαιων συγκρούσεων στήριξε την διαμορφούμενη συστημική στρατηγική ενσωμάτωση των μη προ-

νομιούχων.

Έτσι, το 1963 οι Νέγροι απέκτησαν προσβάσεις στο Αμερικανικό πολιτικό σύστημα. Αμέσως μετά το ψήφισμα του Διατάγματος για το Δικαίωμα της ψήφου οι διαδηλώσεις στο Νότο εξασθένησαν αφού οι ψηφοφόροι κατέφυγαν στις κάλπες για να πετύχουν τους σκοπούς τους⁵⁸. Αλλά η κυβέρνηση δεν αποδείχτηκε και τόσο ευαίσθητη στην πίεση της κάλπης. Οι Νέγροι το 1966 άρχισαν να απογοητεύονται από την έλλειψη αποτελέσματος που είχε το Διάταγμα για τα Πολιτικά Δικαιώματα του 1964 και το Διάταγμα για το Δικαίωμα της ψήφου του 1965. Η κατάσταση στην οποία ζούσαν οι μάζες των μαύρων είχε αλλάξει ελάχιστα⁵⁹.

Ο Ross Paulson υπέθεσε ότι ένα σημαντικό ρήγμα στις προσδοκίες μπορεί να κάνει ένα μεταρρυθμιστή να γίνει ριζοσπάστης⁶⁰. Και πράγματι οι Νέγροι μετά το 1965 γνώρισαν ένα ρήγμα στις προσδοκίες τους. Ανακάλυψαν ότι τόσο πολλά απ' αυτά που ήλπιζαν παρέμεινε απρόσιτα. Το αποτέλεσμα της απογοήτευσης για τις συστημικές προθέσεις και προσαρμογές όχι μόνο παρακίνησε την ανάπτυξη πιο ριζοσπαστικών ομάδων μαύρων όπως οι Μαύροι Μουσουλμάνοι και οι Μαύροι Πάνθηρες, αλλά δημιούργησε και ένα πιο έντονο συναίσθημα απογοήτευσης ανάμεσα σε εκείνους που είχαν εκτεθεί στο Αμερικάνικο όνειρο, που είχαν ενθαρρυνθεί να το αναζητήσουν, που είχαν ακολουθήσει όλες τις νόμιμες διαδικασίες προκειμένου να το πετύχουν.

Η απογοήτευση που αισθάνθηκε η Νέγκρική μειονότητα κατέληξε σε εξεγέρσεις. Αρχίζοντας στο Watts τον Αύγουστο του 1965 οι μαύροι ξέσπασαν το θυμό τους και την απογοήτευσή τους στους δρόμους⁶¹, εναντιώθηκαν δυναμικά στα σύμβολα της κοινωνίας των λευκών, της εξουσίας και της ιδιοκτησίας. Περισσότερες εξεγέρσεις έγιναν το 1966 όπου εκείνη τη χρονιά αναφέρθηκαν συνολικά 43 φυλετικές αναταραχές και εξεγέρσεις⁶². Για αρκετά χρόνια μετά οι εξεγέρσεις αυξάνονταν ακόμα περισσότερο και επεκτείνονταν σε ολόκληρες τις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Νέγροι είχαν πρόσθετους λόγους να αισθάνονται απογοήτευση και αγανάκτηση γιατί η κατάστασή τους σχετικά με αυτή των λευκών δεν βελτιώθηκε με το ρυθμό που είχαν προβλέψει. Ενώ η αναλογία των εισοδημάτων των μαύρων προς τα εισοδήματα των λευκών ανέβηκε από 60% το 1964 σε 74% το 1965 αμέσως μετά άρχισε να πέφτει και το 1969 έφτασε το 71%⁶³. Επίσης το ποσοστό των ανέργων ανδρών συνέχισε να είναι μεγαλύτερο για τους μαύρους από ό,τι για τους λευκούς. Το 1960, το 5,4% στο σύνολο των ανδρών ήταν άνεργοι σε σύγκριση με το 10,7%

στο σύνολο των μαύρων ανδρών, το 1965 μόνο το 4,0% στο σύνολο των ανδρών ήταν άνεργοι ενώ το ποσοστό των μαύρων ανδρών ήταν το 7,6% και το 1971 το ποσοστό όλων των ανέργων ανδρών ήταν 5,1% ενώ των μαύρων ήταν 8,1%⁶⁴.

Για ν' αντιμετωπίσουν τις εξεγέρσεις οι τοπικές κυβερνήσεις και οι κυβερνήσεις των Πολιτειών χρησιμοποίησαν καταπιεστικά μέτρα. Η αστυνομία αντιμετώπιζε τις εξεγέρσεις και στρατεύματα της Εθνοφυλακής κινητοποιήθηκαν για να «σταματήσουν» τις διαδηλώσεις. Επειδή οι δυνάμεις της αστυνομίας και της εθνοφρουράς βρέθηκαν απροετοίμαστες για να περιφρουρήσουν την ειρήνη και για να προστατεύσουν το σύστημα προκάλεσαν περισσότερους τραυματισμούς και θανάτους απ' ό,τι οι διαδηλωτές⁶⁵. Σε κάποιες περιπτώσεις χρειάστηκε να τεθεί υπό έλεγχο η κρίση.

Η αντίδραση του κοινού στις εξεγέρσεις ήταν γενικά δυσμενής. Αν και οι εξεγέρσεις προέβαλαν πλέον συστηματικά τα προβλήματα των μαύρων⁶⁶, οι λευκοί έβλεπαν με συμπάθεια τους διαδηλωτές μόνο όταν αντιλαμβάνονταν ότι διαμαρτύρονταν για νόμιμα συστημικά αιτήματα⁶⁷. Παρ' όλα αυτά, όσο συνεχίζονταν οι εξεγέρσεις τόσο περισσότερο φόβο αισθάνονταν οι λευκοί που ανησυχούσαν όλο και περισσότερο για τη διατήρηση του νόμου και της τάξης, ακόμα κι αν σήμαινε ότι η κυβέρνηση έπρεπε να γίνει πιο καταπιεστική. Αν και το κοινό είχε επηρεαστεί από τα γεγονότα στη Selma όταν η τοπική διοίκηση αρνήθηκε στους μαύρους τα δικαιώματά τους, δεν αντέδρασε όταν η έδρα των Μαύρων Πανθέρων στο Σικάγο παραβιάστηκε και δολοφονήθηκαν ηγετικά στελέχη μερικά χρόνια αργότερα.

Τα αιτήματα του κινήματος των Νέγρων στην αρχή της δεκαετίας του 1960 επικεντρώνονταν στην ενσωμάτωση. Σε αυτή τη φάση ήθελαν να συμμετάσχουν σε κάποιες δομές της εξουσίας με τους λευκούς και για το σύστημα αυτές οι απαιτήσεις δεν ήταν σοβαρά ενοχλητικές παρά τις αρνητικές αντιδράσεις πολλών τοπικών φορέων εξουσίας. Η προσέγγιση της ομοσπονδιακής κυβέρνησης ήταν διαλεκτική για να ικανοποιήσει ελάχιστες απαιτήσεις των Νέγρων προκειμένου να αποτρέψει τη βία και να διατηρήσει τη σταθερότητα. Οι παραχωρήσεις όμως που έκανε η ομοσπονδιακή κυβέρνηση ήταν για πολλούς λόγους χωρίς αποτέλεσμα. Κατ' αρχήν έγιναν πολύ αργά ώστε να μπορέσουν να ικανοποιήσουν ένα σημαντικό τμήμα της μειονότητας. Δεύτερον, δεν παρείχαν καμμία αποζημίωση για τις παλιότερες αδικίες και τρίτο, δεν είχαν αρκετά μεγάλη επίδραση σ' ολόκληρο το κοινωνικό σύστημα ώστε να εξασφαλίσουν οι Νέγροι την ισότητα σε

πραγματικά ουσιαστικά ζητήματα. Τα διατάγματα για τα πολιτικά δικαιώματα, τα ψηφίσματα και οι αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου δεν μπορούσαν να εξαφανίσουν τη φυλετική προκατάληψη, άρα ούτε και τις φυλετικές διακρίσεις. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης πολλών Νέγρων συνεχίστηκαν παρ' όλες τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες γεγονός που ενέτεινε την αλλοτρίωση και βιαιότητα. Η Κυβέρνηση ανησυχώντας για την συστημική σταθερότητα υιοθέτησε μια καινούργια στάση λιγότερο παραχωρητική και περισσότερο καταπιεστική.

Η εκτελεστική εξουσία του Αμερικάνικου μοντέλου λειτουργούσε συνήθως με βάση την συλλογιστική της συστημικής σταθερότητας. Στις απαιτήσεις του νέγκρικου κινήματος τις περισσότερες φορές αντέδρασε αργά και διστακτικά. Πάντα υπήρχε μια χρονική υστέρηση ανάμεσα στις απαιτήσεις των Νέγρων για αλλαγή και την κυβερνητική απόκριση. Όταν οι Νέγροι έγιναν πιο βίαιοι και λιγότερο ικανοποιημένοι από τις παραχωρήσεις, η κυβέρνηση ήταν λιγότερο πρόθυμη παρά ποτέ στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει τα αιτήματά της. Η μετατόπιση της κοινής γνώμης προς συντηρητικότερες επιλογές σχετικά με τα αιτήματα των μειονοτήτων και η έμφαση στον έλεγχο ώστε να διασφαλιστεί η ιδιοκτησία καθώς και μια γενικότερη ιδεολογικο-πολιτική μετατόπιση προς το συντηρητισμό με την εγκατάσταση της Κυβέρνησης Νixon το 1968 δημιούργησε μια κατάσταση όπου η κυβέρνηση αισθανόταν λιγότερο υποχρεωμένη να ανταποκριθεί ευνοϊκά στις απαιτήσεις των Νέγρων και προσανατολίστηκε πλέον προς τη συστημική σταθερότητα. Έτσι η νέα στάση της Κυβέρνησης έδειχνε μάλλον ότι η σταθερότητα θα μπορούσε εύκολα να υπάρξει αν καταστέλλονταν οι συγκρούσεις.

Αν η ομοσπονδιακή κυβέρνηση απομακρύνθηκε από τις προσπάθειες να ηρεμήσει την μειονότητα των νέγρων και κατευθύνθηκε προς την καταστολή του ριζοσπαστισμού και της βίας αυτό οφειλόταν κυρίως στις πιέσεις του συντηρητικού στοιχείου της Αμερικανικής κοινωνίας. Όπως διαπιστώθηκε προηγουμένως, ήταν δοσμένη η συμπεριφορά της ομοσπονδιακής κυβέρνησης σε σχέση με το συνολικό συμφέρον του συστήματος και επίσης ότι η υπέρ-ευαισθησία σε ένα τμήμα της κοινωνίας σημαίνει υπό-ευαισθησία σε κάποιο άλλο. Έτσι λοιπόν αν η κυβέρνηση αντιμετώπιζε το δίλημμα θετικά σε σχέση με τους στόχους της νέγκρικης μειοψηφίας αυτό το γεγονός θα περιέπλεκε τη σχέση της με ορισμένες από τις πιο συντηρητικές ομάδες λευκών. Αν όμως η ανταπόκρισή της στους λευκούς που απαιτούσαν το νόμο και την τάξη ήταν ευαίσθητη, πολλοί μαύροι θα ερμήνευαν τη στάση αυτή ως

καταπιεστική. Ένα παράδειγμα του διλήμματος ήταν λειτουργικότητα της αρχής για την αναγκαστική μεταφορά των παιδιών με λεωφορεία ώστε να επιτευχθεί φυλετική ισορροπία μέσα στα σχολεία. Ενώ τα δικαστήρια υποστήριξαν την μεταφορά με λεωφορεία σαν απάντηση στα αιτήματα των μαύρων για ίση εκπαίδευση, ο Πρόεδρος και πολλοί Γερουσιαστές είχαν αντίθετη άποψη φοβούμενοι ότι θα αλλοτρίωναν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των λευκών. Η λύση του διλήμματος της κυβερνητικής ευαισθησίας – αν πρέπει ν' ανταποκρίνεται στις μειονότητες ή στις πλειονότητες – είναι ιδεολογική και πολιτική και ανάλογη στη φύση του αστικού συστήματος. Η λογική που πρυτάνευσε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση ανταποκρίνονταν στα συμφέροντα και τη λογική της εξουσιαστικής δομής η οποία προσπαθεί ν' ανταποκριθεί στις μειοψηφίες μόνο εφ' όσον διατηρείται η σταθερότητα του συστήματος. Όταν υπάρχει κίνδυνος ν' αλλοτριωθεί η υποστήριξη της πλειοψηφίας λόγω της συγκαταβατικής απόκρισης σε μειοψηφίες ή όταν απειλείται η σταθερότητα του συστήματος από βία εκ μέρους της μειοψηφίας, η κυβέρνηση παύει να αποκρίνεται ευνοϊκά σε οποιεσδήποτε άλλες ομάδες εκτός από τις κυρίαρχες.

Από την συμπεριφορά των εξουσιαστικών δυνάμεων στην περίπτωση του κινήματος των νέγων οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση των ΗΠΑ, η Βουλή και η δικαστική εξουσία με επικεφαλής το Ανώτατο Δικαστήριο λειτούργησαν απελευθερωτικά από τα πάνω επιβάλλοντας στις τοπικές κυβερνήσεις και στις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ λύσεις που εξυπηρετούσαν το συνολικό συστημικό συμφέρον.

Συνεπείς λοιπόν στις ίδιες λογικές που επέβαλαν την στρατηγική υπεράσπισης της εθνικής ολοκλήρωσης κατά τον εμφύλιο πόλεμο 1860-1864 που κατακτήθηκε με το τεράστιο κόστος του ενός εκατομμυρίου απωλειών σε συνολικό πληθυσμό περίπου 33 εκατομμυρίων, οι ομοσπονδιακές δυνάμεις προχώρησαν κατά τις προεδρίες Eisenhower, Kennedy και Johnson στην πολιτική της πολιτικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης κατά τις δεκαετίες 1950-1960. Αυτή η πολιτική αρχίζει όμως να εξαντλείται όταν οι κοινωνικές δυνάμεις που απαιτούν αλλαγή αρχίζουν να απειλούν την συστημική συνοχή και τις δοσμένες υποθέσεις της καθοδηγούμενης ολοκλήρωσης.

Οι καταπιεστικές τάσεις της Αμερικάνικης κυβέρνησης παρακινήθηκαν όχι μόνο από τον αναπτυσσόμενο ριζοσπαστισμό του κινήματος των μαύρων αλλά και από τον αυξανόμενο ριζοσπαστισμό που αναπτύχθηκε στα Πανεπιστήμια. Οι διαμαρτυρίες στα

Πανεπιστήμια των ΗΠΑ κατά την δεκαετία του 1960-70 έχουν ίσως υπερτονιστεί σε μεγάλο βαθμό γιατί μόνο, το 7% των Αμερικάνικων κολλεγίων και πανεπιστημίων γνώρισαν την εμπειρία των διαμαρτυριών κατά το ακαδημαϊκό έτος 1968-1969, 9% το 1969-1970 και 4% το 1970-1971⁶⁸. Απέναντι σ' αυτά τα γεγονότα, όμως, φαίνεται ότι και η καταπιεστική ανταπόκριση των διοικήσεων των πανεπιστημίων και της κυβέρνησης ήταν υπερβολική.

Οι φοιτητές των πανεπιστημίων τη δεκαετία του 1960 ενδιαφέρονταν ολοένα και περισσότερο για την πολιτική. Χρησιμοποιώντας την τακτική της αστικής απειθαρχίας και διαμαρτυρίας που μάθανε από την ανάμειξή τους με το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, οι φοιτητές διαμαρτύρονταν ενάντια στο κοινωνικό και κυβερνητικό σύστημα το οποίο θεωρούσαν διεφθαρμένο⁶⁹. Ενώ ορισμένες διαμαρτυρίες που έγιναν στα πανεπιστήμια περιστράφηκαν γύρω από αυστηρώς πανεπιστημιακά ζητήματα όπως απαιτήσεις για αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών, διοικητική πολιτική κλπ, τουλάχιστον το 80% των διαμαρτυριών αναδείκνυε ζητήματα που είχαν σχέση με την ευρύτερη κοινωνία⁷⁰. Οι διαμαρτυρίες των φοιτητών απέσπασαν ποικίλες αποκρίσεις τόσο από τις πανεπιστημιακές διοικήσεις όσο και από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση.

Οι αποκρίσεις των πανεπιστημιακών διοικήσεων ήταν περιορισμένες από το γεγονός ότι πολλά φοιτητικά παράπονα κατευθύνονταν σ' ολόκληρη την κοινωνία και όχι μόνο ενάντια στην πανεπιστημιακή πολιτική. Πάντως, ακόμα και όταν οι διοικήσεις περιοριζόνταν στις απαιτήσεις των φοιτητών σχετικά με το πανεπιστήμιο δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ως ιδιαίτερα ευαίσθητες. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της διαμαρτυρίας των φοιτητών στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Αγίου Φραγκίσκου, η διοίκηση διατήρησε μια «σκληρή» πολιτική προς τους πολιτικά δραστήριους φοιτητές, μια πολιτική η οποία παρεμπόδιζε οποιαδήποτε βασική θεσμική αλλαγή⁷¹. Ένα πρόσθετο πρόβλημα των φοιτητών που ζητούσαν αλλαγή ενέκυψε όταν η πολιτεία σε αντεκδίκηση για τις διαμαρτυρίες περιέκοψε τη χρηματοδότηση του πανεπιστημίου. Στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια επίσης οι φοιτητικές διαμαρτυρίες δεν κατέληξαν σε βασικές θεσμικές αλλαγές παρά μόνο αύξησαν την πανεπιστημιακή πόλωση όσο οι φοιτητές γίνονταν πιο ριζοσπαστικοί και οι διοικητικοί γίνονται πιο άκαμπτοι και συντηρητικοί⁷². Η κατάσταση στο Πανεπιστήμιο Cornell και σε ορισμένα άλλα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα έδειξε ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο σοβαρά. Η διοίκηση εκεί έκανε ορισμένες παραχωρήσεις στους διαμαρτυρόμενους εφαρμόζον-

τας ένα πρόγραμμα σπουδών για τους μαύρους που οδηγούσε σε πτυχίο και ειδικότητα. Ακόμα και όταν έγινε η σταθεροποίηση της εξουσίας μετά τις διαδηλώσεις, η τάση των πανεπιστημιακών διοικήσεων «... ήταν να επιστρέψουν στην παραδοσιακή και πολύ εξασθενημένη, θεσμική δομή»⁷³ σαν αφετηρία για τον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό που θα ακολουθούσε.

Σε ευρύτερη κλίμακα, οι διαμαρτυρίες των φοιτητών κατέληξαν σε μια αντίδραση από τους μετριοπαθείς και τους συντηρητικούς⁷⁴. Κατά μία έννοια αυτή η αντίδραση είχε μορφή καταπιεστικής τακτικής που χρησιμοποιήθηκε από την αστυνομία και τους άντρες της Εθνοφυλακής οι οποίοι είχαν κληθεί να καταστείλουν τις φοιτητικές διαμαρτυρίες. Το αποκορύφωμα της καταπίεσης συνέβη μάλλον στα πανεπιστήμια Kent και Jackson όπου πολλοί φοιτητές σκοτώθηκαν στις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους φοιτητές και την εξουσία⁷⁵. Μετά το σοκ αυτών των γεγονότων όμως, οι πανεπιστημιακές διοικήσεις, η αστυνομία, η κυβέρνηση και οι φοιτητές άρχισαν μια επανεκτίμηση της σύγκρουσης που συνέχισε σε μια λιγότερο έντονη βάση.

Ο Seymour Martin Lipset όμως υπέθεσε και μια άλλη πλευρά της αντίδρασης των μετριοπαθών και συντηρητικών. Επεσήμανε ότι η εκλογή του συντηρητικού Ronald Reagan ως Κυβερνήτη της Καλιφόρνιας το 1966 ήταν μια αντίδραση ενάντια στις εξεγέρσεις του Berkely κατά το 1964 και 1965, και υπέθεσε επίσης ότι η εκλογή του Richard Nixon το 1968 ενισχύθηκε από τη βία που ξέσπασε ανάμεσα στους φοιτητές και την αστυνομία στο Σικάγο κατά την διάρκεια του Συνεδρίου του Δημοκρατικού Κόμματος⁷⁶. Η θέση που πήρε η Κυβέρνηση Nixon ήταν εξαιρετικά συντηρητική και επικεντρώθηκε στην διατήρηση του νόμου και της τάξης καθώς και την ενίσχυση της εσωτερικής ηρεμίας. Προκειμένου όμως να εξασφαλιστούν αυτοί οι στόχοι η Κυβέρνηση Nixon έπρεπε να αρχίσει κάνοντας συμβιβασμούς με τη νεολαία.

Τι όμως έκανε η Κυβέρνηση Nixon για να αντιμετωπίσει και ανταποκριθεί στις πανεπιστημιακές ταραχές; Σε μια πρώτη κίνηση ο Nixon διόρισε την Επιτροπή Scranton για τις ταραχές στα Πανεπιστήμια προκειμένου να μελετήσει το πρόβλημα⁷⁷. Αυτή η πράξη εξυπηρέτησε το σκοπό να πεισθεί το κοινό ότι ο Nixon πράγματι κρατούσε στα χέρια του το πρόβλημα των πανεπιστημίων. Για να ανταποκριθεί πιο άμεσα στους φοιτητές, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση θέσπισε το σύστημα κατάταξης στο στρατό με κλήρωση. Επειδή ο πόλεμος στο Βιετνάμ και οι νόμοι για τη στράτευση είχαν αμφισβητηθεί σοβαρά από τους φοιτητές, η διαδικασία κλήρωσης έγινε σχετικά αποδεκτή από τους φοιτητές,

γιατί τους φαινόταν ότι προωθούσε ένα καλύτερο τρόπο στρατολόγησης. Μπροστά στις μαζικές αντιπολεμικές διαδηλώσεις, ο Νίχσον ανακοίνωσε την πολιτική του για τη Βιετναμοποίηση ή την ανάκληση των στρατευμάτων. Αυτή η ανακοίνωση καταπράυνε παροδικά τους πιο μετριοπαθείς φοιτητές και κατέληξε σε μείωση των διαμαρτυριών. Όμως η εισβολή στην Καμπότζη μερικούς μήνες αργότερα και η συνέχιση του πολέμου αλλοτρίωσε ξανά τους φοιτητές που αρχικά είχαν ηρεμήσει από το πρόγραμμα του Νίχσον για τη Βιετναμοποίηση. Τέλος, και ίσως το πιο σημαντικό, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση επεξέτεινε τα πολιτικά δικαιώματα στη νεολαία άνω των δεκαοχτώ ετών. Μ' αυτή την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου η κυβέρνηση έφερε τους φοιτητές στη σφαίρα επιρροής της και τους έδωσε την αίσθηση ότι συμμετέχουν και μπορούν να έχουν κάποιο αποτέλεσμα στο σύστημα. Είναι πολύ πιθανό η αλλοτρίωση των φοιτητών ως προς το κυβερνητικό σύστημα να μειώθηκε αισθητά λόγω αυτής της κυβερνητικής ανταπόκρισης.

Ο Argen Neier υπέθεσε ότι αν οι καταπιεστικές δραστηριότητες της κυβέρνησης είχαν επιδράσει λειτουργικά τα στρώματα και τις ομάδες που διαφωνούσαν για την δομή και λειτουργία της κοινωνίας «... ή θα ησύχαζαν ή θα σχεδίαζαν την επανάστασή τους στα κρυφά. Αντίθετα εξέφραζαν τη διαφωνία τους ανοικτά: οργανώνουν, διαδηλώνουν, διανέμουν βιβλιογραφία, υποστηρίζουν και αντιτίθενται σε υποψήφιους και αποκτούν όλο και βαθύτερη συνείδηση»⁷⁸. Η νέα καταπιεστική στάση της κυβέρνησης που χαρακτηρίστηκε από τη συντηρητική μεροληπτικότητα του Ανώτατου Δικαστηρίου επί Προεδρίας Burger (όπου μόνο το 50% των περιπτώσεων που του εισήγαγε η Αμερικάνικη Ένωση για τις Πολιτικές Ελευθερίες κερδίθηκαν ενώ είχε κερδίσει το 80% των περιπτώσεων στο Δικαστήριο του Warren), δεν στάθηκε αρκετή να συγκρατήσει τις καταπιεζόμενες ομάδες να μη διαμαρτυρηθούν ενάντια στις αδικίες της κοινωνίας⁷⁹. Το γεγονός ότι οι ομάδες που διαφωνούσαν διαμαρτύρονταν μέσα στην κοινωνία, δείχνει πάντως ότι είχαν κάποιες ελπίδες για αλλαγή και ότι επίσης είχαν εμπιστοσύνη στην οργανωμένη πάλη για να εξαναγκάσουν την εξουσία να δεχτεί την διερεύνηση των πολιτικών δικαιωμάτων.

Πράγματι οι τρόποι με τους οποίους η κυβέρνηση αποκρίθηκε και έκανε αλλαγές λόγω των απαιτήσεων των νέγων αντιφωनों και των φοιτητών οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι η κυβέρνηση λειτούργησε με βάση τη συλλογική αντίληψη για την προστασία και τις αναπτυξιακές προοπτικές του συστήματος.

Στις προσπάθειες της όμως να διατηρήσει την σταθερότητα, η κυβέρνηση προσπάθησε να καταπιέσει κάθε μορφή δυναμικής σύγκρουσης και γι' αυτό το λόγο μια περίοδος συστημικής επιβολής ακολούθησε τις διαμαρτυρίες και τις εξεγέρσεις καθώς η δεκαετία της κοινωνικής και πολιτικής μεταλλαγής πλησίαζε προς το τέλος της.

Η επόμενη δεκαετία του 1970 παρουσιάζει εξ' ίσου αν όχι περισσότερο ενδιαφέρον για τις δοκιμασίες και μελλοντικές στρατηγικές του Αμερικανικού συστήματος γιατί εδώ κρίνεται η ικανότητα, λειτουργικότητα και βιωσιμότητα της διακηρυγμένης πολιτικής ότι τα συμφέροντα των ΗΠΑ βρίσκονται οπουδήποτε στον κόσμο και συνεπώς η παγκόσμια ηγεμονία είναι δυνατόν να εξασφαλιστεί πληρώνοντας οποιοδήποτε τίμημα.

Όμως το 1975 στην Σαϊγκόν αυτή η πολιτική θα έχει γίνει πια ερείπια καθώς οι επαναστατικές δυνάμεις του Βιετνάμ θα εισέρχονται στην πρωτεύουσα του Νότου και η Αμερική θα γνωρίσει με την σειρά της την ήττα από το απελευθερωτικό κίνημα των Βιετ-Μινχ όπως είχε κάνει η Γαλλία το 1954.

Όμως μέσα στο ζοφερό κλίμα του σύνδρομου του Βιετ-Νάμ θα διεξαχθεί η εκτεταμένη αναζήτηση νέων πολιτικών εξουσίας που θα καταλήξει στην στρατηγική αναδιοργάνωσης και προβολής της ηγεμονίας με στόχο την εξασφάλιση των πολιτικών ολοκλήρωσης του πολιτικο-κοινωνικού συστήματος της χώρας όσο και της διατήρησης των παραδοσιακών προδιαγραφών της ηγεμονίας όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η αναλυτική προσέγγιση των συστημικών επιλογών και των επί μέρους πολιτικών που ακολούθησαν οι Ηνωμένες Πολιτείες στις δύο τελευταίες δεκαετίες αποτελεί αντικείμενο ξεχωριστής ερευνητικής προσπάθειας.

Σημειώσεις

1. Richard A. Schermerhorn, *Society and Power* (New York: Random House, 1965) p.40.
2. Amitai Etzioni, *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes* (New York: The Free Press, 1968) σ. 152.
3. Schermerhorn, σ. 40.
4. Etzioni σ. 506.
5. Όπως παραπάνω, σ. 512-513.
6. C. Wright Mills, *The Power Elite* (New York: Oxford University Press, 1956),

σ. 231, 278.

7. Harvey Wheeler "The Decline of Liberal Democracy", in James A. Burkhardt, Samuel Krislov and Raymond L. Lee, eds., *American Government: The clash of Issues* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall Inc. 1968) pp. 46-50. (Σ' αυτό το άρθρο ο Wheeler υποστηρίζει τη θεωρία του Mills ότι υπάρχει εξουσιαστική ελίτ στην Αμερική).

8. Mills, σ. 343.

9. Όπως παραπάνω, σ. 304.

10. » » , σ. 317-319.

11. » » , σ. 353.

12. Daniel Bell "The Power Elite-Reconsidered" *American Journal of Sociology*, Vol. 64 (November 1958), 250.

13. Schermerhorn, σ. 67-69.

14. Etzioni, σ. 258.

15. Ross E. Paulson, *Radicalism and reform: The Vrooman Family and American Social Thought 1837-1837* (Lexington: University of Kentucky Press, 1968).

16. Όπως παραπάνω.

17. Schermerhorn, σ. 55.

18. Talcott Parsons, *The Social System* (New York: The Free Press 1964) σ. 481-482, George Sjoberg, "Disasters and Social Change" in George W. Baker and Dwight W. Chapman eds., *Man and Society in Disaster* (New York: Basic Books Inc. 1962) s. 356-402; William P. Mitchell, "The Structural Characteristics of Policymaking", in Fremont J. Lynton, George A Shipman and Morton Kroll, eds., *Policies, Decisions and Organizations* (New York Appleton-Century-Crofts 1969) σ. 45-59.

19. Schermerhorn, σ. 55.

20. Lewis Coser. *The Functions of Social Conflict* (Glencoe, Illinois: The free Press, 1956) σ. 41-45.

21. Etzioni σ. 183.

22. Coser, σ. 45, 48.

23. Arnold S. Kaufman. "Democracy and Disorder" in Robert H. Grimm and Alfred F. Mackay, eds., *Society, Revolution and Reform* (Cleveland; The Press of Case Western University), 1971 σ. 48-49.

24. Όπως παραπάνω, σ. 49-50.

25. Etzioni, σ. 533.

26. Paulson, σ. 262.

27. Etzioni, σ. 54.

28. Όπως παραπάνω, s. 505-512.

29. James Buchanan, "Violence, Law and Equilibrium in the University" *Public Policy*, XIX (Winter, 1971) 1-18.

30. Όπως παραπάνω.

31. David Easton, "The Flow Characteristics of Policymaking", in Lyndon Shipman and Kroll, σ. 28-44.

32. Etzioni, σ. 530.

33. Harold Fleming. "The Federal Executive and Civil Rights; 1961-1965" in Talcott Parsons and Kenneth Clark, eds., *The Negro American* (Cambridge, The Riverside Press, 1965), p. 397.

34. Nathan Caplan "The New Ghetto Man: A Review of Recent Empirical Studies" *The Journal of Social Issues*, Vol. 26, (Winter 1970), 59-72.
35. Όπως παραπάνω.
36. Pat Watters and Reese Cleghorn, *Climbing Jacob's Ladder* (New York, Harcourt, Brace and World, Inc. 1967) σ. 41-42.
37. Όπως παραπάνω, σ. 42.
38. " " " , σ. 210-211.
39. Fleming, σ. 375.
40. Watters and Cleghorn, σ. 212.
41. Όπως παραπάνω.
42. Howard Zinn, SNCC: *The New Abolitionists* (Boston: Beacon Press, 1965) σ. 199.
43. Fleming, σ. 383.
44. Όπως παραπάνω.
45. Alan F. Westin, ed., *Freedom Now! the Civil Rights Struggle in America* (New York, Basic Books, Inc. 1964).
46. William Brink and Louis Harris, *The Negro Revolution in America* (New York: Simon and Schuster, 1964), σ. 116.
47. "The Negro in America", *Newsweek*, LXII (July 29, 1963) 16.
48. "On the March" *Newsweek*, LXII (September 6, 1963) 13,15.
49. "Civil Rights" *Time*, Vol. 82 (September 6, 1963) 13-15.
50. *United States Statutes at Large*, 1964, Vol. 78 (Washington DC: US Government Printing Office, 1965) σ. 241-268.
51. Zinn, σ. 199.
52. Όπως παραπάνω, σ. 251.
53. Watters and Cleghorn, pp. 289-291; and Zinn, σ. 251-255.
54. The Kerner Report: *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders* (New York: Bantam Books, 1968) σ. 37.
55. Fleming, σ. 395.
56. *United States Statutes at Large 1965*, Vol. 79 (Washington, DC, US Government Printing Office, 1966) σ. 437-443.
57. Lynne B. Iglitzin, "Violence and American Democracy", *The Journal of Social Issues*, Vol. 26 (Winter 1970) 165-185.
58. Watters and Cleghorn, σ. 43.
59. Όπως παραπάνω, σ. 263.
60. Paulson, σ. xxiii.
61. *The Kerner report*, σ. 37-108.
62. Όπως παραπάνω, σ. 40.
63. US Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the United States*, 1971 92nd ed. (Washington DC, US Government Printing Office, 1971) σ. 316.
64. Όπως παραπάνω, σ. 210.
65. Gary T. Marx, "Civil Disorder and the Agents of Social Control" *The Journal of Social Issues*, Vol. 26 (Winter, 1970) 19-55.
66. Paula B. Johnson, David O. sears, and John N. McConahay, "Black Invisibility, the Press and the los Angeles Riot", *American Journal of Sociology*, Vol. 76 (January 1971) 698-715.
67. Vincent Jeffries, Ralph Turner and Richard Morris, "The Public Perce-

ptions of the Watts Riot as Social Protest", *American Sociological Review*, Vol. 36 (June 1971) 443-450.

68. Kenneth Keniston and Michael Lerner "Campus Characteristics and Campus Unrest" *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 395 (May 1971) 41.

69. Seymour Martin Lipset, *Rebellion in the University* (Boston: Little, Brown and Company, 1971) σ. 9.

70. Keniston and Lerner, σ. 41.

71. James Mc Evoy and Abraham Miller, "The Crisis at San Francisco State" In Howard S. Becker, ed., *Campus Power Struggle* (NP: Aldine Publishing Company, 1970) σ. 57-77.

72. Ellen Kay Trimberger, "Columbia: The Dynamics of a Student Revolution" in Becker σ. 27-55. Στο άρθρο του Joseph R. Gustfield εξετάζεται η πόλωση των φοιτητών και της διοίκησης. "Student Protest and University Response" *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 395 (May 1971) 26-38.

73. William H. Friedland and Harry Edwards, "Confrontation at Cornell" in Becker σ. 96.

74. Lipset σ. 250.

75. Keniston and Lerner σ. 43.

76. Lipset, σ. 250.

77. Eldon Johnson, *From Riot to Reason* (Chicago The University of Illinois Press, 1971) σ. 2.

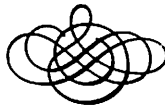
78. Aryeh Neier, "Government Repression v. Freedom" *Current* (January 1972) 4.

Βιβλιογραφία

- Becker, Howard, S.: *Campus Power Struggle*, N.P.: Aldine Publishing Company, 1970.
- Beel, Daniel.: "The Power Elite-Reconsidered", *American Journal of Sociology*, Vol. 64 (November, 1958), 238-250.
- Benello, G., George: "A Democracy of Patricianism" *Current*, March, 1972, pp. 19-30.
- Brink, William and Harris, Louis: *The Negro Revolution in America*. New York: Simon and Schuster, 1964.
- Buchanan, James M. "Violence, Law and Equilibrium in the University", *Public Policy*, XIX (Winter, 1971), 1-18.
- Burkhart, James A.; Krislow, Samuel; and Lee, Raymond L., eds. *American Government: The Clash of Issues*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc., 1968.
- Caplan, Nathan: "The New Ghetto Man: A Review of Recent Empirical Studies", *The Journal of Social Issues*, Vol 26 (Winter, 1970), 59-72.
- "Civil Rights", *Time*, September 6, 1963, pp. 13-15.

- Coser, Lewis A.: *The Functions of Social Conflict*, Glencoe, Illinois The Free Press, 1956, pp. 39-48.
- Dall Robert A.: Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1979.
- Etzioni, Amitai.: *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*, New York, The Free Press, 1968.
- Grimm, Robert H., and McKay, Alfred F., eds *Society, Revolution and Reform*, Cleveland: The Press of Case Western University, 1971.
- Gusfield, Joserh R.: "Student Protest and University Response", *The Annals of the American Academy of Politican and Social Science*, Vol. 395 (May, 1971), 26-38.
- Iglitzin, Lynne B.: "Violence and American Democracy", *The Journal of Social Issues*, Vol. 26 (Winter, 1970), 165-185.
- Jeffries, Vvinent., Turner, Ralph; and Morris, Richard.: "The Public Perception of the Watts Riot as Social Protest", *American Sociological Review*, Vol. 36 (June, 1971), 443-450.
- Johnson, Eldon L.: *From Riot to Reason*, Chicago: The University of Illinois Press, 1971.
- Johnson, Paula B.; Sears, David O.; and McConahay, John B.: "*Black Invisibility, the Press, and the Los Angeles Riot*", *American Journal of Sociology*, Vol. 76 (January, 1971), 698-715.
- Keniston, Kenneth, and Lerner, Micheal: "*Campus Characteristics and Campus Unrest*", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 395 (May, 1971), 39-53.
- The Kerner Report: Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders*, New York: Bantam Books, 1968.
- Larner Jeremy and Howe Irving.: *Poverty: Views From the Left*, William Morrow and Co, Inc., New York, 1970.
- Lipset, Seymour Martin: *Rebellion in the University*, Boston: Little, Brown, and Company, 1971.
- Lyndon, Fremont J.; Shirman, George A.; and Kroll, Morton, eds., *Policies, Decisions, and Organisation*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1969, "The March in Washington", *Time*, August 30, 1963, p. 11.
- McEvoy, James and Miller, Abraham: "The Crisis at San Francisco State" in Howard S. Becker, ed., *Campus Power Struggle*, Aldine Publishing Company, 1970.
- Max, Cary T.: "Civil Disorder and the Agents of Social Control", *The Journal of Social Issues*, Vol. 26 (Winter, 1970), 19-55.
- Mileur Jerome M.: *The Liberal Tradition in Crisis*, D.C. Heath and Co. Lexington Masseurachusetts, 1974.
- Mills, C.: Wright, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.
- "The Negro in America", *Newsweek*, July 29, 1963, pp. 15-36.
- Neier, Aryeh: "Coverment Repression v. Freedom" *Current* (January, 1972), 3-7.
- "On the March", *Newsweeek*, September 2, 1963, pp. 17021.
- Parsons, Talcott and Clark, Kenneth, eds. *The Negro American*, Cambridge: The Riverside Press, 1965.
- Parsons, Talcott, *The Social System*, New York: The Free Press. 1964.

- Paulson, Ross E.: *Radicalism and Reform: The Vrooman Family and American Social Thought, 1837-1937*, Lexington: University of Kentucky Press, 1968.
- Schermathorn, Richard, A.: *Society and Power*, New York: Random House, 1965.
- Sjoberg, Gideon, "Diserters nad Social Change", in Baker, George W., and Chapman: Dwight eds., *Man and Society in Disaster*, New York: Basic Books, Inc. 1962, pp. 356-384.
- Watters Pat, and Cleghorn, Resse: *Climbing Jacob's Ladder*, New York, Harcourt, Brace and World Inc. 1967.
- Westin Alan F., ed.: *Freedom Now, the Civil Rights Struggle in America*, New York Basic Books, inc. 1964.
- Zinn, Howard: *SNCC: The New Abolitionists*, Boston, Beacon Press, 1965.

Μια απάντηση στους επικριτές μου*

*Francis Fukuyama***

Βλέποντας τους τόνους μελάνι που ξοδεύτηκαν για "Το Τέλος της Ιστορίας;", συνειδητοποίησα ότι αυτό που πραγματικά δημιούργησα ήταν μια ιδιόμορφη παγκόσμια συναίνεση, όχι για την παρούσα κατάσταση του φιλελευθερισμού, αλλά όσον αφορά το γεγονός ότι είχα άδικο και ότι η ιστορία δεν έχει στην πραγματικότητα τελειώσει. Η συναίνεση αυτή είναι αξιοσημείωτη επειδή εκτείνεται από την Margaret Thatcher, τον William F. Buckley και το *Wall Street Journal* για τη δεξιά, έως το *Nation*, τον André Fontaine, τη Marion Dönhoff και τους άλλους σημαίνοντες φιλελεύθερους στην Ευρώπη και Αμερική για την αριστερά. Ποιος ήταν ο τελευταίος Αμερικανός πολιτικός που κατάφερε κάτι τέτοιο; Δεν υπάρχει καμία ασυνέπεια ανάμεσα στο ενδιαφέρον όταν μιλάμε για παρακμή τον ένα χρόνο και για το τέλος τον επόμενο, εφόσον λίγοι είναι αυτοί που έχουν πειστεί γι' αυτό το τελευταίο. Παρόλα αυτά, όπως λένε και οι Πράσινοι του Βερολίνου *Wahrheit statt Mahrheit* ("καλύτερη είναι η αλήθεια από την πλειοψηφία"). Καμία από τις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν ενάντια στην άποψή μου, δεν μου φαίνεται αποφασιστική, αλλά και εκείνες που ίσως να ήταν δεν ειπώθηκαν ποτέ.

* Το άρθρο αυτό πρωτοεμφανίστηκε στο περιοδικό *The National Interest* με τίτλο "A Reply to My Critics" στο τεύχος Νο. 17 του Χειμώνα 1989-90, απ' όπου και μεταφράστηκε στα ελληνικά.

** Ο Francis Fukuyama είναι ο συγγραφέας του άρθρου "Το Τέλος της Ιστορίας;", που εμφανίστηκε στο τεύχος Νο. 16 του περιοδικού *The National Interest* το καλοκαίρι του 1989. Έχει διατελέσει υποδιευθυντής της υπηρεσίας σχεδιασμού του Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Σήμερα είναι σύμβουλος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και της εταιρείας «Ραντ».

Το μεγαλύτερο μέρος των επικρίσεων προέρχεται από την απλή έλλειψη κατανόησης¹. Ίσως φανεί κάπως άχαρο ν' αρχίσω την απάντησή μου παραπονούμενος ότι δεν έγινα κατανοητός. Γι' αυτό θα προσπαθήσω να κάνω μία αυτο-αποδοκιμαζόμενη παρατήρηση, όσον αφορά το γεγονός ότι δεν ήμουν αρκετά ξεκάθαρος στην αρχική μου τοποθέτηση. Όμως στην περίπτωση του "Τέλους της Ιστορίας;" είναι ολοφάνερο ότι πολλοί από τους σχολιαστές δεν καταδέχτηκαν να διαβάσουν το ίδιο το άρθρο μου, αλλά μόνο κάποιες από τις περιλήψεις του. Τώρα ίσως κανείς καταλαβαίνει γιατί μερικοί από αυτούς που θεώρησαν σκόπιμο να σχολιάσουν τα βιβλία του Allen Bloom, *Το τέλος της αμερικανικής σκέψης* ή την *Άνοδο και πτώση των μεγάλων δυνάμεων* του Paul Kennedy, δεν διάβασαν τα βιβλία αυτά στο σύνολό τους, αφού το πρώτο είχε τρομερό βάθος και το δεύτερο ήταν υπερβολικά εκτενές. Αλλά να μη βρουν το χρόνο να διαβάσουν ως το τέλος ένα άρθρο 16 σελίδων! Είναι να απορεί κανείς πώς, αφού έγραψα με σαφήνεια ότι το μεγαλύτερο μέρος του Τρίτου Κόσμου παραμένει "κολλημένο στην ιστορία", με κατηγορούν πως δεν παραδέχομαι ότι η μία ή η άλλη χώρα του Τρίτου Κόσμου παραμένει προσκολλημένη στην Ιστορία.

Έτσι γίνεται απαραίτητο να περάσουμε μέσα από αλεπάλληλα επίπεδα παρανοήσεων, πριν φτάσουμε σε κείνους που όχι μόνο κατάλαβαν τι προσπαθούσα να εκφράσω, αλλά και εκτίμησαν το πνεύμα με το οποίο το είπα.

Η πρώτη και συνηθέστερη παρανόηση, ήταν η επίμονη αποτυχία να κατανοήσουν ή να αποδεχτούν την Εγγελιανή χρήση της λέξης "ιστορία". Πολλοί αναστατώνονται όταν κάποιος δεν χρησιμοποιεί τον παραδοσιακό ορισμό της ιστορίας, σαν τυχαία αλληλοδιαδοχή γεγονότων, στα οποία δεν ενυπάρχει εγγενής ιεραρχία ή όταν προσπαθεί να διακρίνει ανάμεσα στο περισσότερο και λιγότερο σπουδαίο.

Η άποψη ότι η ιστορία μπορεί να φτάσει στο τέλος της, πρέπει να προκαλεί έκπληξη μόνο σε κείνους που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη Εγγελιανή-Μαρξιστική παράδοση. Η "Ιστορία" για το Hegel, μπορεί να γίνει αντιληπτή με τη στενότερη έννοια της "ιστορίας της ιδεολογίας", ή της "ιστορίας της σκέψης" για βασικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που κατευθύνουν την πολιτική και κοινωνική οργάνωση. Το τέλος της ιστορίας λοιπόν, δεν σημαίνει το τέλος των παγκόσμιων γεγονότων, αλλά το τέλος της εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης, σχετικά μ' αυτές τις βασικές αρχές. Αυτός ο εμφανής περιορισμός του ορισμού της

ιστορίας, είναι στην πραγματικότητα μία προσπάθεια να εμβαθύνουμε στη διάκριση ανάμεσα στο ουσιώδες και το τυχαίο στις ανθρώπινες υποθέσεις. Από τη σκοπιά του Εγελιανού ιδεαλισμού, ο τροχός της ιστορίας είναι η ιδέα, δηλαδή η ανθρώπινη συνείδηση που σκέφτεται για τον ίδιο της τον εαυτό και που τελικά μετατρέπεται σε αυτοσυνείδηση. Η ιδέα εκφράζεται όχι μόνο στις φιλοσοφικές συζητήσεις των ανθρώπων της σκέψης, αλλά ενσωματώνεται μέσα στους συμπαγείς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς – για τον νεαρό Hegel, στο επαναστατικό Ναπολεόντιο κράτος και για τον ύστερο Hegel, στην πρωσική μοναρχία του 1920.

Οι αναγνώστες του άρθρου μου δεν ήταν οι πρώτοι που εξεπλάγησαν με την ιδέα του τέλους της ιστορίας. Η δήλωση του ίδιου του Hegel για το τέλος της ιστορίας, προκάλεσε σοβαρές διαμαρτυρίες στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, ιδιαίτερα από την πλευρά του νεαρού Karl Marx, που πίστεψε ότι εμφανείς αδικίες της κοινωνίας του καιρού του διέψευδαν το σίγουρο ισχυρισμό του Hegel, ότι “καθετί αληθινό είναι λογικό”. Πράγματι, ο Marx αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του προσπαθώντας να αποδείξει ότι ο Hegel είχε άδικο – όχι τόσο για την πιθανότητα του τέλους της ιστορίας, αλλά μάλλον για την άποψή του ότι το τέλος είχε ήδη φτάσει. Ακόμα ζούμε τις συνέπειες της προσπάθειας του Marx να αντιμετωπίσει τον Hegel: στα παρακμάζοντα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Γερμανίας, της Βουλγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας, στις πολυπληθείς στρατιές των γραφειοκρατών που ακόμα κυριαρχούν πάνω στο λαό της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας, στους αντάρτες της ζούγκλας της Καμπότζης που περιμένουν την επιστροφή τους στην εξουσία. Η πλήρης και ολοφάνερη αποτυχία του κομμουνισμού, μας οδηγεί στο να αναρωτηθούμε, κατά πόσο ολόκληρο το πείραμα του Marx δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά μία στροφή 150 χρόνων και κατά πόσο χρειάζεται να ξανασκεφτούμε, αν στην πραγματικότητα δεν είχε δίκιο ο Hegel, που έβλεπε το τέλος της ιστορίας στα φιλελεύθερα δημοκρατικά κράτη της Γαλλικής και Αμερικανικής επανάστασης.

Ό,τι ισχύει για τον κομμουνισμό, ισχύει και για τις άλλες ιδεολογίες. Στο κέντρο των επιχειρημάτων μου βρίσκεται η παρατήρηση ότι αναπτύχθηκε μία σπουδαία συναίνεση στον κόσμο, αναφορικά με τη νομιμότητα και τη βιωσιμότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αυτή η ιδεολογική συναίνεση, δεν είναι ούτε παγκόσμια ούτε αυτόματη, αλλά υπάρχει, σε σημαντικότατο μεγαλύτερο βαθμό από ότι σε οποιαδήποτε εποχή του περασμένου αιώνα.

Για να ανατραπεί η υπόθεσή μου λοιπόν, δεν αρκεί να υποθέσουμε ότι το μέλλον μας επιφυλάσσει μεγάλα και καταπληκτικά γεγονότα. Θα πρέπει να αποδείξουμε ότι αυτά τα γεγονότα δημιουργήθηκαν από μία συστηματική ιδέα πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης, που ισχυριζόταν ότι ξεπερνούσε το φιλελευθερισμό. Ένας πυρηνικός πόλεμος ανάμεσα στις Ινδίες και το Πακιστάν – όσο τρομερός κι αν είναι γ' αυτές τις χώρες – δεν αρκεί, εκτός και αν μας υποχρεώνει να αναθεωρήσουμε τις βασικές αρχές που ενυπάρχουν στην κοινωνική μας τάξη.

Κανένας, βέβαια, δεν είναι υποχρεωμένος να κάνει χρήση του Εγκελιανού ορισμού της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, κανείς δεν δικαιούται την αποκλειστικότητα του όρου, πόσο μάλλον οι επαγγελματίες ιστορικοί, που συχνά αισθάνονται ιδιοκτησιακό ενδιαφέρον για τη λέξη. Ένας επαγγελματίας ιστορικός, μπορεί να μας μιλήσει για την αιτιώδη συνάφεια στην ιστορία, ένας qua ιστορικός ωστόσο, δεν μπορεί να μας πει κατά πόσο ένα δεδομένο ιστορικό γεγονός ήταν καλό ή κακό, σημαντικό ή όχι – αν η κοινωνία των Αζτέκων με τις ανθρωποθυσίες της, ήταν ανώτερη ή κατώτερη από αυτή των αρχαίων Αθηναίων ή αν οφείλουμε να δώσουμε μεγαλύτερη προσοχή στα έργα του Σίλλερ ή του Μπετόβεν από την μία μεριά, ή στον αγροτικό πολιτισμό του Βιετνάμ του 16ου αιώνα, από την άλλη. Μεμονωμένοι ιστορικοί και διαφορετικές σχολές ιστοριογραφίας στην πραγματικότητα διαπληκτίζονται σχετικά με τα θέματα αυτά, άλλοτε στη βάση υπολογισμών – συχνά από απλή πολιτική προκατάληψη – που βρίσκονται εκτός του επιστημονικού τους χώρου.

Ενώ λοιπόν τα επονομαζόμενα “αξιοκρατικά” ζητήματα μπορούν να φωτιστούν από τη μελέτη τής ιστορίας, τελικά μπορούμε να τα πλησιάσουμε μόνο μέσα από την αρχιτεκτονική επιστήμη: τη φιλοσοφία. Και ο πρώτος φιλόσοφος που κατανόησε τη σημασία της ιστορίας μέσα στη φιλοσοφία και της φιλοσοφίας μέσα στην ιστορία, ήταν ο Hegel.

Ο Irving Kristol είχε βέβαια δίκαιο όταν είπε ότι οι περισσότεροι από μας, χωρίς να το ξέρουμε, είμαστε Εγκελιανοί, δηλαδή πιστοί στην ιστορική σχετικότητα της αλήθειας. Στο Hegel οφείλουμε τη μοντέρνα αντίληψη για την ιστορία, σαν εξέλιξη από το πρωτόγονο στο μοντέρνο, μέσα από διαδοχικά στάδια “ψευδούς συνείδησης”, κατά τη διάρκεια των οποίων οι άνθρωποι πίστεψαν στη νομιμότητα τέτοιων πραγμάτων, όπως η κινητή περιουσία της δουλείας και η “ελέω θεού” βασιλεία. Σπάνια συναντάμε ένα μορφωμένο άτομο που να μην έχει μία ελαφρώς προστατευτική θεώρηση αυτών των μεγάλων διανοητών του παρελθόντος, που

ωστόσο ενώ υπήρξαν πρωτοπόροι στη σκέψη τους έχουν ξεπεραστεί από πιο μοντέρνες και λιγότερο παραδοσιακές απόψεις. Ανάμεσα στους “καλλιεργημένους” ανθρώπους της εποχής μας, δεν υπάρχει σχεδόν κανείς που να ισχυρίζεται ότι οι απόψεις του Αριστοτέλη ή του Ακινάτη ή του Locke, είναι απόλυτα αληθείς και αιώνιες.

Οποιοσδήποτε παραδέχεται την ιστορικιστική άποψη – ότι η αλήθεια είναι ιστορικά σχετική – αντιμετωπίζει το ερώτημα του τέλους της ιστορίας ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιεί. Εκτός αν κάποιος υποστηρίζει ότι κάτι σαν το τέλος της ιστορίας, είναι φιλοσοφικά αδύνατο να εμποδίσει τον ιστορικισμό από το να εκφυλισθεί σε απλό σχετικισμό ή από το να υποσκάπτει κάθε έννοια εξέλιξης. Όποιος πιστεύει ότι οι πρώτοι διανοητές ήταν απλώς “προϊόντα του καιρού τους” πρέπει, αν είναι ειλικρινής και συνεπής, να αναρωτηθεί αν αυτός και ο ιστορικισμός του δεν είναι επίσης προϊόν τού καιρού του. Η φεμινίστρια της εποχής μας, που βλέπει με περιφρόνηση τις παλαιωμένες αντιλήψεις των παππούδων της, σχετικά με το ρόλο των γυναικών, πρέπει να αναρωτηθεί μήπως οι απόψεις της είναι “απόλυτες”, ή αν υπάρχουν απόψεις περισσότερο προοδευτικές που θα την κάνουν να φαίνεται εξίσου οπισθοδρομική στα μάτια της εγγονής της. Και αν αυτό συμβαίνει, τότε γιατί να κάνουμε και την παραμικρή προσπάθεια, γιατί να συζητάμε με τόσο πάθος για οποιοδήποτε θέμα σήμερα;

Για τους ιστορικιστές υπάρχουν δύο έξοδοι από το γρίφο αυτό². Η πρώτη είναι ο δρόμος που διάλεξε ο Hegel. Να δηλώσει δηλαδή ότι η ιστορία έφτασε στο τέλος της. Ο Hegel δέχτηκε την ιστορική σχετικότητα της σκέψης, αλλά είπε ότι στο σύστημά του η γνώση τελικά έφτασε στο επίπεδο της αλήθειας και η ιδεολογία μεταμορφώθηκε σε φιλοσοφία. Το σύστημα του Hegel επίσης αντιπροσώπευε το τέλος της φιλοσοφίας, γιατί θα ήταν αδύνατο στο εξής να διατυπωθεί μία φιλοσοφική πρόταση, που είναι ταυτόχρονα αληθινή και καινούρια. Ο Hegel κατάλαβε με πλήρη φιλοσοφική διαύγεια, ότι το τέλος της ιστορίας ήταν μία απαραίτητη υποστήριξη για το σύγχρονο κράτος, γιατί διαφορετικά οι σχετικές έννοιες του δικαίου δεν θα βασίζονταν στην αλήθεια. Η δεύτερη έξοδος ήταν αυτή που επέλεξε ο Nietzsche και οι οπαδοί του του 20ου αιώνα όπως ο Heidegger, που αποδέχτηκε ολοκληρωτικά τις συνέπειες του ριζοσπαστικού ιστορικισμού και αναγνώρισε ότι καθιστά αδύνατο κάθε είδος τυπικού ήθους ή ηθικής. (Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τους ανυποψίαστους ιστορικιστές που βλέπουμε τριγύρω μας, οι οποίοι σχεδόν ποτέ δεν μπο-

ρούν να ανυψωθούν πάνω από τη συμβατική ηθικότητα της εποχής τους, είτε πρόκειται για τους άστεγους του Τρίτου Κόσμου είτε για το κάπνισμα σε δημόσιους χώρους). Υποθέτω απλά ότι η προσπάθεια να ξεφύγουν από τις πολιτικές περιπλοκές του ιστορικού, χωρίς μια σύλληψη του τέλους της ιστορίας οδηγεί σε συνέπειες (φασισμός ή τη δικαιολόγηση του πολέμου) που λίγοι από εμάς είμαστε έτοιμοι να δεχτούμε.

Το δεύτερο επίπεδο παρανόησης του άρθρου μου, έχει σχέση με τον τρόπο με τον οποίο συνδεόταν κάπως με την παρούσα πολιτική της κυβέρνησης Bush. Ίσως δεν αρκεί να αναφέρουμε ότι σκέφτηκα και έγραψα το άρθρο πριν καν να έχω την πρόθεση να εργαστώ στο State Department ή ότι είμαι ένας σχετικά κατώτερος αξιωματούχος, με ελάχιστη επιρροή σε θέματα πολιτικών αποφάσεων ή ότι το άρθρο μου δεν διαβάστηκε από πολλούς από τους ανωτέρους μου. Συνεχώς εντυπωσιάζομαι με τον επαρχιωτισμό της πολιτικής τάξης (political class) στην Washington (ιδιαίτερα με αυτούς που στελεχώνουν τα Μέσα Επικοινωνίας), οι οποίοι δεν μπορούν να καταλάβουν ότι υπάρχουν σπουδαιότερα και πιο ενδιαφέροντα θέματα από τη δεδομένη ημερήσια διάταξη του Υπουργείου των Εξωτερικών, όσο περιστασιακό και αν φαίνεται αυτό κάποια στιγμή. Το βασικότερο ερώτημα το οποίο θα προσπαθήσω να απαντήσω είναι η αλήθεια και η επάρκεια του φιλελευθερισμού σαν τέτοιου, ένα ερώτημα που είμαι σίγουρος ότι θα επιβιωθεί μετά από τη διακυβέρνηση του Bush ή και από άλλες κυβερνήσεις περισσότερο επιτυχημένες.

Μία σχετική παρανόηση απασχολεί την άποψή μου για τη σχέση ανάμεσα στις εξελίξεις στο χώρο των ιδεών και αυτών του πραγματικού κόσμου. Κατηγορήθηκα για αυταρέσκεια, με αφορμή την πίστη μου ότι οι πρόσφατες επιτυχίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι μόνιμες, ότι έδωσα έναν ορισμό για την υποτιθέμενη "δειλία" ή αδράνεια της διακυβέρνησης Bush και (στη Γαλλία) ότι υποστηρίζω μία πολιτική απομόνωσης με το αιτιολογικό ότι ο ψυχρός πόλεμος κερδίστηκε, οπότε η Αμερική μπορεί να εγκαταλείψει την Ευρώπη.

Σ' αυτό το σημείο παραδέχομαι ότι θα μπορούσα να ήμουν πιο σαφής. Όταν είπα ότι "τα ιδανικά θα κυβερνήσουν τον υλικό κόσμο μακροχρόνια", δεν εννοούσα ότι η εξέλιξη θα ήταν εύκολη ή αυτόματη ή ότι θα γινόταν χωρίς την ενεργό παρέμβαση κυβερνήσεων και ατόμων. Είναι ολοφάνερο ότι η δημοκρατική επανάσταση δεν έχει ακόμη περατωθεί και σύμφωνα με την ορολογία του Hegel, θα απαιτηθεί σημαντική εργασία και αγώνας για να το επιτύχουμε. Το μέγεθος των υποχρεώσεων που αντιμετωπίζουν

τα μεταρρυθμιστικά καθεστώτα στο Σοβιετικό μπλοκ, είναι τρομακτικά και η επιτυχία είναι πολύ μακριά ακόμη. Τα καθήκοντα που αντιμετωπίζει η εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α., καθώς αυτή καθοδηγεί την Ευρώπη μέσα από αυτή τη μετάβαση, είναι επίσης μεγάλα. Είναι εξωφρενικό να νομίζουμε ότι είτε η μία είτε η άλλη διαδικασία θα επέλθει χωρίς οπισθοδρόμηση και ήττες κατά την πορεία.

Ο κομμουνισμός θα πρέπει στην πραγματικότητα να δώσει τη μάχη της οπισθοφυλακής, η οποία όπως προβλέπει ο Jean Francis Revel, θα κρατήσει μία ολόκληρη γενιά. Ο μακρύς δρόμος για τον οποίο μίλησα, μπορεί να διαρκέσει γενιές ολόκληρες, αν όχι αιώνες. Ας θυμηθούμε ότι το τέλος της ιστορίας είχε αρχικά προσδιοριστεί για το 1806. Πιστεύω, ακολουθώντας τον Kojève, στην ουσιαστική ορθότητα αυτής της πρότασης, ότι η πρωτοπορία της ανθρώπινης ιστορίας, έφθασε στο τέλος σ' αυτή την ημερομηνία³. Αλλά υπήρξε διάχυτο αυτό που συμβατικά είναι γνωστό σαν ιστορία, ώστε ν' απασχολεί καγκελλαρίες και υπουργεία εξωτερικών από τότε.

Πρέπει όμως ν' αναγνωρίσουμε ότι μια σπουδαία επανάσταση κάνει τα πρώτα της βήματα και ότι στην επανάσταση αυτή, μετρούν οι ιδέες. Θα πρέπει να έχει κάποια σημασία για μας, όταν ο Γ.Γ. του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος αναγγέλει ότι η ουσία του σοσιαλισμού είναι "ο αδύναμος να παραχωρήσει τη θέση του στους δυνατούς και παραγωγικούς" ή όταν λέει ότι το Κόμμα του δεν κατέχει το μονοπώλιο στην αλήθεια. Τα γεγονότα του αιώνα μας, μας τραυμάτισαν και μας έκαναν πολύ κυνικούς σχετικά με τη δυνατότητα της εξέλιξης. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, ώστε αυτός ο κυνισμός να μην υπερβεί τα όρια της απλής σύνεσης και θολώσει την πραγματικότητα. Το ν' αρνηθούμε κάποια στιγμή, ότι σπουδαίες αλλαγές συμβαίνουν στον κομμουνιστικό κόσμο, σημαίνει την αποτυχία να καταλάβουμε την τεράστια ηθική αδυναμία του κομμουνισμού, που φανερώθηκε τα τελευταία χρόνια. Το να βεβαιώνουμε ότι τα πράγματα δεν μπορούν να καλυτερεύσουν, μοιάζει σαν να σταματάμε τις ελπίδες για καλύτερη ζωή των ανθρώπων που ζουν στις χώρες αυτές.

Μία τελευταία κουβέντα για τον Τρίτο Κόσμο, τον οποίο κατηγορήθηκα ότι δυσφημώ. Οι παρατηρήσεις μου για την Αλβανία και την Burkina Faso, δεν σημαίνουν την υποτίμηση της σπουδαιότητας αυτών των χωρών ή του Τρίτου Κόσμου γενικότερα, αλλά απλά την καταγραφή του αυταπόδεικτου γεγονότος, ότι οι κυρίαρχες ιδεολογίες γύρω από τις οποίες ο κόσμος διαμορφώ-

νει τις πολιτικές του επιλογές μοιάζουν να ρέουν κυρίως από τον Πρώτο στον Τρίτο Κόσμο, και όχι αντίθετα. Δεν γνωρίζω γιατί πρέπει να είναι έτσι, αλλά είναι αξιοσημείωτο πόσο επίμονα οι επαναστάτες του Τρίτου Κόσμου συνεχίζουν να μελετούν τις εργασίες των ήδη από καιρού νεκρών λευκών ανδρών φιλοσόφων και επικριτών.

Αυτοί οι αναγνώστες που αντιλήφθηκαν σωστά το επιχείρημά μου, χρησιμοποίησαν μερικές πηγές ιδεολογικού ανταγωνισμού ενάντια στο μοντέρνο φιλελευθερισμό: τον ίδιο τον κομμουνισμό, τον ισλαμικό φονταμεταλισμό, τον εθνικισμό και μερικές νέες ιδεολογίες τις οποίες ακόμη δεν ξέρουμε. Ας τις δούμε με τη σειρά τους.

Η πιο συνηθισμένη κριτική του άρθρου ήταν ότι ήμουν πολύ ανώριμος διαγράφοντας τον κομμουνισμό, είτε σαν μία δύναμη του πραγματικού κόσμου, είτε σαν ιδέα. Υποστηρίζοντας αυτή την κατηγορία, διάφοροι συγγραφείς υπογράμμισαν την ατέλεια και το εύθραυστο των μεταρρυθμίσεων στη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και την Αν. Ευρώπη και το συνεχιζόμενο δυναμισμό των σκληροπυρηνικών κομμουνιστών, ο οποίος είναι περισσότερο εμφανής στην περίπτωση της καταστολής στην πλατεία Tiananmen που συνέβη αφού είχα γράψει το άρθρο μου.

Θα ήμουν ο πρώτος που θα παραδεχόμουν ότι οι τρέχουσες μεταρρυθμίσεις στον κομμουνιστικό κόσμο, είναι ατελείς και εύθραυστες. Η τραγική καταστολή που συνέβη στο Βειjιν τον Ιούνιο του 1989 έφερε πίσω την υπόθεση της φιλελευθεροποίησης στη χώρα αυτή για πολλά χρόνια και θα είμαστε κουτοί να βεβαιώσουμε ότι μία τέτοια οπισθοδρόμηση δεν θα μπορούσε να συμβεί σε οποιαδήποτε από τις χώρες που αυτή τη στιγμή επιχειρούν μεταρρυθμίσεις. Αυτό περιλαμβάνει τη Σ. Ένωση, όπου, όπως πολλοί Σοβιετικοί φοβούνται τώρα, κάποιος συνδυασμός στρατιωτικών, αστυνομικών και συντηρητικών του Κόμματος, ίσως τελικά συνωμοτήσουν για να ρίξουν τον Gorbachev, ή όπου, ο ίδιος ο Gorbachev ίσως ξαφνικά στραφεί προς την καταστολή.

Εντούτοις διερωτώμαι, κατά πόσο μία τέτοια οπισθοδρόμηση θα μπορούσε να επαναφέρει πλήρως τη Σ. Ένωση στην κατάσταση που ξέραμε και φοβόμαστε. Γιατί η παραδοσιακή Σοβιετική απειλή, πήγαζε όχι μόνο από τη στρατιωτική δύναμη και τις υλικές πηγές της Σ. Ένωσης, αλλά και από το γεγονός ότι ισχυριζόταν ότι θα ενσάρκωνε μία παγκόσμια ιδέα που ήταν ασυμβίβαστη με το δικό μας τρόπο ζωής. Αυτό το τελευταίο οδήγησε τη Σ. Ένωση, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της, σε μακρόπνοες συμπλοκές σε ολόκληρη την υφήλιο. Αλλά ακριβώς αυτή η μεσ-

σιανική έννοια της αποστολής είναι απίθανο να αναβιώσει⁴. Η αναφορά στον αριθμό των περιπτώσεων, όπου η αυτοκρατορική Ρωσία επενέβη στρατιωτικά στις ευρωπαϊκές υποθέσεις είναι άνευ σημασίας: το ίδιο έκανε και η αυτοκρατορική Βρετανία ή η Γαλλία, αλλά ο κλασικός αιώνας των μεγάλων δυνάμεων στην Ευρώπη, έχει τελειώσει εδώ και αρκετό καιρό. Πραγματικά αυτή η ίδια η έννοια της μεγάλης δύναμης σταθερά επαναπροσδιορίζεται στη μεταπολεμική περίοδο και τώρα το περιεχόμενό της γίνεται περισσότερο οικονομικό παρά στρατιωτικό.

Ενώ μία συντηρητική αντίδραση παραμένει σχετικά νοητή, η πιθανότητα ότι θα μπορούσε απλά να γυρίσει το ρολόι της ιστορίας στα χρόνια του Brezhnev, μειώνεται καθημερινά. Είναι δύσκολο για μένα να καταλάβω πώς ο David Satter π.χ., συνεχίζει να υποστηρίζει ότι στη Σ. Ένωση παραμένει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, που διεκδικεί να είναι η μόνη "πηγή ηθικής και ο μόνος κάτοχος της Αλήθειας". Ο Gorbachev κατάφερε με θαυμαστικό τρόπο να υποσκάψει την ηθική βάση του δικαιώματος του Σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος να κυβερνά, αποκαλύπτοντας τα άπλυτα του κόμματος δημόσια και δημιουργώντας ένα νέο αιρετό Ανώτατο Σοβιέτ που τώρα λειτουργεί σαν ανταγωνιστική πηγή νομιμότητας προς το Κ.Κ.Σ.Ε.⁵ Ο Gorbachev θα ήθελε ασφαλώς να χρησιμοποιήσει τη διαφάνεια (glasnost) και τη μεταρρύθμιση σαν εργαλεία για τους δικούς του πολιτικούς σκοπούς, όπως ο Khrushchev πριν από αυτόν χρησιμοποίησε την αποσταλινοποίηση. Κάνοντάς το όμως υπόσκαψε την ίδια την εξουσία σαν τέτοια⁶ και ολοφάνερα έχασε τον έλεγχο των πολιτικών δυνάμεων μέσα στη χώρα (πιο φανερά μέσα στις Σοβιετικές δημοκρατίες).

Μία καινούργια συντηρητική ηγεσία στη Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τους παραδοσιακούς τρόπους καταστολής – αστυνομία και στρατό – για να αποκαταστήσει την τάξη, αλλά θα ήταν πολύ δύσκολο να αναστήσει τις παλαιές Μαρξιστικο-Λενινιστικές θεωρίες – πανάκεια για να αποκαταστήσει την ηθική εξουσία του κόμματος ή να τακτοποιήσει τα εκκρεμή προβλήματα της οικονομίας. Όταν ο στρατηγός Jatuselski κήρυξε το στρατιωτικό νόμο στην Πολωνία το 1981, ανακάλυψε ότι ο Πολωνικός στρατός δεν μπορούσε να επιβάλλει στον κόσμο να εργαστεί σκληρότερα ή να πάρει πρωτοβουλίες ή να κάνει ο,τιδήποτε απαιτείται για τη δημιουργία μίας επιτυχούς μεταβιομηχανικής οικονομίας. Ο στρατηγός Jaruselski επιπλέον, δεν χρειάστηκε να προεδρεύσει μίας εσωτερικής αυτοκρατορίας που προσπαθεί να ξεφύγει από τον κεντρικό έλεγχο. Και είναι πολύ

σκληρό να βλέπουμε πώς η ιδεολογική παρακμή δεν έχει επίδραση στην Σοβιετική εξωτερική πολιτική. Το μισό ή το τέταρτο της ανανεωμένης Σοβιετικής οικονομίας, είναι από μερικές πλευρές σε χειρότερη κατάσταση από ό,τι ήταν υπό τον Brezhnev – τόσο ώστε οι συντηρητικοί, όπως ο Ligachev, παραδέχθηκαν ότι οι στρατιωτικοί θα πρέπει να παλέψουν για την εξεύρεση πηγών, αν πρόκειται να επιτύχει η μεταρρύθμιση. Όταν η αντεπανάσταση συντελεστεί στη Σ. Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη, ίσως δούμε την εμφάνιση μίας σειράς από κομμουνιστές Pinochet και Stroessners, δικτατορίες κενές μεγάλων ιδεών και χωρίς εξωτερικό δυναμισμό.

Το καλύτερο παράδειγμα αυτών είναι η Κίνα ύστερα από τα γεγονότα της πλατείας Tianamen. Το αξιοσημείωτο στα γεγονότα του 1989 στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας δεν ήταν ότι μία ομάδα γερόντων ηγετών του κόμματος και στρατηγών κατάφεραν να διατάξουν το στρατό να πυροβολήσει άοπλους σπουδαστές, αλλά περισσότερο οι διαμαρτυρίες που οδήγησαν στην κρίση. Μέχρι αυτήν την άνοιξη, ήταν συνηθισμένο στη Δύση να λέμε ότι η ώθηση πίσω από τον κινεζικό μετασχηματισμό, ήταν μάλλον οικονομική παρά πολιτική, ότι ο Κινεζικός λαός ενδιαφερόταν βασικά για έγχρωμη τηλεόραση και όχι για την πολιτική δημοκρατία, όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς. Αλλά τα γεγονότα της άνοιξης του 1989 απέδειξαν ότι οι φιλελεύθερες πολιτικές ιδέες έχουν τη δική τους προσωπικότητα και οντότητα, όσο και αν οι απόψεις των φοιτητών που κατέλαβαν την πλατεία ήταν ετερογενείς. Η πτώση αυτή δεν σήμανε την επαναφορά του Παρ'όλο το αρχαϊζον λεξιλόγιο της "αστικής φιλελευθεροποίησης" και "αντεπανάστασης", η παρούσα ηγεσία φαίνεται να καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί ούτε να εγκαταλείψει την μεταρρύθμιση, ούτε να επιστρέψει στην απομόνωση της δεκαετίας του '50. Οι γηραιοί κύριοι που κυβερνούν την Κίνα σήμερα, συνειδητοποιώντας ότι ηγούνται μίας κοινωνίας, για την οποία ο Μαρξισμός-Λενινισμός έχει χάσει όλη του τη συνάφεια, φοβούνται για την προσωπική τους εξουσία και γι' αυτή του υποβιθασμένου Κόμματός τους. Συμπερασματικά, τα γεγονότα της Κίνας επιβεβαιώνουν, παρά ακυρώνουν την άποψή μου.

Ο Ισλαμικός φονταμενταλισμός, δεν είναι μόνο ανταγωνιστικός του φιλελευθερισμού στον Ισλαμικό κόσμο, αλλά κέρδισε μία ολοκάθαρη νίκη απέναντι στον φιλελευθερισμό, σε πολλές χώρες. Ωστόσο παρά την αξίωση του Ισλάμ να εμφανιστεί ως παγκόσμια θρησκεία, ο φονταμενταλισμός δεν ασκεί καμία ουσιαστική έλξη πέρα από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες. Απειλεί

το δυτικό φιλελευθερισμό μόνο εφόσον χώρες όπως η Γαλλία και η Δ. Γερμανία, είναι υποχρεωμένες να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της αφομοίωσης των μεταναστών, ή όταν αυτές οι χώρες συγκρούονται με Ισλαμικές ομάδες σε εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο (π.χ. τρομοκρατία). Η πλήρης αποτυχία του Ισλάμ να τραβήξει οπαδούς μεταξύ, ας πούμε, των νέων ανθρώπων στις Η.Π.Α. ή της Ιαπωνίας, είναι ενδεικτική και μία εύλογη ερμηνεία της δύναμης του φονταμενταλισμού μπορεί να τον εκλάβει ως αντίδραση στην ισχυρή πρόκληση του φιλελευθερισμού στην αρχική του επαφή με τον Ισλαμικό κόσμο. Αν και η ισλαμική κοινότητα (umma), είναι μάλλον εκτεταμένη, με σχεδόν 1 δισ. οπαδούς, η παρούσα σύγκρουση ανάμεσα στον ισλαμικό και το φιλελεύθερο κόσμο δεν είναι ισοδύναμη.

Εκλαμβάνει κανείς την απειλή του εθνικισμού πολύ πιο σοβαρά εφόσον το εθνικό αίσθημα είναι ολοφάνερο στον μετα-ιστορικό κόσμο. Καθώς ο κομμουνισμός υποχωρεί από την Αν. Ευρώπη, είναι συναρπαστικό να παρακολουθούμε την αναζωογόνηση μακροχρόνιων εθνικιστικών συγκρούσεων, όπως αυτή ανάμεσα στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία για την ουγγρική μειονότητα στην Τρασυλβανία. Η μεγάλη δοκιμασία της σχετικής ανθεκτικότητας του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού, θα γίνει στη Γερμανία και γι' αυτό τόσοι πολλοί Ευρωπαίοι βλέπουν την προοπτική της επανένωσης της με επιφυλακτικότητα. Η εθνικιστική σύγκρουση θα αυξηθεί στην ήπειρο αυτή μέσα σε μία ή δύο δεκαετίες. Δεν είναι άκαιρο να φανταστούμε την επιστροφή των στρατιωτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη για εθνικά μάλλον παρά ιδεολογικά θέματα.

Αυτό προϋποθέτει ότι η μετα-ιστορική εποχή δεν θα είναι απαλλαγμένη από σημαντικές συγκρούσεις, θα πρέπει ωστόσο να φανταστούμε αυτή τη διαμάχη προοπτικά. Πριν μία εθνικιστική αναμέτρηση φθάσει στην κλίμακα των μεγάλων ιδεολογικών πολέμων της ιστορίας ή γίνει σοβαρή απειλή για την παγκόσμια τάξη, πρέπει να συνυπάρξουν ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτον πρέπει να στραφεί στον ιμπεριαλισμό – δηλαδή να γίνει συστηματική και παγκόσμια, δικαιώνοντας όχι μόνο την απελευθέρωση των ομοεθνών των παγιδευμένων στην απέναντι πλευρά των συνόρων, αλλά και την απροκάλυπτη κυριαρχία άλλων λαών. Και θα πρέπει να λάβει χώρα σε μία σχετικά μεγάλη ισχυρή και ικανή χώρα. Όταν απουσιάζουν αυτές οι προϋποθέσεις, ο εθνικιστικός εξτρεμισμός μπορεί να προκαλέσει πανικό στους πολίτες της χώρας στην οποία εμφανίζεται και στους κοντινούς γείτονες. Αλλά διαμάχες ανάμεσα στην Ουγγαρία και στη Ρουμανία ή τη

Βουλγαρία και την Τουρκία, την Αρμενία ή το Αζερμπαϊτζάν, όσο τραγικές και αν μπορούν να γίνουν, απλούστατα δεν αρχίζουν με σκοπό να φτάσουν τον μεγάλης κλίμακας πόλεμο μεταξύ των υπερδυνάμεων των εξοπλισμένων με πυρηνικά όπλα, τα οποία φοβόμασταν και στα οποία προγραμματικά αντιτιθέμεθα τα τελευταία 40 χρόνια.

Οι τοπικοί εθνικισμοί μπορούν να δημιουργούν διαμάχες σε έναν κόσμο όπου οι μεγάλες δυνάμεις βρίσκονται ήδη σε έντονη ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους. Έτσι οι ατελείωτες εθνικές διαμάχες στα Βαλκάνια, οδήγησαν τις μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αλλά τώρα δεν ζούμε σε έναν τέτοιο κόσμο, γιατί ο χαρακτήρας του Ευρωπαϊκού εθνικισμού άλλαξε υπερβολικά από το 1914. Με απύουσα την αντιδικία μεταξύ Ανατολής-Δύσης, ποιά από τις μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις σήμερα θα ζητούσε να αναμειχθεί στην Ουγγρο-Ρουμανική διαμάχη, για να αποκομίσει σφαίρα επιρροής για τον εαυτό της; Οι ομάδες πίεσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Γαλλία ή στις Η.Π.Α., θα καλέσουν τις κυβερνήσεις τους να επέμβουν, αλλά αυτό μόλις και μετά βίας θα οδηγούσε σε μία κλιμάκωση τύπου Σεράγιεβο.

Ο Alan Bloom, υπέθεσε ότι ένας τόσο δυναμικός εθνικισμός μπορεί ακόμη να αναπτυχθεί ακόμη και στην καρδιά της Ευρώπης, σαν μία παραφυάδα ενός από τα υπάρχοντα δεξιά αντι-μεταναστευτικά κόμματα στη Γαλλία ή τη Γερμανία. Άλλοι υποθέτουν ότι το κίνημα των Πρασίνων έχει παρόμοιο αυταρχικό δυναμικό. Όλα αυτά είναι πιθανά, αν και δεν βλέπω κανένα από αυτά τα εξτρεμιστικά κόμματα να αναστατώνει τα πολιτικά συστήματα στο άμεσο μέλλον. Πράγματι, η χώρα όπου ο φασισμός μπορεί να έχει το μεγαλύτερο δυναμικό, είναι η ίδια η Σοβιετική Ένωση. Οι σλαβόφιλοι συγγραφείς που γράφουν για τις Σοβιετικές εφημερίδες, όπως η *Nash Souremennix* ή η *Molodaya Gardina* μιλούν μία γλώσσα άγνωστη στην Ευρώπη για πολλά χρόνια και βρίσκονται κοντά στο Σοβιετικό ρεύμα. Εάν η μετά τον Τίτο Γιουγκοσλαβία, κατά κάποιο τρόπο αντιπροσωπεύει το μέλλον της Σοβιετικής Ένωσης, θα έπρεπε να ανησυχούμε επειδή δεν υπάρχει κάποιος Ρώσος Μιλόσεβιτς να περιμένει στα παρασκήνια – ένα *apparatchik* κόμμα που κάποια μέρα θα εξελιχθεί σε φασιστικό και δημαγωγικό εξάπτοντας την επικρατούσα εθνικότητα για χάρη της επιβολής των “δικαιωμάτων” της κατά όλων των άλλων. Η πιθανότητα αυτή είναι πραγματική, και θα πρέπει να την προσέξουμε.

Ο τελικός ανταγωνιστής του φιλελευθερισμού είναι αυτό που θα ονομάζαμε άγνωστο παράγοντα όπως είναι αυτός της Gertrude Himmelfarbs που αναφέρεται σε μία νέα, λιγότερο ήπια Αμερική, που περιμένει να αναδυθεί από τον ορίζοντα μία ιδεολογία που ούτε καν φανταζόμαστε σήμερα. Τέτοιες εξελίξεις είναι βέβαια δυνατές. Ο ίδιος ο Hegel δεν οραματίζεται την εμφάνιση του φασισμού ή του κομμουνισμού στα 1806 ενώ ο Kojève μετά το γεγονός της εμφάνισης τους κατάφερε να τα εξηγήσει διά μέσου της “εξαπάτησης της λογικής” ως καθυστέρηση στην εμφάνιση του παγκόσμιου ομογενούς κράτους για 200 χρόνια.

Εν τούτοις ο Hegel θέτει το ακόλουθο σπουδαίο ερώτημα. Είναι ο πρώτος μεγάλος μοντέρνος φιλόσοφος που αρνείται την ύπαρξη του “όντος”: η ανθρώπινη φύση (ουσιαστικά η φύση γενικότερα) δεν είναι ούτε μόνιμη, ούτε παγκόσμια· είναι μάλλον δημιουργήμα του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξής του. Η διαδικασία αυτή της αυτοδημιουργίας δεν γίνεται ούτε χωρίς σκοπό, ούτε χωρίς στόχο, αλλά ακολουθεί μία καθαρή γραμμή που υπαγορεύεται από την “ανάπτυξη της λογικής” και έχει μεγάλη διάρκεια. Η παγκόσμια δημοκρατική επανάσταση και η πίστη στην ισότητα στην οποία βασίζεται δεν ήταν αποτέλεσμα της δεκαετίας του 1980 ή της περιόδου που ξεκινάει από τη Γαλλική Επανάσταση. Όπως παρατηρεί ο Tocqueville όταν γράφει το *Δημοκρατία στην Αμερική*, τον περασμένο αιώνα, η εξέλιξη προς το δημοκρατικό εξισωτισμό, φαίνεται να είναι μία αναπόφευκτη ιστορική εξέλιξη η οποία υπήρχε κεκαλυμμένη για πολλούς αιώνες και στην οποία κανείς δεν μπορεί να αντισταθεί μακροχρόνια. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη φύση άλλαξε τις δύο τελευταίες χιλιετίες: η σύγχρονη δημοκρατική εξισωτική μας συνείδηση είναι κατά μία έννοια μία συνεχής κατάκτηση, ένα μέρος των θεμελιακών μας “φύσεων” όπως η ανάγκη για τροφή ή ο φόβος του θανάτου. Όλοι συμφωνούμε ότι η δημοκρατική-εξισωτική τάση μπορεί να αντισταθεί και ακόμα να αντιστραφεί σε τοπικό επίπεδο (π.χ. σε μεγάλα σύνολα χωρών) για σημαντικές χρονικές περιόδους (π.χ. για γενιές). Το μεγαλύτερο Εγγελιανό ερώτημα είναι, κατά πόσον η μεγάλη εξέλιξη προς τη μοντέρνα δημοκρατική-εξισωτική συνείδηση από την αρχή τουλάχιστον της χριστιανικής περιόδου στην Ευρώπη, μπορεί να θεωρηθεί είτε σαν ατύχημα στην ιστορία που είναι από μόνο του εντελώς αντιστρέψιμη ή κατά πόσον οι βαθύτερες φύσεις μας σχετικά με το θέμα αυτό έχουν αλλάξει. Είναι νοητό ότι μετά από εκατό χρόνια θα ζούμε σε έναν κόσμο στον οποίο η νομιμότητα της σκλαβιάς θα έχει γίνει γενικά αποδεκτή, ή ότι θα περνάμε μέσα από ένα κύκλο μο-

ναρχιών και αριστοκρατιών των οποίων οι ηθικές βάσεις θα είναι τόσο ασφαλείς, όσο αυτές των παρόντων δημοκρατιών; Είχε δίκιο ο Nietzsche ότι η πίστη μας στην ανθρώπινη ισότητα είναι μία μεγάλη απάτη που μας σερβιρίστηκε από τον χριστιανισμό, τον οποίο μία καινούρια γενιά ηθικολόγων θα απομυθοποιήσει; Ένας μελλοντικός παγκόσμιος κατακλυσμός – πυρηνικός ή περιβαλλοντικός – θα καθαρήσει το παρελθόν, για να το πούμε έτσι, ώστε να ξαναρχίσει εκ νέου η ιστορική διαδικασία; Ή μήπως θα επανασυγκροτήσουμε τους εαυτούς μας από το σημείο όπου μείναμε και θα ξαναχτίσουμε το δημοκρατικό εξισωτικό κόσμο, όπως ήταν πριν την καταστροφή, συνεχίζοντας τη τωρινή μας συζήτηση για τα δικαιώματα των γυναικών και των μειονοτήτων ή θα ανησυχούμε για την διάβρωση της Πρώτης Εντολής; Απλώς θέτω αυτά τα ερωτήματα χωρίς να ελπίζω ότι θα απαντηθούν.

Μία τελευταία λέξη σχετικά με την τελευταία παράγραφο του άρθρου μου, η οποία τόσο συχνά αναφέρεται. Η ιδέα ότι κάποιος πρέπει να είναι ο,τιδήποτε άλλο εκτός από ευτυχισμένος άνευ όρων για τη νίκη του φιλελευθερισμού ή ότι κάποιος θα 'βαριέται' σε μία κοινωνία που προσφέρει ασφάλεια και "ευ ζειν" είναι αυτή που προκάλεσε σε σημαντικό βαθμό αγανάκτηση ιδιαίτερα ανάμεσα στις ομάδες πίεσης για τις αποστολές στο διάστημα. Μερικοί από τους πιο καλλιεργημένους αναγνώστες μου, δεν αναγνώρισαν ότι κάποιος μπορεί να είναι οπαδός του φιλελευθερισμού, να πιστεύει με πάθος στην υπεροχή της φιλελεύθερης δημοκρατίας έναντι κάθε εναλλακτικού συστήματός και συγχρόνως να συνειδητοποιεί μερικές θεμελιώδεις τάσεις και αδυναμίες που έχει ο φιλελευθερισμός. Με αυτό δεν αναφέρομαι στα συνεχιζόμενα κοινωνικά προβλήματα των φιλελεύθερων κοινωνιών που υπογραμμίζονται από κριτικές αριστερών, που προκύπτουν λιγότερο από φιλελεύθερες αρχές και περισσότερο από την ανεκτέλεστη εφαρμογή τους. Αναφέρομαι στο γεγονός ότι φιλελεύθερα κράτη δεν παραπέμπουν τους υπηκόους τους σε υψηλότερους στόχους πέρα από τις υπευθυνότητες της γενικής πολιτικής σκέψης. Μάλλον τους αφήνουν να κάνουν ό,τι τους ευχαριστεί και στην ουσία τους αποθαρρύνουν την τάση διαφοροποίησης μέσα από την επιμονή τους για ισότητα και συναίνεση. Η αποτυχία αυτή να ορίσουν το ερώτημα του περιεχομένου του "ευ ζειν" οφείλεται φυσικά στο ότι ο φιλελευθερισμός λειτουργεί με επιτυχία αλλά επίσης σημαίνει ότι το κενό που συνιστά την ελευθερία μας μπορεί να συμπληρωθεί με οτιδήποτε: τόσο με νωθρότητα και μαλακότητα, με κίνητρα και θάρρος, πάθος για τον πλούτο και απασχόληση για το εμπορικό κέρδος, όσο και με

το είδωλο της αγάπης, το κυνήγι της ομορφιάς και της καθημερινότητας της διανθισμένης με πνευματικότητα. Ακόμη και η ασφάλεια που οι φιλελεύθερες κοινωνίες προσφέρουν, είναι δίκοπο μαχαίρι, εφόσον υπάρχει η ανδρική πλευρά που περιφρονεί μία ζωή χωρίς κινδύνους, που ζητά κίνδυνο, ηρωισμό και θυσία. Η κριτική του φιλελευθερισμού από τη σκοπιά του Δικαίου που υπαινίσσονται στα σχόλιά τους ο Bloom και Hassner, έχει μία μακροχρόνια σεβαστή επιρροή⁷. Είναι επίσης πολιτικά επικίνδυνη επειδή τονίζει τις συνεχείς "αντιφάσεις", με την Εγγελιανή έννοια του όρου, που οι φιλελεύθερες κοινωνίες δεν έχουν ακόμα τελείως επιλύσει και μπορεί επίσης να καταλήξουν στην καταστροφή τους. Αυτά τα προβλήματα είναι χρόνια και αξίζουν σπουδής από κάθε γενιά που απολαμβάνει τα οφέλη της σύγχρονης δημοκρατικής-εξισωτικής κοινωνίας μας. Αλλά αυτό ήδη είναι μια άλλη ιστορία.

Σημειώσεις

1. Πάντως όχι με τη μεριά του *The National Interest* το οποίο συστηματικά αποτέλεσε το πιο σοβαρό θήμα για συζήτηση των ιδεών.
2. Φυσικά, δεν χρειάζεται κάποιος να είναι ιστορικός· μπορεί απλά να πιστεύει σε ένα δόγμα φυσικού δικαίου.
3. Δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ότι η πρωτοπορεί – το Πρωσικό κράτος που αναδύθηκε μετά την ήττα του από τον Ναπολέοντα στο Jena – Auerstadt – ήταν από μόνη της υποκειμένη σε σημαντική οπισθοδρόμηση τα επόμενα δύο χρόνια.
4. Έχω συνειδητοποιήσει, φυσικά, ότι η Σοβιετική Ένωση παραμένει μέχρι σήμερα αρκετά αναμειγμένη σε ένα παγκόσμιο δίκτυο από υπαλληλικά κράτη που κληρονόμησε από τα προγενέστερα χρόνια και φαίνεται αρκετά αποφασισμένη να τα κρατήσει. Το κατά πόσον, παρόλα αυτά, ενδιαφέρονται να αποκτήσουν τόσο ακριβές υποχρεώσεις είναι περισσότερο μία ερώτηση παρά μία πρόταση.
5. Μέχρι ένα σημείο κάποιος θα έλεγε ότι η κριτική του Σοβιετικού παρελθόντος προήλθε από την φιλελεύθερη διανοήση και όχι από το ίδιο το καθεστώς, αλλά ακόμη κι αυτό αλλάζει, όπως στην περίπτωση της αξιοσημείωτης αναφοράς του Shevardnadze στο Ανώτατο Σοβιέτ τον Οκτώβριο του 1989.
6. Μία αξιοσημείωτη ένδειξη γι' αυτό είναι η ταχύτατη ανάπτυξη της εγκληματικότητας στη Σοβιετική Ένωση τα τελευταία τέσσερα χρόνια.
7. Αυτό το Δίκαιο (ευτυχώς) δεν έχει ποτέ εκπροσωπηθεί στην αμερικανική πολιτική ζωή, η δεξιά πλευρά της οποίας παραμένει στενά συνδεδεμένη με τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Απόδοση στα ελληνικά Γεωργία Γούγα, Δώρα Σοφίου

Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία: Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας*

*Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη***

Εισαγωγή

Μετά το 1960, η ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη στις δυτικές χώρες συντελεί στη διεύρυνση των δυνατοτήτων συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, οπότε και παρατηρείται θεαματική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, η εξέλιξη αυτή οδηγεί σταδιακά στην εξασθένηση των οικογενειών με συμπληρωματικούς ρόλους και στη σχετική ομοιογενοποίηση των κοινωνικών ρόλων των ανδρών και των γυναικών στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής¹.

Η ένταξη των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και οι συμπεριφορές τους απέναντι στην επαγγελματική απασχόληση έγιναν εξάλλου αντικείμενο εκτεταμένων θεωρητικών συζητήσεων κατά την τελευταία τριακονταετία², ενώ παράλληλα, πληθώρα εμπειρικών μελετών που πραγματοποιήθηκαν, έδωσαν έμφαση στη διε-

* Τα εμπειρικά δεδομένα της μελέτης αυτής προέρχονται από την έρευνα του ΕΚΚΕ "Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας", στην οποία έλαβαν μέρος οι: Β. Δουληγέρης, Χ. Κάππη, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Μπαλούρδος, Μ. Σαμαρτζή και Χ. Συμεωνίδου (υπεύθυνη).

** Δρ Κοινωνιολογίας και ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

ρεύνηση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων που επιδρούν στη γυναικεία επαγγελματική απασχόληση.

Συγκεκριμένα, η κοινωνικο-οικονομική προσέγγιση, η οποία αναφέρεται κυρίως στην επίδραση των κοινωνικών-οικονομικών χαρακτηριστικών των γυναικών στην άσκηση επαγγελματικής απασχόλησης, έδειξε ότι, η συμμετοχή τους εξαρτάται από τα ατομικά τους χαρακτηριστικά ή άλλως, όπως συνήθως λέγονται, τα "εφόδια" τους (επίπεδο εκπαίδευσης, βαθμός εξειδίκευσης, κοινωνική προέλευση και θέση κλπ.)³, ενώ ορισμένοι άλλοι παράγοντες, που έχουν σχέση όχι μόνο με τις εκάστοτε συνθήκες της αγοράς εργασίας και τα οικογενειακά βάρη των γυναικών, αλλά και με τις αντιλήψεις και τα στερεότυπα που επικρατούν σε μια δεδομένη κοινωνία, επιδρούν κι αυτοί στον βαθμό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό⁴.

Όσον αφορά τα ατομικά χαρακτηριστικά των γυναικών, διαπιστώθηκε ότι, οι γυναίκες που προέρχονται από μεσαία κοινωνικά στρώματα όχι μόνον εργάζονται πιο συχνά συγκριτικά με αυτές που προέρχονται από κατώτερα, αλλά εγκαταλείπουν με μεγαλύτερη δυσκολία την εργασία τους σε αντίθεση με τις τελευταίες, οι οποίες την διακόπτουν πολύ πιο εύκολα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, οι γυναίκες που προέρχονται από μεγαλο-αστικά στρώματα αν και εργάζονται σε μικρότερο βαθμό, εγκαταλείπουν ωστόσο την εργασία τους με μεγαλύτερη δυσκολία⁵.

Ακόμη, όπως είναι φυσικό, η επιθυμία των γυναικών για απασχόληση αυξάνεται ανάλογα με το βαθμό εξειδίκευσης και το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Έτσι, οι γυναίκες που εξασκούν ανώτερα επαγγέλματα εγκαταλείπουν πολύ πιο δύσκολα την εργασία τους σε σύγκριση με τις εργάτριες, που συχνά παρουσιάζουν επαγγελματικό προφίλ με πολλές διακοπές και επανακάμψεις. Άλλωστε, οι οικονομικοί λόγοι και όχι το ενδιαφέρον για την εργασία τους ή η ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους τις υποχρεώνουν, ως επί το πλείστον, να έχουν κάποια επαγγελματική απασχόληση⁶.

Σε σχέση με τα οικογενειακά βάρη των γυναικών, η πλειονότητα των μελετών απέδειξε την άμεση επίδραση που έχει η οικογενειακή κατάσταση των γυναικών και το μέγεθος της οικογένειας στη θέση τους μέσα στην αγορά εργασίας: οι ανύπαντρες γυναίκες εργάζονται συχνότερα απ' ό,τι οι παντρεμένες, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός παιδιών συνεπάγεται μείωση των ποσοστών των γυναικών που εργάζονται⁷.

Οι διακοπές και οι επανακάμψεις, λόγω των διαφόρων γεγονότων του κύκλου ζωής, αποτελούν λοιπόν συνηθισμένο φαινό-

μενο των γυναικείων σταδιοδρομιών⁸. Πάντως, όπως δείχνουν νεώτερες έρευνες, ολοένα και λιγότερες γυναίκες διακόπτουν την εργασία τους εξαιτίας των γεγονότων του κύκλου ζωής⁹.

Όπως ήδη αναφέραμε, η γυναικεία επαγγελματική απασχόληση είχε θετική επίδραση και στις διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων και συγκεκριμένα στις πρακτικές, ως προς την κατανομή των οικιακών εργασιών ανάμεσα στους δύο συζύγους. Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία τριάντα χρόνια αποδεικνύουν λοιπόν ότι το γεγονός, ότι η γυναίκα έχει κάποια εξωοικιακή απασχόληση, συνεπάγεται μια διαφορετική οικογενειακή οργάνωση, ένα διαφορετικό δηλαδή διαχωρισμό των εργασιών που έχουν σχέση με το σπίτι και τη φροντίδα των παιδιών, και οπωσδήποτε συντελεί στη μείωση των ανισοτήτων στον τομέα της οικιακής εργασίας¹⁰.

Η γυναικεία απασχόληση "σε μια δεδομένη στιγμή" φάνηκε λοιπόν, ότι επιδρά θετικά στην υιοθέτηση πιο σύγχρονων τρόπων ζωής, ως προς τις συζυγικές ανταλλαγές και πρακτικές οικιακής βοήθειας του συζύγου¹¹.

Ωστόσο, για μια βαθύτερη διερεύνηση της σχέσης οικογένεια/γυναικεία επαγγελματική απασχόληση, νεώτεροι ερευνητές υποστήριξαν, ότι οι συζυγικές ανταλλαγές δεν "υπακούουν" μόνο σε στατικά δεδομένα, δηλαδή στα ατομικά χαρακτηριστικά των συζύγων και την εργασιακή κατάσταση της γυναίκας σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά και σε δυναμικά (π.χ. στην πορεία και τη διάρθρωση της γυναικείας σταδιοδρομίας μέσα στο χρόνο). Χρησιμοποιώντας λοιπόν διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης και με βάση τη θεωρία της αλληλοδιαπλοκής και αλληλοδιείσδυσης των προσδιοριστικών παραγόντων, οι εν λόγω επιστήμονες απέδειξαν ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση, όσον αφορά τις επαγγελματικές και οικογενειακές στρατηγικές των γυναικών¹².

Πράγματι, όπως υποστηρίζει η F. Chantal-Dranfour, "ο τύπος των συζυγικών ανταλλαγών όπως διαμορφώνεται σε κάθε ζευγάρι, φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα των λογικών επαγγελματικών τροχιών του ατόμου, οι οποίες επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις οικογενειακές στρατηγικές με τρόπο, ώστε τα προσόντα του κάθε συζύγου να προβάλλονται και να αξιοποιούνται"¹³.

Η έρευνα

1. Μεθοδολογία και Υποθέσεις

Για την εις βάθος λοιπόν διερεύνηση της γυναικείας επαγγελματικής απασχόλησης και του ρόλου της στην οικογενειακή οργάνωση, δηλαδή για να δούμε, πως διαπλέκονται και διασυνδέονται, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε “δυναμικά” την επαγγελματική απασχόληση των παντρεμένων γυναικών.

Τα δεδομένα της μελέτης μας προέρχονται, όπως ήδη αναφέραμε, από έρευνα του ΕΚΚΕ, η οποία αναφέρεται σε 1924 παντρεμένες γυναίκες 14-45 χρόνων, που ζουν στην περιοχή της Πρωτεύουσας, επιλεγμένες από τυχαίο δείγμα. Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε το 1983 με τη μέθοδο του κατευθυνόμενου ερωτηματολογίου¹⁴.

Δύο κυρίως θέματα θα μας βοηθήσουν να επισημάνουμε τη δυναμική διάσταση της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών: α) η διάρθρωση των σταδιοδρομιών των γυναικών μέσα στο χρόνο – εάν δηλαδή παρουσιάζουν συνέχεια ή, αντίθετα, χαρακτηρίζονται από διακοπές και επανακάμψεις – και β) τα σχέδια και οι προσδοκίες τους για μελλοντική απασχόληση – εάν δηλαδή επιθυμούν να εξακολουθήσουν να εργάζονται ή, αντίθετα, σκοπεύουν να διακόψουν, ή όσες δεν εργάζονται, εάν σκέπτονται να επανακάμψουν στην αγορά εργασίας. Εξάλλου, η οικογενειακή οργάνωση, δηλαδή οι πρακτικές και οι ανταλλαγές των συζύγων στον τομέα της οικιακής εργασίας, προκύπτει από τις απαντήσεις των γυναικών σε ερωτήσεις γύρω από τέτοια θέματα.

Οι βασικές υποθέσεις που θα εξεταστούν στην ανάλυση που ακολουθεί είναι:

α) Οι γυναίκες με συνεχές προφίλ εργασίας και όσες σκοπεύουν να συνεχίσουν την επαγγελματική τους απασχόληση και δεν επιθυμούν να την διακόψουν, έχουν αυξημένες πιθανότητες να είναι πιο μορφωμένες και να ανήκουν στις ανώτερες και μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες.

β) Η διάρθρωση των γυναικείων σταδιοδρομιών συνδέεται με την ποιότητα των ενδοσυζυγικών ανταλλαγών όσον αφορά την κατανομή των οικιακών εργασιών. Ανάμεσα στις γυναίκες λοιπόν με συνεχές προφίλ εργασίας είναι πιθανότερο να επικρατούν πιο ισότιμα σχήματα ως προς τη μορφή της οικιακής βοήθειας του συζύγου απ’ ό,τι στις γυναίκες, που είτε παρουσιάζουν διακοπές στην πορεία της σταδιοδρομίας τους, είτε σκέπτονται να διακόψουν την επαγγελματική τους απασχόληση.

Έτσι, η παρούσα μελέτη αποβλέπει στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας της δομής και της διάρθρωσης των σταδιοδρομιών των παντρεμένων γυναικών που ζουν στην Αθήνα, καθώς και της διασύνδεσής τους με τις συζυγικές πρακτικές κατανομής της οικιακής εργασίας, γεγονός που θα μας επιτρέψει να διαπιστώσουμε, εάν υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις επαγγελματικές και οικογενειακές στρατηγικές των γυναικών¹⁵.

Κατ' αρχήν θα εξετάσουμε τις επιδράσεις των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων στη συμπεριφορά των γυναικών απέναντι στην εργασία τους, ενώ στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τη διερεύνηση της σχέσης εργασία/οικογενειακή οργάνωση.

2. Αποτελέσματα

A. Διάρθρωση των γυναικείων σταδιοδρομιών

Για τη μελέτη της διάρθρωσης των σταδιοδρομιών των γυναικών διαμορφώσαμε μια καινούργια, σύνθετη μεταβλητή, που αναφέρεται στην εργασία των γυναικών διαχρονικά σε συνδυασμό με τα οικογενειακά τους βάρη και περιλαμβάνει εννέα διαφορετικούς τύπους γυναικείων σταδιοδρομιών. Τους εξής:

A. Γυναίκες που δεν έχουν παιδί(α):	N=	%
1. Γυναίκες που εργάζονται τώρα	106	5,5
2. Γυναίκες που έχουν εργαστεί στο παρελθόν	58	3,0
3. Γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί	23	1,2
B. Γυναίκες που έχουν τουλάχιστον ένα παιδί:		
4. Δεν έχουν ποτέ εργαστεί	368	19,1
5. Έχουν εργαστεί στο παρελθόν αλλά διέκοψαν με τον γάμο	395	20,5
6. Εργάζονται συνεχώς χωρίς διακοπές	372	19,3
7. Εργάζονται με διακοπές και επανακάμψεις	185	9,6
8. Εργάστηκαν ανάμεσα ή μετά τη/ις γέννηση/εις του/ων παιδιου/ών και στη συνέχεια διέκοψαν	130	6,8
9. Διέκοψαν πριν από τη/ις γέννηση/εις και δεν επανέκαμψαν	267	13,9
10. Άλλες περιπτώσεις	10	
Σύνολο	1924	100,0

Όπως βλέπουμε, οι παραπάνω εννέα κατηγορίες γυναικών σταδιοδρομιών αναφέρονται σε εντελώς διαφορετικές καταστάσεις. Πάντως, μόνο το ένα πέμπτο από το σύνολο των γυναικών του δείγματος (με ή χωρίς παιδί-α) δεν έχει ποτέ εργαστεί (20%), ενώ οι υπόλοιπες γυναίκες εργάστηκαν σε κάποια περίοδο της ζωής τους.

Εξάλλου, από τις 187 γυναίκες που δεν έχουν παιδιά, περισσότερες από τις μισές (57%) εργάζονταν την περίοδο που διεξήχθη η έρευνα.

Ωστόσο, η ύπαρξη παιδιών στην οικογένεια διαφοροποιεί τις συμπεριφορές και των παντρεμένων γυναικών της Αθήνας και επιδρά αρνητικά στην άσκηση επαγγελματικής απασχόλησης. Έτσι, όπως προκύπτει, μόλις το ένα τρίτο (32%) από τις γυναίκες με παιδί-α εργάζονται, εκ των οποίων 57% χωρίς διακοπές στην πορεία της εργασίας τους, ενώ 43% με διακοπές.

Οι υπόλοιπες γυναίκες είτε διέκοψαν την εργασία τους (47%) εξαιτίας γεγονότων του κύκλου ζωής (γάμος, γεννήσεις παιδιών), είτε δεν έχουν ποτέ εργαστεί (21%).

Ακόμη, χαρακτηριστικό είναι ότι από τις 977 γυναίκες με παιδί-α που σταμάτησαν να εργάζονται με τον γάμο, ή με τις γεννήσεις των παιδιών, οι περισσότερες (81%) δεν επανέκαμψαν στην αγορά εργασίας και μόνον το 19% απ' αυτές επανέκαμψε.

Η τάση αυτή διαφέρει από αυτήν που παρατηρείται σε άλλες δυτικές χώρες, όπου, όπως αναφέραμε, τα διάφορα γεγονότα του κύκλου ζωής δεν επηρεάζουν σε τόσο μεγάλο βαθμό τις συμπεριφορές των γυναικών, και οι περισσότερες επανέρχονται μετά ένα ορισμένο χρονικό διάστημα στην αγορά εργασίας¹⁶.

Το γεγονός αυτό συνδέεται ίσως με τις δυσκολίες και τις ιδιορρυθμίες της ελληνικής αγοράς εργασίας στο θέμα της απασχόλησης¹⁷, ή – και το πιθανότερο – με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στη φύλαξη των παιδιών προσχολικής ηλικίας.

α) Επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών

Θα προβούμε στην εξέταση της διάρθρωσης των σταδιοδρομιών των παντρεμένων γυναικών της Αθήνας ανάλογα με τα κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά, αρχίζοντας από το επίπεδο εκπαίδευσης και την ηλικία των γυναικών.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι γυναίκες που εργάζονται τώρα και δεν διέκοψαν ποτέ την εργασία τους ανήκουν κατά κανόνα

στην κατηγορία των νεώτερων γυναικών (< 35 χρόνων) με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (42%)¹⁸. Στην ίδια κατηγορία συναντάμε επίσης, σε μεγάλο βαθμό, και τις γυναίκες που εργάζονται μεν, αλλά δεν έχουν – ή δεν έχουν αποκτήσει – παιδί(α) (43%) (βλ. Πίνακα 1).

Αντίθετα, τις γυναίκες που διέκοψαν την εργασία τους σε κάποια περίοδο της ζωής τους, ακόμα και αυτές που εργάζονται τώρα, τις συναντάμε συχνότερα στην κατηγορία των γυναικών που είναι πάνω από 35 ετών και έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (40% περίπου). Ωστόσο, οι γυναίκες που διέκοψαν την εργασία τους εξαιτίας της γέννησης του/ων παιδιού/ων τους είναι κατά κανόνα νεώτερες, αλλά με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Πρόκειται λοιπόν για νέες γυναίκες με παιδιά μικρής ηλικίας, γεγονός που πιθανόν τις εμποδίζει να εργαστούν.

Ας σημειωθεί, ότι οι γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί (με ή χωρίς παιδί), ανήκουν συχνότερα ανάμεσα στις νεώτερες μεν γυναίκες αλλά με λιγότερη μόρφωση. Πρόκειται, ίσως, για νέες γυναίκες που αναζητούν εργασία για πρώτη φορά.

Οι συμπεριφορές των γυναικών απέναντι στην εργασία τους διαφοροποιούνται λοιπόν ανάλογα με την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να συναντήσουμε γυναίκες που εργάζονται συνεχώς, χωρίς διακοπές, ανάμεσα στις νέες και πιο μορφωμένες, ενώ αντίθετα, όσες εργάζονται μεν, αλλά έχουν διακόψει την εργασία τους σε κάποια περίοδο της ζωής τους, ή όσες δεν εργάζονται, τις βρίσκουμε συχνότερα στην ομάδα των πιο ηλικιωμένων και με λιγότερη μόρφωση γυναικών.

Η οικονομική και κοινωνική θέση των γυναικών, όπως ήδη αναφέραμε, αποτελεί διαφοροποιό παράγοντα για τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και τη συμπεριφορά τους απέναντι στην επαγγελματική τους απασχόληση¹⁹.

Εξετάζοντας, στη συνέχεια, τις σταδιοδρομίες των γυναικών ανάλογα με την κοινωνική τους θέση – με βάση το επάγγελμα του συζύγου – διαπιστώνουμε ότι οι γυναίκες, των οποίων οι σύζυγοι είναι ανώτερα στελέχη ή υπάλληλοι γραφείου έχουν πιο συχνά μια σταθερή επαγγελματική πορεία συγκριτικά με τις γυναίκες των εργατικών νοικοκυριών, που όταν εργάζονται παρουσιάζουν συχνά διακοπές (60% έναντι 20%) (βλ. Πίνακα 2).

Όπως γίνεται φανερό, στα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα, όπου επικρατεί πιο προοδευτική νοοτροπία και η φροντίδα των παιδιών μπορεί ευκολότερα να ανατεθεί σε ειδικά πρόσωπα, οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα να εργά-

ζονται συνεχώς, χωρίς διακοπές.

Τα ίδια φαινόμενα προκύπτουν με τον έλεγχο της διάρθρωσης των σταδιοδρομιών των γυναικών ανάλογα με τη δική τους επαγγελματική κατηγορία. Έτσι, όπως μας δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 3, οι γυναίκες που ανήκουν στις κατηγορίες, ανώτερα στελέχη/ελεύθεροι επαγγελματίες και υπάλληλοι γραφείου, έχουν πιο συχνά μια συνεχή σταδιοδρομία και διακόπτουν σπανιότερα την εργασία τους σε σχέση με τις εργάτριες που πολύ συχνά διακόπτουν την εργασία και επανακάμπτουν (12% έναντι 55%). Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι οι γυναίκες, απασχολούμενες σαν “πωλήτριες και έμποροι”, εμφανίζουν τη μεγαλύτερη αστάθεια απέναντι στην εργασία τους και μόλις 10% από αυτές παρουσιάζει ένα συνεχές προφίλ εργασίας.

Είναι προφανές λοιπόν ότι η έλλειψη επαγγελματικής εξειδίκευσης, που περιορίζει και τα οφέλη που θα απέφερε μια εργασία στο οικογενειακό εισόδημα, μειώνει και τις πιθανότητες να έχουν οι γυναίκες μια συνεχή επαγγελματική απασχόληση, όπως ήδη αναφέραμε²⁰. Οπωσδήποτε, διακόπτει κανείς με μεγαλύτερη ευκολία ένα επάγγελμα με χαμηλό γόητρο από ένα άλλο με μεγαλύτερη εξειδίκευση και συνεπώς με υψηλότερο γόητρο.

Όπως είδαμε, η συνεχής χωρίς διακοπές εργασία απαντάται συχνότερα ανάμεσα στις πιο μορφωμένες γυναίκες και σε όσες ανήκουν σε μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ανεξάρτητα από την ηλικία τους. Αντίθετα, οι γυναίκες που εμφανίζουν διακοπές στην εργασία τους – είτε εργάζονται τώρα, είτε όχι – είναι μεγαλύτερης ηλικίας, έχουν λιγότερη μόρφωση και ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα· όπως φαίνεται, οι δυσκολίες της ζωής και οι οικονομικές αντιξοότητες οδήγησαν τις γυναίκες αυτές στην αγορά εργασίας. Τέλος, όσον αφορά τις γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί, είναι μεν νέες αλλά προέρχονται, ως επί το πλείστον, από κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Β. Μελλοντικά σχέδια για την απασχόληση των γυναικών

Το δεύτερο θέμα που θα εξετάσουμε εδώ, στο πλαίσιο της δυναμικής ανάλυσης της γυναικείας επαγγελματικής απασχόλησης, αναφέρεται στα σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση, που αναμφίβολα αντανακλούν τις στάσεις τους απέναντι στην εργασία τους.

Για τη διερεύνηση του θέματος αυτού διαμορφώσαμε και πάλι μια καινούργια μεταβλητή, η οποία περιλαμβάνει πέντε διαφορετικές περιπτώσεις γυναικών ως προς την αντιμετώπιση της εργασίας τους μελλοντικά:

	N=	%
1. Γυναίκες που εργάζονται και σχεδιάζουν να εργαστούν μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους	396	20,6
2. Γυναίκες που εργάζονται και σκοπεύουν να διακόψουν πριν από την περίοδο της συνταξιοδότησής τους	79	4,1
3. Γυναίκες που έχουν ή δεν έχουν εργαστεί στο παρελθόν, αλλά αναζητούν εργασία	230	12,0
4. Γυναίκες που έχουν εργαστεί στο παρελθόν και δεν αναζητούν εργασία	671	34,9
5. Γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί και δεν αναζητούν εργασία	341	17,7
6. Δεν γνωρίζουν/δεν απαντούν	207	10,8

Όπως βλέπουμε, οι περισσότερες γυναίκες που εργάζονται – αν και αποτελούν τη μειοψηφία – δεν έχουν πρόθεση να σταματήσουν νωρίτερα από την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, ενώ ένα μικρό ποσοστό (16%), αν και εργάζεται, επιθυμεί να διακόψει την εργασία του πριν την περίοδο της σύνταξης.

Χαρακτηριστικό είναι, ότι οι περισσότερες από τις γυναίκες που δεν εργαζόντουσαν κατά την περίοδο που διεξήχθηκε η έρευνα, δεν σχεδίαζαν να εργαστούν και για τον λόγο αυτό δεν αναζητούσαν κάποια εργασία (80%). Τέλος, αξ σημειωθεί ότι πολλές γυναίκες, εργαζόμενες και μη, δεν απάντησαν στην ερώτηση αυτή, είτε διότι δεν γνώριζαν εάν επιθυμούν να εργαστούν ή άλλως να διακόψουν την εργασία τους, είτε διότι δεν θέλησαν να απαντήσουν.

α) Επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών

Σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 4, η εκπαίδευση και η ηλικία των γυναικών έχει κι εδώ άμεσο αντίκτυπο στις συμπεριφορές τους. Έτσι, οι γυναίκες που εργάζονται και σκοπεύουν να συνεχίσουν την εργασία τους μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, ανήκουν σε μεγάλο βαθμό, στην κατηγορία των νέων γυναικών (< 35 χρόνων) με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης (47%). Αντίθετα, οι νέες γυναίκες με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευ-

σης δηλώνουν, ότι πρόκειται να διακόψουν νωρίτερα την εργασία τους (44%).

Εξάλλου, χαρακτηριστικό είναι, ότι οι γυναίκες που επιθυμούν και επιδιώκουν να εργαστούν, είναι πιο συχνά νέες αλλά με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (37%). Τέλος, οι γυναίκες που δεν ψάχνουν για κάποια εργασία ανήκουν, ως επί του πλείστον, στην ίδια κατηγορία (43%). Πιθανόν, η φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού να τις εμποδίζει επί του παρόντος να εργαστούν.

Ποιο κοινωνικό περιβάλλον ευνοεί όμως περισσότερο τη συνέχιση της επαγγελματικής απασχόλησης;

Ελέγχοντας τις στάσεις των γυναικών σε σχέση με την επαγγελματική κατηγορία του συζύγου διαπιστώνουμε ότι από τις γυναίκες που εργάζονται, όσες ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, επιθυμούν να συνεχίσουν την εργασία τους μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους πιο συχνά απ' ό,τι οι γυναίκες που περιλαμβάνονται στα υπόλοιπα νοικοκυριά (38%). Χαρακτηριστικό είναι ακόμη, ότι ενώ οι γυναίκες των εργατικών νοικοκυριών ενδιαφέρονται να εργαστούν και αναζητούν για τον λόγο αυτό κάποια εργασία σε μεγαλύτερο βαθμό από τις υπόλοιπες γυναίκες, εντούτοις, όσες εργάζονται δεν σκοπεύουν να συνεχίσουν την εργασία τους και σκέπτονται να την διακόψουν σύντομα (βλ. Πίνακα 5).

Όλα αυτά τα στοιχεία συντείνουν και πάλι στο να δημιουργείται η αντίληψη, ότι οι οικονομικοί λόγοι κυρίως ωθούν τις γυναίκες αυτές είτε να εργάζονται, είτε να ψάχνουν για κάποια εργασία.

Παρ' όλα αυτά δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι από τις εργαζόμενες γυναίκες, όσες σκέπτονται να εργάζονται μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, περιλαμβάνονται, στην πλειοψηφία τους, στις ανώτερες και μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες (ανώτερα στελέχη/ελεύθεροι επαγγελματίες και υπάλληλοι γραφείου). Έτσι, η τάση για συνέχιση της εργασίας είναι κι εδώ πιο έντονη στις κατηγορίες αυτές (34% περίπου). Αντίθετα, οι εργάτριες αν και επιθυμούν, ως επί το πλείστον, να διακόψουν την εργασία τους νωρίτερα (43%), εντούτοις αναζητούν πολύ συχνά (60% περίπου) κάποια εργασία, ιδίως όσες είχαν ξαναεργαστεί στο παρελθόν (βλ. Πίνακα 6). Είναι προφανές λοιπόν, ότι η έλλειψη επαγγελματικής εξειδίκευσης επιδρά αρνητικά στην συνέχιση της επαγγελματικής απασχόλησης και οπωσδήποτε προσδιορίζει τις στάσεις των γυναικών.

Ας δούμε τώρα εάν τα οικογενειακά βάρη και συγκεκριμένα ο αριθμός παιδιών, αποτελούν παράγοντες διαφοροποίησης των

συμπεριφορών των παντρεμένων γυναικών της Αθήνας ως προς τα σχέδια τους για μελλοντική απασχόληση.

Όπως είναι γνωστό, ο αριθμός των παιδιών σε συνδυασμό με το πρόβλημα της φύλαξης των παιδιών, αλλά και το δυνητικό οικονομικό όφελος του νοικοκυριού από το εισόδημα της γυναίκας επηρεάζουν τις επιλογές των παντρεμένων γυναικών με οικογενειακές ευθύνες, όσον αφορά τη συνέχιση ή μη της εργασίας τους.

Δεν είναι περίεργο λοιπόν που ανάμεσα στις γυναίκες, που δεν έχουν παιδιά, βρίσκουμε λίγο περισσότερες που δηλώνουν, ότι θα εξακολουθήσουν να εργάζονται μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους. Από την άλλη μεριά, ένα μεγάλο ποσοστό από τις εργαζόμενες, που επιθυμούν να διακόψουν την εργασία τους, δεν έχουν παιδιά (βλ. Πίνακα 7). Πρόκειται ίσως για γυναίκες που σχεδιάζουν να σταματήσουν την εργασία τους μόλις αποκτήσουν παιδιά; Ή μήπως οι δυσμενείς συνθήκες στο χώρο εργασίας τους τις αποθαρρύνουν να εξακολουθήσουν να εργάζονται;

Πάντως, οι γυναίκες που δεν αναζητούν κάποια εργασία, είτε έχουν εργαστεί στο παρελθόν είτε όχι, έχουν σαφώς μεγαλύτερο αριθμό παιδιών, ενώ η μη επιθυμία τους για επαγγελματική απασχόληση συνδέεται πιθανόν με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι οι γυναίκες που έχουν περισσότερα προσόντα, και συγκεκριμένα μεγαλύτερη μόρφωση κι εξειδίκευση, καθώς κι αυτές που προέρχονται από ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα έχουν διαφορετικές συμπεριφορές απέναντι στην εργασία τους. Οι γυναίκες αυτές διστάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό να διακόψουν μια εργασία που έχει συχνά μεγαλύτερο γόητρο. Αντίθετα, οι γυναίκες με λιγότερα προσόντα παρουσιάζουν μειωμένη διάθεση όχι μόνο για συμμετοχή στην αγορά εργασίας, αλλά και για εξακολούθηση της εργασίας τους. Ακόμη, η παρουσία παιδιών στο σπίτι επιδρά αρνητικά στην συνέχιση της επαγγελματικής απασχόλησης.

Γ. Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικογενειακή οργάνωση

α) Διάρθρωση των γυναικείων σταδιοδρομιών και κατανομή των οικιακών εργασιών

Η ανάλυση των γυναικείων σταδιοδρομιών που προηγήθηκε, μας επέτρεψε να εντοπίσουμε σε ποιές περιπτώσεις και σε ποιά κοινωνικά στρώματα οι γυναίκες εμφανίζουν συνεχές προφίλ απασχόλησης και τότε αυτές διακόπτουν την εργασία τους. Στο

μέρος αυτό θα διερευνήσουμε τις τυχόν αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην επαγγελματική και στην οικιακή σφαίρα των γυναικών.

Θα αρχίσουμε από τις «μορφές οικιακής βοήθειας» εντοπίζοντας σε ποια ζευγάρια, επικρατεί συχνότερα το παραδοσιακό σχήμα (λιγότερη συμμετοχή του άνδρα) και σε ποια το σύγχρονο σχήμα (ποιο ουσιαστική συμμετοχή του άνδρα) ως προς την κατανομή των οικιακών εργασιών ανάμεσα στους συζύγους²¹.

Παρατηρώντας τα δεδομένα μας, διαπιστώνουμε εξ αρχής ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη διάρθρωση των γυναικείων σταδιοδρομιών ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες στην οικογενειακή οργάνωση κάθε ζευγαριού. Χαρακτηριστικό είναι λοιπόν ότι στις οικογένειες με παρουσία παιδιού-ων στο σπίτι, όταν οι γυναίκες έχουν μια συνεχή σταδιοδρομία –χωρίς διακοπές– επικρατεί, ως επί το πλείστον, ο σχετικά σύγχρονος τύπος οικιακής βοήθειας (60%). Αντίθετα, στις οικογένειες που οι γυναίκες εργάζονται μεν, αλλά παρουσιάζουν διακοπές στην πορεία της εργασίας τους, η εικόνα μεταβάλλεται και το σύγχρονο σχήμα συναντάται μόνο στα μισά περίπου ζευγάρια (βλ. Πίνακα 8).

Χαρακτηριστικό είναι ότι στις περιπτώσεις των γυναικών που εργαζόντουσαν στο παρελθόν, αλλά διέκοψαν εξαιτίας των οικογενειακών τους ευθυνών (γεννήσεις παιδιών κλπ.), οι τρόποι ζωής διαγράφονται διαφορετικά και η παραδοσιακή μορφή οικιακής βοήθειας αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο: η ασυμμετρία στις συζυγικές ανταλλαγές αφορά το 60% των οικογενειών²².

Τέλος, στην ομάδα των εργαζομένων γυναικών, σε όσες δεν έχουν παιδιά, όπως είναι φυσικό, συναντάται πιο συχνά ο σύγχρονος τύπος οικιακής βοήθειας (63%). Αντίθετα, η μορφή των συζυγικών ανταλλαγών έχει σημαντικά πιο παραδοσιακό χαρακτήρα στα ζευγάρια, που οι γυναίκες δεν εργάζονται τώρα αλλά έχουν εργαστεί στο παρελθόν (40%). Ωστόσο, ανάμεσα στις γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί οι σύζυγοι βοηθούν λίγο περισσότερο (52%), γεγονός που οπωσδήποτε συνδέεται και με την ηλικία των γυναικών αυτών που, όπως είδαμε, ανήκουν σε νεώτερες ηλικιακές ομάδες²³.

Όταν ληφθεί υπόψη η παρουσία του συζύγου στον τομέα της οικιακής εργασίας πιο συγκεκριμένα, εμφανίζονται παρόμοιες τάσεις. Έτσι, όπως προκύπτει από τα δεδομένα του Πίνακα 8, ανάμεσα στις γυναίκες με παρουσία παιδιού-ων και συνεχές προφίλ εργασίας, η συζυγική παρουσία στις δουλειές που έχουν σχέση με το σπίτι και τη φροντίδα των παιδιών καθημερινά είναι σαφώς πιο έντονη (30%). Ακόμα οι γυναίκες αυτές μένουν σπανιότερα χωρίς καμιά βοήθεια (30%), ενώ αρκετά συχνά έχουν και

κάποιου άλλου είδους βοήθεια από τρίτο πρόσωπο – με ή χωρίς αμοιβή (37%).

Ωστόσο, ανάμεσα στις γυναίκες που εργάζονται μεν αλλά παρουσιάζουν διακοπές στην πορεία της εργασίας τους οι παραπάνω τάσεις αντιστρέφονται. Το γεγονός ότι αυτές εργάζονται, δεν επηρεάζει τη συμβολή των συζύγων τους στην καθημερινή ζωή και πολύ λίγοι απ' αυτούς (17%) συμμετέχουν ενεργά. Άλλωστε, οι μισές περίπου απ' αυτές, όπως φαίνεται, δεν έχουν καμιά βοήθεια καθημερινά (βλ. Πίνακα 8).

Όσον αφορά τις υπόλοιπες γυναίκες με παιδί(-α) με βάση τα δεδομένα του ίδιου Πίνακα, που είτε εργάστηκαν και διέκοψαν, είτε δεν εργάστηκαν ποτέ, η παρουσία του συζύγου στις καθημερινές οικιακές εργασίες κυμαίνεται στα ίδια με τα προηγούμενα επίπεδα (18%), ενώ πολύ συχνά (60%) δεν έχουν καμιά βοήθεια στην καθημερινότητα της ζωής.

Τέλος, στα ζευγάρια χωρίς παρουσία παιδιού η αποκλειστική παρουσία του συζύγου στις καθημερινές οικιακές δραστηριότητες εμφανίζεται αρκετά πιο έντονη, όπως αναμενόταν, στις περιπτώσεις που οι γυναίκες εργάζονται (42%)²⁴. Να σημειωθεί ότι οι τελευταίες μένουν λιγότερο συχνά χωρίς καμιά βοήθεια (24%).

Όπως βλέπουμε, εξ αρχής διαγράφεται μια στενή σχέση ανάμεσα στους τρόπους ζωής των οικογενειών της Αθήνας και στη διάρθρωση των γυναικείων σταδιοδρομιών. Πράγματι, η μορφή της βοήθειας του συζύγου φαίνεται ότι συνδέεται με το προφίλ εργασίας των γυναικών, ενώ οι γυναίκες με παιδί(-α) που εργάζονται συνεχώς από τότε που άρχισαν χωρίς να έχουν διακόψει, αποτελούν και την πιο προοδευτική ομάδα.

Ωστόσο, οι δυσλειτουργίες στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής οργάνωσης αντικατοπτρίζονται στις γυναικείες σταδιοδρομίες. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες που δεν έχουν βοήθεια στις οικιακές εργασίες, στην προσπάθειά τους να αντεπεξέλθουν στον διπλό ρόλο της εργαζόμενης και της συζύγου-μητέρας που έχουν επωμιστεί, διαφοροποιούν τη στάση τους. Έτσι, είτε εργάζονται με διακοπές και επανακάμψεις, είτε διακόπτουν οριστικά την εργασία τους.

β) Σχέδια για μελλοντική εργασία και οικιακή βοήθεια

Εξετάζοντας, στη συνέχεια, τις συμπεριφορές των γυναικών ως προς τα σχέδια τους για απασχόληση στο μέλλον ανάλογα με τις μορφές των συζυγικών ανταλλαγών, διακρίνουμε παρόμοιες τάσεις. Όπως μας δείχνει ο Πίνακας 9, ανάμεσα στις εργαζόμε-

νες γυναίκες που σχεδιάζουν να εργαστούν μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, επικρατούν περισσότερο συχνά οι σύγχρονοι τρόποι ζωής (62%). Στα ζευγάρια όμως που οι γυναίκες εργάζονται μεν, αλλά σκοπεύουν να διακόψουν σύντομα, η παραπάνω κατάσταση μεταβάλλεται και οι συζυγικές ανταλλαγές τείνουν περισσότερο προς το παραδοσιακό σχήμα (60%).

Ωστόσο, ανάμεσα στα ζευγάρια που οι γυναίκες δεν εργάζονται, είτε αναζητούν κάποια εργασία είτε όχι, επικρατεί μεγαλύτερη ανισότητα ως προς τις πρακτικές οικιακής βοήθειας του συζύγου (65%, παραδοσιακό σχήμα).

Όσον αφορά τη συγκεκριμένη συμμετοχή του συζύγου, και πάλι η παρουσία του εμφανίζεται αυξημένη στις περιπτώσεις των γυναικών που εργάζονται και δήλωσαν ότι επιθυμούν να συνεχίσουν την εργασία τους μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, ενώ μειώνεται ανάμεσα στις γυναίκες που σκοπεύουν να την διακόψουν (37% έναντι 23%) (βλ. Πίνακα 9).

Τέλος, ανάμεσα στις γυναίκες που δεν εργάζονται, είτε ψάχνουν κάποια εργασία, είτε αρνούνται την πιθανότητα άσκησης ενός επαγγέλματος μελλοντικά, βρίσκουμε και την μικρότερη συζυγική συμμετοχή ως προς τις πρακτικές οικιακής βοήθειας (20% περίπου), ενώ οι περισσότερες από αυτές δεν έχουν καμιά βοήθεια καθημερινά (60%) (βλ. Πίνακα 9).

Οι διαθέσεις των γυναικών απέναντι στην εργασία τους συνδέονται, όπως είδαμε, κατά κάποιο τρόπο με τους τρόπους ζωής των οικογενειών. Συγκεκριμένα, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα οι γυναίκες αφενός να εργάζονται και αφετέρου να σχεδιάζουν να συνεχίσουν την εργασία τους μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους, στις οικογένειες όπου επικρατούν πιο σύγχρονες μορφές κατανομής των οικιακών δραστηριοτήτων ανάμεσα στους συζύγους. Αντίθετα, στις οικογένειες που οι γυναίκες είτε έχουν τάση να διακόψουν την εργασία τους, είτε δεν σκοπεύουν να εργαστούν στο μέλλον, απαντώνται συχνότερα παραδοσιακές μορφές κατανομής των οικιακών εργασιών.

Συμπεράσματα

Στη μελέτη αυτή εξετάσαμε κατ' αρχήν τη διάρθρωση των σταδιοδρομιών και τις συμπεριφορές των παντρεμένων γυναικών, που ζουν στην Αθήνα, απέναντι στην εργασία τους. Στη συνέχεια διερευνήσαμε, εάν και πώς διασυνδέεται η επαγγελματική με την οικογενειακή σφαίρα των γυναικών.

Αν και η δομή των γυναικείων σταδιοδρομιών καθώς και η απόφαση μιας γυναίκας να εργαστεί και να εξακολουθήσει να εργάζεται εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, που επιδρούν ανά πάσα στιγμή και διαμορφώνουν σε διαφορετικά πλαίσια το προφίλ εργασίας κάθε γυναίκας, η ανάλυση μας έδειξε, επαληθεύοντας την υπόθεσή μας (υπόθεση α'), ότι οι νεώτερες και πιο μορφωμένες, καθώς και όσες ανήκουν σε μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, εμφανίζουν πιο συχνά συνεχή σταδιοδρομία χωρίς διακοπές, ενώ οι περισσότερες από αυτές δεν σκοπεύουν να σταματήσουν την εργασία τους πριν από την περίοδο της σύνταξης.

Όστόσο, η τάση για συνεχή απασχόληση εξασθενεί ανάμεσα στις λιγότερο μορφωμένες γυναίκες, σε όσες έχουν μεγαλύτερη ηλικία και ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα: όλες, είτε παρουσιάζουν διακοπές στην πορεία της εργασίας τους, είτε επιθυμούν να την διακόψουν οριστικά. Ακόμη, στην περίπτωση που δεν εργάζονται, οι περισσότερες από αυτές δεν αναζητούν κάποια εργασία.

Όπως φαίνεται, στις περιπτώσεις αυτές υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες που διαφοροποιούν τις συμπεριφορές των γυναικών, ενώ το προφίλ της εργασίας τους αντανakλά τις οικογενειακές και οικονομικές τους συνθήκες. Πιθανόν, οι οικονομικές αντιξοότητες τις ωθούν είτε να εργάζονται –με προοπτική να διακόψουν στο μέλλον–, είτε να ψάχνουν για κάποια εργασία.

Εξάλλου, παρά τους περιορισμούς που επιβάλλονται λόγω της ανεπάρκειας των δεδομένων και τις επιφυλάξεις μας ως προς την κατεύθυνση της αιτιότητας, προς επαλήθευση της δεύτερης υπόθεσής μας (υπόθεση β'), φάνηκε ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην επαγγελματική και την οικιακή σφαίρα των παντρεμένων γυναικών της Αθήνας. Όπως διαπιστώθηκε, η ποιότητα ως προς τις συζυγικές ανταλλαγές επενεργεί θετικά και στην περίπτωση των παντρεμένων γυναικών της Αθήνας, επηρεάζοντας τις επιλογές τους για συνέχιση ή μη της εργασίας τους.

Οι γυναίκες λοιπόν που λαμβάνουν περισσότερη βοήθεια στον τομέα της οικιακής εργασίας, έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμφανίζουν συνεχές προφίλ εργασίας και να μη διακόπτουν την εργασία τους συγκριτικά με τις υπόλοιπες γυναίκες, που έχουν σαφώς λιγότερη βοήθεια και οι οποίες εργάζονται και παρουσιάζουν διακοπές στην πορεία της εργασίας, είτε δεν εργάζονται γιατί διέκοψαν και δεν επανέκαμψαν.

Τέλος, ο πιο ισότιμος διαχωρισμός των οικιακών εργασιών

φαίνεται ότι επενεργεί θετικά στην απόφαση των γυναικών για εξακολούθηση της επαγγελματικής τους απασχόλησης, ενώ η τάση για διακοπή αυτής αυξάνεται όσο συρρικνώνεται η ανδρική παρουσία στις καθημερινές εργασίες μέσα στο σπίτι.

Πίνακες

Πίνακας 1. Τύποι γυναικείων σταδιοδρομιών ανάλογα με την ηλικία των γυναικών (% στη γραμμή)

	<35 χρόνων		>35 χρόνων		N=
	Εκπαίδευση-	Εκπαίδευση+	Εκπαίδευση-	Εκπαίδευση+	
Γυναίκες*					
οπαιδ.ΕΤ	28,3	43,4	20,8	7,5	106
οπαιδ.ΕΠ	37,9	44,8	15,5	1,7	58
οπαιδ.ΠΕ	47,8	21,7	21,7	8,7	23
παιδ.ΠΕ	41,3	20,1	28038	10,3	368
παιδ.ΔΕδιακ.γαμ.	42,8	20,3	28,9	8,1	395
παιδ.ΕΤσουν.	18,8	41,9	16,1	23,1	372
παιδ.ΕΤδιακ.	34,1	14,1	36,8	15,1	185
παιδ.ΔΕδιακ.	27,7	13,1	40,0	19,2	130
παιδ.ΔΕδιακ.γεν.	38,6	27,0	21,7	12,7	267
Σύνολο	34,4	26,6	25,8	13,3	
N=	661	511	496	256	1924

* Επεξήγηση των συντομογραφιών:

οπαιδ.ΕΤ: Γυναίκες χωρίς παιδί που εργάζονται τώρα

οπαιδ.ΕΠ: Γυναίκες χωρίς παιδί που δεν εργάζονται αλλά έχουν εργαστεί στο παρελθόν

οπαιδ.ΔΕΠ: Γυναίκες χωρίς παιδί που δεν έχουν ποτέ εργαστεί

παιδ.ΔΕΠ: Γυναίκες με παιδί(-α) που δεν έχουν ποτέ εργαστεί

παιδ.ΔΕΠδιακ.γαμ. Γυναίκες με παιδί(-α) που εργάστηκαν μέχρι το γάμο τους και στη συνέχεια διέκοψαν

παιδ.ΕΤσουν: Γυναίκες με παιδί(α) που εργάζονται συνεχώς χωρίς να έχουν ποτέ διακόψει

παιδ.ΕΤδιακ: Γυναίκες με παιδί(-α) που διέκοψαν, αλλά εργάζονται τώρα.

παιδ.ΔΕδιακ: Γυναίκες με παιδί(-α) που εργάστηκαν ενδιάμεσα ή μετά τις γεννήσεις των παιδιών, αλλά στη συνέχεια διέκοψαν και δεν επανέκαμψαν.

παιδ.ΔΕ.διακ.γεν.: Γυναίκες που εργάστηκαν μέχρι τη γέννηση του παιδιού, αλλά στη συνέχεια διέκοψαν και δεν επανέκαμψαν.

Πίνακας 2. Τύποι γυναικείων σταδιοδρομιών ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των συζύγων (% στη γραμμή)

Επαγ. κατηγορία	Αν. στελέχη/ ελ. επαγγελμ.	Υπάλληλοι γραφείου	Έμποροι/ πωλητές	Εργάτες/ υπηρεσίες	
Γυναίκες*					N=
οπαιδ.ΕΤ	28,3	10,4	16,0	45,3	106
οπαιδ.ΕΠ	24,1	8,6	8,6	58,6	58
οπαιδ.ΠΕ	30,4	4,3	13,0	52,2	23
παιδ.ΠΕ	21,7	6,5	10,1	61,7	368
παιδ.ΔΕδιακ. γαμ.	18,5	5,6	11,9	64,1	395
παιδ.ΕΤσυν.	37,9	17,2	12,1	32,8	372
παιδ.ΕΤδιακ.	21,1	4,3	18,9	55,7	185
παιδ.ΔΕδιακ.	16,9	6,9	11,5	64,9	130
παιδ.ΔΕδιακ.γεν.	21,0	7,5	10,5	61,0	267
Άλλο	35,0	-	35,0	30,0	20
Σύνολο	24,4	8,5	12,4	54,7	1924
N=	469	164	239	1052	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών των γυναικείων σταδιοδρομιών, βλ. Πίνακα 1.

Πίνακας 3. Τύποι γυναικείων σταδιοδρομιών ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των γυναικών (τελευταία εργασία μετά τον γάμο (% στη γραμμή))

Επαγγελ. κατηγορία	Αν.στελέχη ελ.επαγγελ.	Υπάλληλοι γραφείου	Έμποροι/ Πωλητές	Εργάτες Υπηρεσίες	
Γυναίκες*					N=
οπαιδ.ΕΤ	24,5	31,1	6,6	37,7	106
οπαιδ.ΕΠ**	5,6	35,2	13,8	44,4	58
οπαιδ.ΠΕ	-	-	-	-	23
παιδ.ΠΕ	-	-	-	-	368
παιδ.ΔΕδιακ. γαμ.**	6,6	19,7	12,4	61,3	395
παιδ.ΕΤσυν.	31,5	29,6	9,7	29,0	372
παιδ.ΕΤδιακ.	12,4	10,3	21,6	55,7	185
παιδ.ΔΕδιακ.	10,0	16,9	16,2	56,9	130
παιδ.ΔΕδιακ.γεν.	7,5	28,1	13,9	50,6	267
Άλλο	12,5	50,0	12,5	25,0	20
Σύνολο	18,4	25,0	13,3	43,3	1099
N=	202	275	146	476	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών των γυναικείων σταδιοδρομιών, βλ. Πίνακα 1.

** Τελευταία εργασία πριν τον γάμο.

Πίνακας 4. Σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση ανάλογα με την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσής τους (% στη γραμμή)

	<35 χρόνων		>35 χρόνων		N=
	Εκπαίδευση-	Εκπαίδευση+	Εκπαίδευση-	Εκπαίδευση+	
Γυναίκες*					
ΕΤσουντ.	13,9	46,5	17,9	21,7	396
ΕΤδιακ.	44,3	22,8	19,0	13,9	79
ΔΕψαχν.	36,5	28,7	22,6	12,2	230
ΕΠδ.ψαχν.	39,0	21,6	28,4	10,0	671
ΔΕΠδ.ψαχν.	43,1	18,5	28,4	10,0	341
Χ.Α./Δ.γνώριζ.	37,7	16,7	32,9	12,6	207
Σύνολο	34,4	26,6	25,8	13,3	1924
N=	661	511	496	256	

* Επεξήγηση των συντομογραφιών:

ΕΤσουντ.: Γυναίκες που εργάζονται τώρα και επιθυμούν να εργαστούν μέχρι την περίοδο της συνταξιοδότησής τους

ΕΤδιακ.: Γυναίκες που εργάζονται τώρα αλλά σχεδιάζουν να διακόψουν στο μέλλον

ΔΕψαχν.: Γυναίκες που δεν εργάζονται, αλλά αναζητούν εργασία.

ΕΠδ.ψαχν.: Γυναίκες που δεν εργάζονται αλλά έχουν εργαστεί στο παρελθόν και δεν αναζητούν εργασία.

ΔΕΠδψαχν.: Γυναίκες που δεν έχουν ποτέ εργαστεί στο παρελθόν αλλά αναζητούν εργασία

Πίνακας 5. Σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των συζύγων τους (% στη γραμμή)

Επαγγελ. κατηγορία	Αν.στελέχη ελ.επαγγελ.	Υπάλληλοι γραφείου	Έμποροι/ Πωλητές	Εργάτες Υπηρεσίες	N=
Γυναίκες*					
ΕΤσουντ.	37,9	17,2	12,1	32,8	396
ΕΤδιακ.	17,7	12,7	13,9	55,7	79
ΕΠδ.ψαχν.	19,8	6,6	11,5	62,1	671
ΔΕΠδ.ψαχν.	21,4	5,9	10,9	61,9	341
Χ.Α./Δ.Γ.	25,6	2,420,3	51,7	207	
Σύνολο	24,4	8,5	12,4	54,7	1924
N=	469	164	237	1052	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών των σχεδίων για μελλοντική απασχόληση, βλ. Πίνακα 4.

Πίνακας 6. Σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία τους (% στη γραμμή)

Επαγγελ. κατηγορία	Αν.στελέχη ελ.επαγγελ.	Υπάλληλοι γραφείου	Έμποροι/ Πωλητές	Εργάτες Υπηρεσίες	
Γυναίκες*					N=
ΕΤσουντ.	34,1	32,6	8,1	25,0	396
ΕΤδιακ.	19,0	21,5	16,5	43,0	79
ΕΠδ.ψαχν.**	10,0	23,4	13,1	53,1	177
ΔΕΠδ.ψαχν.**	5,0	23,4	11,4	60,2	671
ΔΕΠδ.ψαχν.	-	-	-	-	-
Χ.Α./Δ.Γ.	9,2	12,1	18,8	59,4	207
Σύνολο	18,4	25,0	13,3	43,3	1924
N=	202	275	146	476	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών των σχεδίων για μελλοντική απασχόληση, βλ. Πίνακα 4.

** Τελευταία εργασία πριν τον γάμο

Πίνακας 7. Σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών (% στη γραμμή)

	Χωρίς παιδί	1 παιδί	2 παιδιά	3+ παιδιά	
Γυναίκες*					N=
ΕΤσουντ.	15,2	31,8	46,5	6,6	396
ΕΤδιακ.	25,3	31,6	40,5	2,5	79
ΕΠδ.ψαχν.	7,8	32,6	53,1	6,5	230
ΔΕΠδ.ψαχν.	6,3	25,8	56,2	11,8	671
ΔΕΠδ.ψαχν.	6,2	25,8	52,2	15,8	341
Χ.Α./Δ.Γ.	12,6	27,5	49,8	10,1	207
Σύνολο	9,7	28,3	51,8	10,2	1924
N=	187	544	996	197	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών βλ. Πίνακα 4.

Πίνακας 8. Τύποι γυναικείων σταδιοδρομιών ανάλογα με τις μορφές οικιακής βοήθειας και τη συγκεκριμένη συμμετοχή του συζύγου στις οικιακές εργασίες (% στη γραμμή)

	Α. Μορφές οικιακής βοήθειας:		Β. Συγκεκριμένη βοήθεια:			N=
	Παραδο- σιακή	Σύγχρονη	Μόνον ο σύζυγος	Άλλη βοήθεια	Χωρίς βοήθεια	
Γυναίκες*						
οπαιδ.ΕΤ	37,1	62,9	41,5	17,0	41,5	106
οπαιδ.ΕΠ	60,3	39,7	25,9	12,1	62,1	58
οπαιδ.ΠΕ	47,8	52,2	17,4	17,4	65,2	23
παιδ.ΠΕ	65,8	34,2	19,3	21,5	59,2	368
παιδ.ΔΕδιακ. γαμ.	63,3	34,2	19,3	21,5	59,2	395
παιδ.ΕΤσυν.	39,8	60,2	29,6	36,6	33,9	372
παιδ.ΕΤδιακ.	49,9	50,1	17,3	42,7	40,0	185
παιδ.ΔΕδιακ.	55,0	45,0	18,4	24,6	57,3	130
παιδ.ΔΕδιακ.γεν.	53,2	46,8	21,3	21,3	57,3	267
Άλλο	45,7	52,5	23,5	25,7	50,8	1924
Σύνολο	47,5	52,5	23,5	25,7	50,8	1924
N=	1103	821	495	452	977	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών των γυναικείων σταδιοδρομιών, βλ. Πίνακα 1.

Πίνακας 9. Σχέδια των γυναικών για μελλοντική απασχόληση ανάλογα με τις μορφές οικιακής βοήθειας και τη συγκεκριμένη συμμετοχή του συζύγου στις οικιακές εργασίες (% στη γραμμή)

	Α. Μορφές οικιακής βοήθειας:		Β. Συγκεκριμένη βοήθεια:			N=
	Παραδο- σιακή	Σύγχρονη	Μόνον ο σύζυγος	Άλλη βοήθεια	Χωρίς βοήθεια	
Γυναίκες*						
ΕΤσυντ.	38,4	61,6	36,6	36,6	29,8	396
ΕΤδιακ.	57,0	43,0	22,8	36,7	40,5	79
ΔΕψαχν.	63,0	37,0	21,8	20,4	57,8	230
ΕΠδψαχν.	63,6	36,2	21,6	20,4	58,0	671
ΔΕΠδψαχν.	65,4	34,3	18,5	21,1	60,4	341
Δ.Α./Δ.Γ.	60,4	39,6	20,8	31,4	47,8	207
Σύνολο	57,8	42,2	23,3	25,7	50,8	1924
N=	993	724	452	495	977	

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών, βλ. Πίνακα 4.

Σημειώσεις και αναφορές

1. Για τις εξελίξεις, τους προβληματισμούς και τη θεωρητική συζήτηση γύρω από τις μεταβολές των ανδρικών και γυναικείων ρόλων στην σύγχρονη οικογένεια, βλ. Andrée Michel, *Sociologie de la famille et du mariage*, Paris: PUF, 1972. Martine Segalen, *Sociologie de la famille*, Paris: Armand Colin, 1981. Marie-Agnès Barrère-Maurisson, «Du travail des femmes au partage du travail», *Sociologie du Travail*, No spécial, «Travail des Femmes et Famille». No 3, 1984, σελ. 252-253.
2. Οι θεωρητικές συζητήσεις που αναπτύχθηκαν έχουν όμως περισσότερο σχέση με την οικονομική διάσταση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, βλ. Μιχάλης Χλέτσος, «Οι γυναίκες και η αγορά εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 68, 1988, σελ. 128-138 και Ξανθή Πετρινωτή, «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 74, 1989, σελ. 104-140.
3. Μεταξύ άλλων βλ.: Michael Fogarty και Rhona και Robert Ropoport, *Sex, Career and Family*, London: Sage, 1971. Jacqueline Frisch, «Activité et inactivité professionnelle des femmes en fonction de leur origine sociale», *Sociologie du travail*, Vol. 18, No2, 1976, σελ. 169-190. Annie Labourié-Racapé, Marie-Thérèse Letablier και Anne-Marie Vasseur, *L'activité féminine*, Paris: PUF, Cahier du Centre d'études de l'emploi No 11, 1977, σελ. 47-64.
4. Βλ. John Scanzoni, *Sex Roles, Life-Styles and Childbearing*, New York: The Free Press, 1975.
5. Βλ. Jacqueline Frisch, ο.π..
6. Βλ. Annie Labourié-Racapé κ.ά., ό.π., σελ. 47-64.
7. Βλ. σχετικά με την επίδραση των οικογενειακών βαρών στην γυναικεία επαγγελματική απασχόληση: Nicole Dubrulle και Geneviève Gonthier, «Les désirs d'activité professionnelle des femmes mariées chargées de famille», *Population*, Vol. 24, No 1, 1969, σελ. 57-87. Annie Labourié-Racapé, Marie-Thérèse Letablier και Anne-Marie Vasseur, ό.π., σελ. 47-110. Alice Barthez, «Vie de famille et travail», *Revue Française de Affaires Sociales*, No spécial, «Recherches et Familles», No 4, 1983, σελ. 71-81. Gery Coomans, *La production sociale des femmes*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1983, σελ. 80-90.
8. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. μεταξύ άλλων: B.N. Seear, *Retour des femmes sur le marché du travail après interruption de l'emploi*, Paris: OCDE, 1971. Patricia Bouillaguet-Bernard, *Femmes au travail Prospérité et crise*, Paris: Economica, 1981, σελ. 55-70 και Alice Barthez, ό.π..
9. Βλ. François de Singly, *Fortune et infortune de la femme mariée*, Paris: Presses Universitaires de France, 1987, σελ. 93-95.
10. Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες: Andrée Michel, *Activité professionnelle et vie conjugale*, Paris: CNRS, 1974. Jean Kellerhals κ.ά., *Mariages au quotidien*, Lausanne: Favre, 1983. Catherine Gokalp και Henri Leridon, «Incidences de l'activité féminine sur la participation du père à la vie familiale», *La Revue Tocqueville*, Vol. V., No 2, Fall-Winter 1983, σελ. 397-418. Marie Glaude και François de Singly, «L'organisation domestique: pouvoir et Marie Glaude négacia-

tion». *Economie et statistique*, No 187, 1986, σελ. 3-30, François de Singly, «Accumulation et partage des ressources conjugales. La place du travail professionnel de la femme mariée dans les représentations de l' échange domestique», *Sociologie du Travail*, No 26-3, 1984, σελ. 326-345. Martin Meissner, «Sur la division du travail et l' inégalité des sexes», *Sociologie du travail*, No 4, 1975, σελ. 329-339.

11. Οι περισσότερες έρευνες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της θεωρίας των «εφοδίων» και των «βαρών» στις διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων, βλ. σχετικά με τη θεωρία αυτή: Robert Blood και Donald Wolfe, *Husbands and Wives, The Dynamics of Married Living*, New York: The Free Press, 1960. Επίσης βλ. Jean Kellerhals κ.ά., *Microsociologie de la famille*, ό.π., σελ. 39-60.

12. Βλ. ενδεικτικά ορισμένες έρευνες οι οποίες τροφοδότησαν τη συζήτηση αυτή και οι οποίες περιλαμβάνονται στο βιβλίο: *Le sexe du travail*, Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1984. Βλ. επίσης γύρω από την ίδια προβληματική: Marie-Agnès Barrère-Maurisson, «Cycle d'activité des femmes et cycle de vie familiale» στο *Les femmes et la question du travail*, Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1984, σελ. 121-131. Anne-Marie Daune-Richard, *Travail professionnel et travail domestique*, Paris: CNRS, 1983, miméo. Agnès Pitrou κ.ά., *Trajectoires professionnelles et stratégies familiales*, Aix-en Provence: CNRS, 1983.

13. Βλ. Chantal Nicole-Drancourt, «Stratégies professionnelles et organisation des familles», *Revue française de sociologie*, XXX, 1989, σελ. 60-61.

14. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την κατάρτιση του δείγματος και την μεθοδολογία της έρευνας, βλ. Χάρης Συμεωνίδου, *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναϊκών στην Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1990, σελ. 77-92.

15. Στο σημείο αυτό ας υπενθυμίσουμε ότι η εξέλιξη της γυναικείας επαγγελματικής απασχόλησης στην Ελλάδα παρουσιάζει πολλές ιδιορρυθμίες. Ωστόσο, κατά την τελευταία εικοσαετία, αντίθετα με τις ανοδικές τάσεις που παρατηρούνται σε όλες σχεδόν τις δυτικές χώρες, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στη χώρα μας παρουσιάζει σχετική στασιμότητα, γεγονός που οφείλεται κυρίως στη μείωση των απασχολούμενων γυναικών στον αγροτικό χώρο. Πάντως, την ίδια περίοδο στον αστικό χώρο εμφανίζεται κάποια αύξηση, ενώ ο αριθμός των παντρεμένων γυναικών που εργάζονται αυξάνεται κι αυτός. Βλ. για τις τάσεις αυτές: Ξανθή Πετρινώτη, ό.π., σελ. 122-124 και Χάρης Συμεωνίδου, ό.π., σελ. 45-57.

16. Βλ. προηγούμενο τμήμα της ανάλυσής μας σελ. 2 και υποσημείωση αρ. 9.

17. Βλ. Ξανθή Πετρινώτη, ό.π., σελ.

18. Η ταξινόμηση της εκπαίδευσης έγινε ως εξής: στην κατηγορία Εκπαίδευση – περιλαμβάνονται οι γυναίκες που ανήκουν στις κατηγορίες εκπαίδευσης από «Μερικές τάξεις του Δημοτικού» μέχρι και «Απολυτήριο Μέσης Επαγγελματικής Σχολής». Στην κατηγορία Εκπαίδευση + περιλαμβάνονται οι γυναίκες που έχουν τουλάχιστον «Απολυτήριο Λυκείου» (ή παλαιού Γυμνασίου), ή έχουν φοιτήσει, ή άλλως είναι πτυχιούχοι ανώτερης-

ανώτατης σχολής.

19. Βλ. προηγούμενο τμήμα της ανάλυσής μας, σελ. 2 και υποσημείωση αρ. 5.

20. Βλ. προηγούμενο τμήμα της ανάλυσής μας, σελ. και υποσημείωση, αρ. 6.

21. Στην ανάλυσή μας αυτή θα χρησιμοποιήσουμε δύο τυπολογίες σχετικά με τις πρακτικές οικιακής βοήθειας των συζύγων, που διαμορφώσαμε με βάση τις απαντήσεις των γυναικών στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, σχετικά με τη «Βοήθεια που λαμβάνουν οι γυναίκες στις δουλειές του σπιτιού». Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την κατασκευή των τυπολογιών βλ. Laura Maratou-Alipranti, *Activité des femmes et travail domestique. Les modes de vie des couples athéniens*, διδ. διατριβή, Paris, Université Paris X-Nanterre, 1988, σελ. 154-155, 174-175 και Παράρτημα 3.

22. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η μειωμένη ανδρική παρουσία στις παραπάνω περιπτώσεις συνδέεται και αντικατοπτρίζει τα ατομικά χαρακτηριστικά των γυναικών και των συζύγων τους. Πράγματι στην ανάλυσή μας φάνηκε ότι η βοήθεια των ανδρών είναι λιγότερο σημαντική ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους συζύγους, στους λιγότερο μορφωμένους καθώς και σε όσους ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Βλ. σχετικά με τις διαπιστώσεις αυτές: Laura Maratou-Alipranti, *ό.π.*, σελ. 152-236.

23. Όπως φάνηκε στην ανάλυσή μας η συμβολή των ανδρών είναι σαφώς πιο ουσιαστική μεταξύ των νέων συζύγων. Βλ. Laura Maratou-Alipranti, *το ίδιο*.

24. Πρόκειται και πάλι για νεώτερες γυναίκες όπου η συμμετοχή των συζύγων είναι πιο ουσιαστική. Βλ. Laura Maratou-Alipranti, *το ίδιο*.

Επιπτώσεις από τις μεταβολές της ελληνικής γεωργίας στο σύστημα των οικισμών: Μια υπόθεση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών

*Σοφία Αυγερινού – Κολώνια**

*Πολυξένη Ηλιοπούλου***

1. Εισαγωγή

Μια θέση γενικά αποδεκτή είναι η δυναμική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ της χωροταξικής κατανομής των αγροτικών οικισμών και του τρόπου άσκησης της γεωργικής παραγωγής. Ειδικότερα από την θεωρητική και την εμπειρική έρευνα προκύπτει, ότι το σύστημα της γεωργικής παραγωγής παίζει πρωταρχικό ρόλο στην διαμόρφωση της οικιστικής διάρθρωσης των αγροτικών περιοχών και αντίστροφα, η υφιστάμενη οικιστική οργάνωση επηρεάζει τους όρους ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής.

Βασικές κατηγορίες, που φαίνεται ότι επηρεάζουν την οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, είναι η παραδοσιακή γεωργία συντήρησης και η γεωργία της αγοράς. Η παραδοσιακή

* Λέκτορας στο ΕΜΠ

** Ειδ. Επιστήμων Παν/μίου Κρήτης

γεωργία συνδέεται γενικά με προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και χαρακτηρίζεται από την πολυκαλλιέργεια, τα παραδοσιακά εργαλεία, ενώ η παραγωγή της προορίζεται για αυτοκατανάλωση. Η γεωργία της αγοράς εμφανίζεται, όταν διεισδύει το κεφάλαιο στον αγροτικό κόσμο, στα πλαίσια της εμπορευματικής και αργότερα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Στην πρώτη περίπτωση τα χαρακτηριστικά της γεωργίας σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο των μεταφορών, επιβάλλουν μικρές δημογραφικές συγκεντρώσεις που κατανέμονται σε ένα πυκνό σύστημα αγροτικών οικισμών. Στο μέτρο μάλιστα που διατηρείται η αυτάρκεια του συστήματος μέσα από την αυτοκατανάλωση, δεν παρατηρούνται συνήθως αξιολογες δημογραφικές μεταβολές. Κατά την μετάβαση όμως από την παραδοσιακή, στην γεωργία της αγοράς μέσα από την δημιουργία του γεωργικού πλεονάσματος και σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες ανάγκες τροφοδοσίας των αναπτυσσομένων αστικών κέντρων, υποχωρεί η αυτοκατανάλωση, ενώ αναπτύσσονται οι μεταφορές και διαμορφώνονται οι αγορές των αγροτικών προϊόντων, που καθορίζουν στο εξής τους τρόπους άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε συνθήκες γεωργίας της αγοράς, η εξάρτηση από παράγοντες εξωτερικούς, ως προς το σύστημα της παραγωγής, απαιτεί την προσαρμογή τους στις μεταβολές των απαιτήσεων της ζήτησης. Η διαμορφωνόμενη αστάθεια λοιπόν ανακλά στο σύστημα των αγροτικών οικισμών, που υπόκειται σε πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Ωστόσο οι μεταβολές της γεωργικής παραγωγής σε συνάρτηση με την οργάνωση στον χώρο των αγροτικών οικισμών, διαφοροποιούνται επίσης ανάλογα με τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και τις γεωγραφικές ιδιοσημειότητες. Στην περίπτωση της Ελλάδας παρατηρείται η ύπαρξη ενός πυκνού συστήματος αγροτικών οικισμών, (η απογραφή του 1981 αναφέρεται σε 12.145 οικισμούς που οργανώνονται σε 5.868 κοινότητες με 4.081.276 κατοίκους), που κατανέμονται για ιστορικοκοινωνικούς λόγους κυρίως σε γεωγραφικές ενότητες με περιορισμένους φυσικούς πόρους, όπως είναι ο ορεινός χώρος και τα νησιά. Οι οικισμοί των προσοδοφόρων πεδινών περιοχών εντάχθηκαν από νωρίς στην εμπορευματική παραγωγή, ενώ οι ορεινοί και οι οικισμοί των μικρών και άγονων νησιών παρέμειναν συνδεδεμένοι με την άσκηση της παραδοσιακής γεωργίας. Με την διείσδυση του κεφαλαίου από τον περασμένο αιώνα στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής, οι διάφορες γεωγραφικές ενότητες παρουσίασαν διαφορετικές συμπεριφορές ως προς την ενσωμάτωσή τους

στις νέες συνθήκες αγοράς. Αντίστοιχα παρουσιάστηκαν διαφοροποιήσεις και εισοδηματικές ανισότητες, που όταν διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες έλξης εργατικού δυναμικού από διεθνή κέντρα, την πρωτεύουσα και ορισμένα δυναμικά αστικά κέντρα της χώρας δρομολογήθηκε η αγροτική έξοδος, που κατά τα μεταπολεμικά χρόνια είχε δραματικές επιπτώσεις για την υλική ύπαρξη ορισμένων οικισμών. Υπάρχουν όμως επίσης περιπτώσεις οικισμών, όπου παρατηρείται μία δυναμική εξέλιξη των οικονομικών τους μεγεθών.

Μία τυπολογία των περιπτώσεων, που θα συνδέει τα υφιστάμενα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά άσκησης της γεωργίας με αυτά της διάρθρωσης των οικισμών και ιδιαίτερα της σχέσης τους προς τα αστικά κέντρα, επιτρέπει την περιγραφή και την ερμηνεία των χωρικών προτύπων, ενώ είναι δυνατή η εκτίμηση των μελλοντικών εξελίξεων στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών με βάση τις τάσεις του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Η δυνατότητα αυτή πιστεύεται ότι είναι σημαντική, όταν ήδη οι κρατικές παρεμβάσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα, που συνεπάγεται η υφιστάμενη οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών από την άποψη των διοικητικών – οργανωτικών προϋποθέσεων. Κατά την τελευταία δεκαετία ήδη αναλήφθηκαν ορισμένες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση αυτή. Χαρακτηριστικά ανφέρονται:

– ο σχεδιασμός των «Ανοικτών Πόλεων» που ανέλαβε το 1984 το Υπουργείο Χωροταξίας, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων με βασικό σκοπό την ιεραρχημένη χωροθέτηση του κοινωνικού εξοπλισμού, ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής και να υποβοηθηθεί η συγκράτηση του πληθυσμού στους προβληματικούς αγροτικούς οικισμούς.

– η θεσμοθέτηση του Ν. 1622/86 για την Τοπική Αυτοδιοίκηση – Περιφερειακή Ανάπτυξη – Δημοκρατικό Προγραμματισμό, που είχε βασικό σκοπό να εξασφαλίσει τις διοικητικές προϋποθέσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη. Διατυπώνεται μάλιστα η επιθυμία του νομοθέτη, όταν στο επίπεδο των μικρών αγροτικών οικισμών υπάρχει επάρκεια πληθυσμού και φυσικών πόρων, να ενισχύεται η τοπική ανάπτυξη με την κατάλληλη διοικητική αναδιάρθρωση και την υποστήριξη της από διοικητικές λειτουργίες.

Αντίστοιχα αυτό το ενδιαφέρον τίθεται παράλληλα προς τις διαδικασίες της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Σήμερα ενισχύονται όλο και περισσότερο από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ενέργειες ανάπτυξης περιφερειών της, που χαρακτηρίζονται από επείγοντα δημογραφικά προβλήματα, ενώ διατηρούν έναν κυρίως αγροτικό

χαρακτήρα. Το κείμενο της «Πράσινης Βίβλου» που διατυπώθηκε το 1985 παρουσιάζει το ενδιαφέρον που αναπτύσσεται στα πλαίσια της Κοινότητας για τις περιοχές αυτές και αναγνωρίζει την ανάγκη να διασωθούν. Άλλωστε, τα οξυμένα προβλήματα ανεργίας που εμφανίζονται κυρίως στις αστικές περιοχές, οδηγούν σε νέες σκέψεις και προσανατολισμούς για την δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης στην ύπαιθρο.

Ενώ λοιπόν παρουσιάζεται σήμερα ζωηρό ενδιαφέρον στην κατεύθυνση της παραγωγικής και οικιστικής αναδιάρθρωσης των αγροτικών περιοχών, εκφράζεται η άποψη ότι μια συνδυασμένη διερεύνησή τους θα συμβάλλει σε μια πληρέστερη ερμηνεία των αιτιών των προβλημάτων και κατά συνέπεια στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους.

2. Διεθνής εμπειρία

Τα χαρακτηριστικά της οικιστικής διάρθρωσης μπορούν να συσχετιστούν με τα δεδομένα της παραγωγικής δραστηριότητας και μάλιστα οι ερμηνείες των μεταβολών στο οικιστικό σύστημα, μπορεί να προκύπτουν από μια τέτοια συσχέτιση. Το ζήτημα της σύνδεσης των χωρικών φαινομένων με τις παραγωγικές διαδικασίες έχει διερευνηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και αποτελεί την βάση για τις θεωρητικές προσεγγίσεις, που χρησιμοποιούν την έννοια της χωρικής διαίρεσης της εργασίας (Harvey 1982, Carney et al 1980, Massey 1978, 1979, 1984). Στις προσεγγίσεις αυτές οι μεταβολές στα χωρικά πρότυπα (patterns) συνδέονται, κατά πρώτο λόγο, με τις μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία και συγκεκριμένα με τις ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Ειδικότερα ορισμένοι ερευνητές (Lipietz 1980) έχουν τονίσει τον ρόλο της καπιταλιστικής διεύθυνσης και της άρθρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τα προκαπιταλιστικά συστήματα για την ερμηνεία των χωρικών προτύπων. Η εμπειρική βέβαια διερεύνηση της παραπάνω θεωρητικής προσέγγισης ασχολείται κατά κύριο λόγο με την ανάλυση των δεδομένων της βιομηχανικής παραγωγής και λιγότερο της γεωργικής παραγωγής (Massey 1978, 1979, 1984, Carney et al 1980).

Παρά την σχετικά περιορισμένη διερεύνηση του θέματος, η ύπαρξη σχέσης μεταξύ της χωροταξικής κατανομής των αγροτικών οικισμών και του τρόπου άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας είναι γενικά αποδεκτή. Η σχέση αυτή στη διεθνή βιβλιο-

γραφία προσεγγίζεται, είτε από την σκοπιά της διάταξης των γεωργικών δραστηριοτήτων στον χώρο γύρω από οικισμούς, των οποίων η θέση είναι δεδομένη, αλλά και από την σκοπιά της διάταξης των αγροτικών οικισμών όπως αυτή προκύπτει από τις ανάγκες του συστήματος γεωργικής παραγωγής. Είναι φανερό ότι η δεύτερη προσέγγιση πλησιάζει περισσότερο το θεωρητικό πλαίσιο της χωρικής διαίρεσης της εργασίας, όταν εφαρμόζεται στον τομέα της γεωργικής παραγωγής. Παρ' όλα αυτά πρέπει να τονιστεί, ότι μεθοδολογικά οι δύο προσεγγίσεις δεν είναι δυνατό να διαχωριστούν, αφού τα φαινόμενα που εξετάζονται βρίσκονται σε δυναμική αλληλεξάρτηση. Το σύστημα της γεωργικής παραγωγής οπωσδήποτε επηρεάζει την οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, αλλά επίσης η υφιστάμενη οικιστική διάρθρωση έχει σοβαρές επιδράσεις πάνω στο σύστημα της γεωργικής παραγωγής, ιδιαίτερα αφού οι θέσεις των οικισμών παραμένουν σταθερές και μόνο οι λειτουργίες τους μπορούν να μεταβάλλονται.

Η κλασική θεωρία που εξετάζει την σχέση οικισμών και συστήματος γεωργικής παραγωγής είναι το μοντέλο του Von Thünen. Το μοντέλο αυτό, που στηρίζεται σε μια σειρά υποθέσεων για τον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο του οικισμού (η «απομονωμένη πολιτεία»), παρουσιάζει την διάρθρωση των γεωργικών δραστηριοτήτων γύρω από τον οικισμό (Souza and Foust 1979). Ο βασικός παράγοντας για την οργάνωση της γεωργικής παραγωγής είναι η απόσταση από τον οικισμό που αποτελεί και την μοναδική αγορά για τα γεωργικά προϊόντα. Ανάλογα με την απόσταση μεταβάλλεται το κόστος μεταφοράς των προϊόντων με αποτέλεσμα η γεωργική παραγωγή να οργανώνεται σε ομόκεντρες κυκλικές ζώνες γύρω από τον οικισμό. Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό παράγονται τα φθαρτά προϊόντα, όπως γάλα και λαχανικά, καθώς επίσης τα βαρεία και ογκώδη σε σχέση με την αξία τους προϊόντα, όπως η ξυλεία. Σε μεγαλύτερες αποστάσεις από την αγορά, όπου το μεταφορικό κόστος είναι υψηλότερο, ασκείται η κτηνοτροφία που απαιτεί μικρή επένδυση αλλά μεγάλες εδαφικές εκτάσεις. Στις ενδιάμεσες ζώνες η γεωργική δραστηριότητα περιλάμβανε εντατικές αροτριάες καλλιέργειες. Σημειώνεται βέβαια ότι η διάταξη αυτή των ζωνών της γεωργικής δραστηριότητας ανταποκρίνεται στα δεδομένα της γεωργικής παραγωγής της Γερμανίας του περασμένου αιώνα.

Εκτός από το παραπάνω κλασικό μοντέλο που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η θέση των οικισμών επηρεάζει την οργάνωση της γεωργικής παραγωγής, έχουν παρουσιαστεί και άλ-

λες νεότερες προσεγγίσεις στην διεθνή βιβλιογραφία. Αρκετές από αυτές ασχολούνται με τον ρόλο ενός ιεραρχημένου συστήματος οικισμών στην γεωργική ανάπτυξη και καταλήγουν σε προτάσεις πολιτικής. Οι απόψεις αυτές έχουν τις θεωρητικές αφηρημένες τους σε ένα επίσης κλασσικό μοντέλο, την θεωρία της «κεντρικής θέσης» του Chrystaller, στο οποίο περιγράφεται η οργάνωση των οικισμών στον χώρο ανάλογα με τις εξυπηρετήσεις που παρέχουν στον αγροτικό περίγυρο (Souza and Foust 1979). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εργασίες του Johnson (1970) που εξετάζοντας προβλήματα αγροτικής ανάπτυξης στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, θεωρεί ότι η οικιστική ανάπτυξη είναι αλληλένδετη με τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας κυρίως από την άποψη της δημιουργίας τοπικών αγορών για τα αγροτικά προϊόντα. Απαραίτητη είναι και η κατασκευή των υποδομών, κυρίως των οδικών, που θα συνδέσουν τους οικισμούς αυτούς μεταξύ τους σε ένα «δίκτυο οικισμών» (network). Η οικιστική ανάπτυξη αποτελεί σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό τον αναγκαίο παράγοντα για την διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων στην γεωργία και την μετάβαση από την γεωργία συντήρησης στην γεωργία της αγοράς. Μία άλλη συμβολή στην αγροτική ανάπτυξη που ο Johnson αποδίδει σ' αυτό το «δίκτυο των οικισμών», είναι η συγκράτηση του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές και η παρεμπόδιση της αποδυνάμωσης της υπαίθρου που συντελείται με την μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτό «το δίκτυο των οικισμών» μπορεί να συμβάλλει στους παραπάνω στόχους εφόσον αναπτυχθούν τα μεσαία κυρίως αστικά κέντρα, που δρουν σαν πόλοι ανάπτυξης για τον αγροτικό περίγυρο.

Η προβληματική γύρω από τον ρόλο του συστήματος των οικισμών στην αγροτική ανάπτυξη έχει οδηγήσει αρκετούς ερευνητές στην διαμόρφωση μέτρων πολιτικής, που αφορούν την δημιουργία ενός ιεραρχημένου συστήματος οικισμών σαν απαραίτητη προϋπόθεση αγροτικής ανάπτυξης κυρίως για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου (Rondinelli and Ruddle 1976). Οι οικισμοί αυτοί δεν θεωρούνται μόνο σαν αγορές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και σαν κέντρα παροχής ποικίλων υπηρεσιών, ενώ η ιεράρχηση του συστήματος των οικισμών στηρίζεται ακριβώς στο είδος των λειτουργιών που επιτελούν. Το ιεραρχημένο σύστημα των οικισμών οργανωμένο σε μικρές αποστάσεις από τους τόπους γεωργικής παραγωγής συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά ταυτόχρονα ικανοποιεί ανάγκες που αντιστοιχούν στον «αστικό τρόπο ζωής» και έχουν διαδοθεί και στον αγροτικό χώρο.

Η διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται να εξετάζει περισσότερο

επιπτώσεις της οικιστικής ανάπτυξης στην αγροτική ανάπτυξη, παρά την επίδραση του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών. Πάντως διακρίνονται ορισμένα χαρακτηριστικά της γεωργικής παραγωγής που ασκούν σημαντική επίδραση στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών. Η βασική διάκριση ως προς το σύστημα της γεωργικής παραγωγής αφορά την παραδοσιακή γεωργία (ή γεωργία συντήρησης) και την γεωργία της αγοράς. Τα χαρακτηριστικά της γεωργίας συντήρησης είναι: χαμηλής ποιότητας προϊόν, χαμηλή παραγωγικότητα, χρήση πολύ απλών (πρωτόγονων) εργαλείων, φθίνουσα απόδοση εργασίας λόγω πολυτεμαχισμού, φόβος και ανασφάλεια του αγρότη αφού εξαρτάται από τις κλιματικές συνθήκες, κακά οδικά δίκτυα ή και ανύπαρκτα, πολυτεμαχισμένες αγορές (Todaro 1977, 220). Ο βασικός προορισμός της γεωργίας συντήρησης είναι η κάλυψη των άμεσων βιοτικών αναγκών. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά υπαγορεύουν μικρές αποστάσεις μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας των παραγωγών. Κατά συνέπεια η παραδοσιακή γεωργία διαμορφώνει μικρές δημογραφικές συγκεντρώσεις διεσπαρμένες σε οικισμούς που έχουν μικρές αποστάσεις μεταξύ τους. Επίσης η παραδοσιακή γεωργία δύσκολα επηρεάζεται από εξωγενείς οικονομικούς παράγοντες, όπως είναι η ζήτηση προϊόντων από άλλες περιοχές, με αποτέλεσμα να μην παρουσιάζονται αξιόλογες μεταβολές στα χαρακτηριστικά της γεωργικής παραγωγής. Η σταθερότητα αυτή αντανακλά στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, όπου επίσης δεν σημειώνονται μεταβολές, για παράδειγμα, δεν παρατηρούνται σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Η γεωργία της αγοράς που παρατηρείται στα προηγμένα βιομηχανικά κράτη συνδέεται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την αύξηση του αστικού πληθυσμού. Δυο παράλληλες διαδικασίες, αφενός η δημιουργία του γεωργικού πλεονάσματος και αφετέρου οι ανάγκες τροφοδοσίας των αστικών κέντρων, προκάλεσαν ρήξη στο σύστημα αυτοκατανάλωσης των γεωργικών προϊόντων επιφέροντας γεωγραφικό διαχωρισμό μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης με παράλληλη ανάπτυξη ενός δικτύου μεταφοράς και ενός δικτύου εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Οι αγορές των γεωργικών προϊόντων αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα για τον τρόπο άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας. Η παραγωγή διεξάγεται ολοκληρωτικά για την αγορά. Ο σχηματισμός κεφαλαίων, η τεχνολογική πρόοδος και η επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη, παίζουν σημαντικό ρόλο για την επίτευξη υψηλότερων επιπέδων ποιότητας και παραγωγικότητας. Σκοπός

της δραστηριότητας είναι το εμπορικό κέρδος μέσα από την μεγιστοποίηση της στρεμματικής απόδοσης και τον καλύτερο συνδυασμό ανθρώπινων και φυσικών πόρων. Μερικά χαρακτηριστικά της γεωργίας της αγοράς είναι η ειδίκευση στην παραγωγή περιορισμένου αριθμού προϊόντων, η αύξηση του μεγέθους της γεωργικής εκμετάλλευσης, ο υψηλός βαθμός εκμηχάνισης και ο επιστημονικός χαρακτήρας των καλλιεργητικών μεθόδων (Todaro 1977, 224). Ειδικός τύπος της γεωργίας της αγοράς είναι η επιχειρηματική γεωργία, όπου παρατηρείται πλήρης γεωγραφικός διαχωρισμός μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Ο παραγωγός επιχειρηματίας προσανατολίζεται στη μαζική παραγωγή προϊόντων για τη διεθνή αγορά. Η επιχειρηματική γεωργία συνδέεται με εκτεταμένες μονοκαλλιέργειες, τις πλέον σύγχρονες τεχνικές μεθόδους παραγωγής και αμελητέα αυτοκατανάλωση.

Συχνά η παραδοσιακή γεωργία και η γεωργία της αγοράς συνυπάρχουν, με την έννοια ότι μέρος της γεωργικής παραγωγής αυτοκαταναλώνεται και το υπόλοιπο διατίθεται στο εμπόριο. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την λεγόμενη μικτή και διαφοροποιημένη αγροτική δραστηριότητα (Todaro 1977, 222). Στο στάδιο αυτό της γεωργικής ανάπτυξης με τη χρήση βελτιωμένων σπόρων, λιπασμάτων και άρδευσης απελευθερώνονται τμήματα γης για καλλιέργειες νέων προϊόντων που έχουν κατεύθυνση την αγορά, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζονται και οι αναγκαίες ποσότητες τροφίμων.

Στη γεωργία της αγοράς οι αποστάσεις μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας αυξάνουν σημαντικά εξ αιτίας των τεχνολογικών εξελίξεων στα μέσα μεταφοράς και τα εργαλεία παραγωγής. Ταυτόχρονα, κυρίως στην περίπτωση της επιχειρηματικής γεωργίας δημιουργείται η ανάγκη για «αστικό τρόπο ζωής», που μεταφράζεται σαν ανάγκη των παραγωγών για «μικρή απόσταση» από τα αστικά κέντρα. Εξάλλου η εκμηχάνιση της παραγωγής συντελεί στην απελευθέρωση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα. Οι παραπάνω παράγοντες προκαλούν πληθυσμιακές μετακινήσεις από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές, αλλά και συνδυασμένη απασχόληση στη γεωργία με άλλους τομείς. Στη γεωργία της αγοράς η εξάρτηση από εξωγενείς παράγοντες σχετιζόμενους με τις αγορές των προϊόντων προκαλεί αστάθεια στον τρόπο άσκησης της γεωργικής δραστηριότητας που πρέπει να προσαρμόζεται στις μεταβολές της ζήτησης. Η αστάθεια αυτή αντανακλά στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών, όπου συντελούνται σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

3. Η Ελληνική περίπτωση

Η σχέση οικιστικής διάρθρωσης και γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα πρέπει να αναζητηθεί στην ιστορική της εξέλιξη. Ένας σημαντικός αριθμός νεωτέρων αγροτικών οικισμών του ελλαδικού χώρου δημιουργείται στην ορεινή ενδοχώρα μετά από την τουρκική διείσδυση στην Βαλκανική τον 14ο αιώνα. Όπως φαίνεται η νεώτερη ελληνική ιστορία έχει τις αφετηρίες της στα ορεινά, όπου οι πληθυσμοί αντιμετώπιζαν σκληρές και αβέβαιες συνθήκες διαβίωσης, διέτρεχαν όμως μικρότερους κινδύνους από την Οθωμανική καταπίεση και από τις ασθένειες των πεδινών περιοχών, όπως η θανατηφόρα ελονοσία (Braudel 1990, 26-28, Μοσκόφ 1972, 75-77). Χωρίς να έχουν απόλυτα διευκρινιστεί από την ιστορική έρευνα τα προβλήματα της γεωγραφικής κινητικότητας στον ελλαδικό χώρο μεταξύ 15ου και 19ου αιώνα (Παναγιωτόπουλος 1988, Ρόκου 1988), φαίνεται ότι με κάθε επιδείνωση της κατάστασης των πληθυσμών από τις ληστρικές επιδρομές ή από την ένταση της οικονομικής εκμετάλλευσης στα πλαίσια της οθωμανικής φεουδαρχίας, συχνά αναζητούνται νέοι τόποι κατοικίας στα ορεινά (Μοσκόφ 1972, 75-77).

Οι συνοικισμοί αυτοί αποτελούσαν καταφύγια των κατοίκων και για τον λόγο αυτό πρωταρχική σημασία κατά την επιλογή της θέσης τους είχαν η ασφάλεια, η ύπαρξη του πόσιμου νερού και εκμετάλλευση της ηλιοφάνειας στις μεσημβρινές πλαγιές των βουνών, ώστε να είναι ευκολότερη η διαβίωση κατά τους χειμερινούς μήνες (Μόσκωφ 1972, 78 και Αυγερινού – Μικρός 1974). Η ευφορία της γης στις περισσότερες περιπτώσεις έπρεπε να κατακτηθεί. Διαδικασία πιο εύκολη στα όρια μεταξύ του δάσους και της ήδη αποψιλωμένης πλαγιάς, αλλά σε κάθε περίπτωση δύσκολη, καθώς ήταν λίγο παραγωγικό το εκχερσωμένο από την ορεινή θλάση χωράφι. Οι παραγωγικές εκτάσεις, που ορίζονταν από τις ξηρολιθιές περιβάλλοντας τους ορεινούς συνοικισμούς, δημιουργούν ένα εύθραυστο τοπίο που έπρεπε συνέχεια να ανακτάται. Στο γεγονός αυτό φαίνεται να οφείλεται σε σημαντικό βαθμό η σημερινή προοδευτική εγκατάλειψη του τόσο πυκνοκατοικημένου στο παρελθόν ορεινού αγροτικού χώρου, πράγμα που συνιστά μια ιδιομορφία όχι αποκλειστικά ελληνική, αλλά ευρύτερα μεσογειακή (Braydel 1990, 28-31). Η καλλιεργημένη έκταση εκτεινόταν συνήθως περιμετρικά του οικισμού, ανάλογα δε με το μέγεθος του πληθυσμού έφθανε ως μισή ώρα απόσταση πεζή από αυτόν, με την παρακάτω σχηματική διάταξη: περιβόλια,

σταροχώραφα – αμπέλια – δενδροκαλλιέργειες, βοσκοτόπια και δάση (Μοσκόφ 1972, 79). Με τον καιρό διαμορφώθηκαν και άλλες καλλιεργητικές συνήθειες ή πρακτικές, που επιβιώνουν ως σήμερα (στο μέτρο που διατηρείται οι οικογενειακός χαρακτήρας της γεωργίας). Χαρακτηριστικά, όταν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις απείχαν σημαντικά από τον οικισμό, οι κάτοικοι κατασκεύαζαν αγροικίες όπου εγκαθίσταντο εποχιακά ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, με αποτέλεσμα αρκετοί νεώτεροι οικισμοί να οφείλουν την γέννηση τους στην συνήθεια αυτή (Ψυχογιός 1987, 22). Επίσης, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα της καλλιέργειας των δημητριακών, εφαρμόστηκε συλλογική πειθαρχία (χρονική και χωρική) στο σύστημα της τριετούς αμειψισποράς: την πρώτη χρονιά καλλιεργούνταν τα πρώιμα δημητριακά όπως σιτάρι, την δεύτερη τα όψιμα όπως το καλαμπόκι, την τρίτη εφάρμοζαν αγρανάπαυση που συνήθως συνδυαζόταν με βοσκή προβάτων και γιδιών. Όπως σημειώνει όμως ο Ψυχογιός (1987, 29) το σύστημα της αμειψισποράς αρχίζει να εγκαταλείπεται από την περίοδο του μεσοπολέμου (1920-1940).

Η αγροτική παραγωγή των ορεινών οικισμών, παρά την εισαγωγή με την πάροδο του χρόνου νέων καλλιεργειών που συνέβαλαν στην αύξηση της, δεν δημιούργησε πλεονάσματα. Προοριζόταν κατά κύριο λόγο για αυτοκατανάλωση. Στις περιπτώσεις όπου προωθήθηκε η βιοτεχνική μεταποίηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής (βαφική, νηματοουργία, υφαντική, βυρσοδεψία), οι ορεινοί οικισμοί εξελίχθηκαν σε αξιόλογα εμποροβιοτεχνικά κέντρα. Αυτά από κοινού με τα εμποροναυτικά νησιά και τον μεταπρατικό χώρο των σταφιδοπαραγωγών κυρίως πεδιάδων αποτέλεσαν τις διαφοροποιημένες γεωγραφικά και οικονομικά ενότητες, όπου στηρίχθηκε η οικονομική απογείωση του ελλαδικού χώρου μετά από τον 18ο αιώνα (Μοσκόφ 1972, 83-88). Κάθε ενότητα εξελίσσεται, σχετικά ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες, αλλά συγχρόνως αναπτύσσει στενές σχέσεις με κέντρα του εξωτερικού (Μοσκόφ 1972, 83-91). Η ναυτική δραστηριότητα των νησιών εξυπηρετεί το διεθνές εμπόριο. Στα πεδινά σχηματίζονται θύλακες, μέσα από τους οποίους ενσωματώνονται στην διεθνή αγορά οι πιο προσοδοφόρες γεωργικές περιοχές, όπως η σταφιδοπαραγωγός Πελοπόννησος. Οι αστικές σχέσεις εμφανίζονται και αναπτύσσονται τέλος στα εμποροβιοτεχνικά κέντρα του ορεινού χώρου, από όπου εισδύουν στους υπόλοιπους ορεινούς οικισμούς, όχι όμως στις πεδινές περιοχές όπου επικρατεί η οθωμανική φεουδαρχία. Αντίθετα τα κέντρα του ορεινού χώρου αναπτύσσουν σημαντικές συναλλαγές με ευρωπαϊκά κέντρα (Αυ-

γερινού – Μικρός 1974).

Όπως φαίνεται όμως αυτή η ιστορική εξέλιξη διακόπτεται μετά από την δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους. Με τις νέες πολιτικές συνθήκες και ιδιαίτερα με τις οριοθετήσεις που τότε καθιερώθηκαν, τα ορεινά εμποροβιοτεχνικά κέντρα αποσυνδέθηκαν από την ευρύτερη αγορά τους, ώστε στο εξής αναγκάζονται να επιζήσουν με την αγροτική παραγωγή παλινδρομώντας στην κατάσταση της αυτοκατανάλωσης (Μοσκόφ 1972, 130). Επακόλουθο ήταν η οικογενειακού χαρακτήρα κινητικότητα του πληθυσμού, που παρατηρήθηκε τότε με κατεύθυνση από τους ορεινούς οικισμούς προς τις περισσότερο προσοδοφόρες πεδινές, γεωργικές περιοχές. Παράλληλα εμφανίστηκε η εποχιακή μετακίνηση σε αναζήτηση εργασίας των νέων και των ανδρών προς τις πόλεις (Μοσκόφ 1972, 130-138, Παναγιωτόπουλος 1985, Ψυχογιός 1986). Από την άλλη πλευρά οι προσοδοφόρες πεδινές γεωργικές εκτάσεις παρουσιάζουν μία θεαματική οικονομική ανάπτυξη, που καθώς συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα συνδέεται όλο και περισσότερο με την διεθνή αγορά μέσα από την εξαγωγή προϊόντων (σταφίδα, κρασί, λάδι, καπνός θαμβάκι), όπου επενδύεται υψηλό ποσοστό εργασίας (Μοσκόφ 1972, 130-138, Παναγιωτόπουλος 1985, Ψυχογιός 1986). Παράλληλα ο οικογενειακός χαρακτήρας της εκμετάλλευσης φαίνεται ότι υποβοήθησε κατά τα πρώτα χρόνια μετά από την εθνική επανάσταση την ιδιότυπη εντατικοποίηση της ελληνικής γεωργίας (Παναγιωτόπουλος 1985). Η τάση αυτή συνεχίστηκε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) συμπεριλαμβάνοντας τις προσαρτώμενες σταδιακά στο ελληνικό κράτος περιοχές: την Θεσσαλία αρχικά, που κυρίως χαρακτηριζόταν από το δημιουργημένο από την ιστορική – κοινωνική συγκυρία τσιφλίκι των σιτηρών εκτατικών καλλιεργειών και την Μακεδονία – Θράκη αργότερα.

Με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, όπως καθόριζε ο νόμος του 1917 οι οικογενειακές μικροϊδιοκτησίες αντικατέστησαν όπως απαιτούσαν οι σκοποί της εθνικής επανάστασης, τις μεγάλες γαιοκτησίες των νεοπροσαρτημένων περιοχών. Η αγροτική μεταρρύθμιση γενικεύτηκε με την προσφυγική αποκατάσταση μεταξύ 1922 και 1940. Η υπέρμετρη κατάτμηση των καλλιεργουμένων εκτάσεων και η δημιουργία πολυάριθμων μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, όπως παρατηρεί ο Βεργόπουλος (1975, 163-199), κάθε άλλο παρά καθυστέρησαν την διεξόδυση του κεφαλαίου στην ελληνική γεωργία, που άλλωστε τέθηκε σε κίνηση από τους προηγούμενους αιώνες, με αποτέλεσμα την κοινωνική τους ενσωμάτωση μέσα από τους μηχανισμούς της αγο-

ράς. Κατά την περίοδο αυτή τα χρέη των γεωργών υπέστησαν μια σημαντική αύξηση στα πλαίσια της οικογενειακής γεωργίας, ενώ οι τράπεζες κατόρθωσαν να διεισδύσουν εκεί όπου ως τότε κυριαρχούσε η τοκογλυφική δραστηριότητα των μεγάλων κτηματιών (Βεργόπουλος 1975, 163-199).

Κατά την μεταπολεμική περίοδο παρατηρήθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο μια σημαντική υποχώρηση του αγροτικού τομέα σε όφελος της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, ενώ σημειώνεται αναδιάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων και μεταβολή του υλικού υπόβαθρου της παραγωγής στον αγροτικό κόσμο. Οι τάσεις αυτές δεν ήταν καινοφανείς, χαρακτηρίζονταν όμως από ιδιαίτερη έκταση και ένταση (Ψυχογιός 1987, 3-4). Μέσα σ' αυτή την συγκυρία η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την συνεχιζόμενη ενσωμάτωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην οικονομία της αγοράς με ανοδικούς και επιταχυνόμενους ρυθμούς (Burgel 1988, Παναγιωτοπούλου 1988). Στα πλαίσια των διαδικασιών αυτών παρατηρούνται δυναμικοί μετασχηματισμοί στην ελληνική ύπαιθρο, που με τις δημογραφικές, κοινωνικές – οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές επιπτώσεις, υπερβαίνουν σημαντικά άλλους μετασχηματισμούς της νεώτερης ελληνικής ιστορίας.

Οι τοπικές πραγματικότητες που διαμορφώνονται στα πλαίσια αυτών των μετασχηματισμών δεν φαίνεται να αποτελούν μία ομοιόμορφη εικόνα, όπως προκύπτει από σειρά μελετών που πραγματοποιήθηκαν κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια με σκοπό να εμβαθύνουν στην κατανόηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Όπως σημειώνει ο Δαμιανάκος (1987), αποκαλύπτονται φαινόμενα ασυνέχειας και ανισότητας που χαρακτηρίζουν την διαδικασία της ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στον καταναλωτικό τρόπο παραγωγής, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται περισσότερο ή λιγότερο επιτυχής η ένταξη στο κυρίαρχο σύστημα των αγροτικών οικισμών, άλλοτε να αναστέλλεται η ενσωμάτωση κάτω από την επίδραση των παραδοσιακών δομών ή ακόμη να απειλείται η υλική υπόσταση των οικισμών από την αγροτική έξοδο. Αλλά παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη Ελλάδα κληρονόμησε μία ποικιλία ανισοτήτων, όπου έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο οι παλιότερες ιστορικές συνθήκες, ορισμένα φαινόμενα προσλαμβάνουν έναν γενικό χαρακτήρα, ενώ η προσέγγισή τους διευκολύνει επίσης την μελέτη των μετασχηματισμών του αγροτικού χώρου.

Ενώ η αγροτική παραγωγή απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού της χώρας μετά από τον πόλεμο, ο αγροτικός τομέας συμμετέχει με μικρότερα ποσοστά στο εθνικό

εισόδημα από τον αστικό τομέα (μεταποίηση και τριτογενής). Η ανισόμερη ανάπτυξη μεταξύ των αστικών κέντρων και του αγροτικού χώρου, εκφράζεται με την ύπαρξη ενός εργατικού πλεονάσματος στους αγροτικούς οικισμούς, που είναι αποτέλεσμα του νόμου της συσσώρευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Καβουριάρης 1974, 1988). Μέσα στα παραπάνω πλαίσια κατά το διάστημα 1950-1975 ένα γενικό χαρακτηριστικό της εξέλιξης του πληθυσμού των αγροτικών οικισμών αποτέλεσε το γεγονός ότι ενισχύθηκαν η αγροτική έξοδος και το νεώτερο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ευρωπαϊκές και υπερπόντιες χώρες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις το φαινόμενο λειτούργησε σαν ασφαλιστική δικλείδα τοπικών κοινωνιών, που περνούσαν οικονομική κρίση κατά την διαδικασία της ενσωμάτωσης τους και δοκιμαζόταν η ύπαρξή τους από την αποδημία δυναμικών ομάδων του πληθυσμού (Kolodny 1987). Τελικά η κοινωνική κινητικότητα οδήγησε στην μετανάστευση. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρξαν ισχυροί παράγοντες που να αναστείλουν την μετανάστευση, που λειτουργούσε στα πλαίσια της αποσύνθεσης της παραδοσιακής συνοχής της αγροτικής κοινωνίας στην Ελλάδα (Καβουριάρης 1988). Συνεπώς με την έξοδο του πληθυσμού καταργείται η αυτονομία του αγροτικού χώρου, που στο εξής λειτουργεί σαν ενδοχώρα των αστικών κέντρων της χώρας και του εξωτερικού. Επίσης μέσα από την μετανάστευση εισάγονται στον αγροτικό χώρο οι αστικές καταναλωτικές συνήθειες και ο αστικός τρόπος ζωής, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι αντιφάσεις προς την παραδοσιακή οργάνωση της γεωργικής παραγωγής και τις παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες (Burgel 1978, 1987, 1988, Καβουριάρης 1988). Τέλος με την συγκεντρωτική οργάνωσή της η πολιτική και διοικητική εξουσία από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ευνοεί την συγκέντρωση των μεγάλων επενδύσεων και παραγωγικών δραστηριοτήτων στις μεγάλες αστικές περιοχές της χώρας και κύρια στην Αθήνα, επιταχύνοντας την αποσύνθεση και τους μετασχηματισμούς του αγροτικού χώρου. Αλλά αυτές οι γενικές τάσεις διαφοροποιούνται κατά την τελευταία δεκαετία, όπως προκύπτει κατ' αρχήν από στατιστικά δεδομένα:

- η εξωτερική μετανάστευση περιορίζεται στο ελάχιστο από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα,
- περιορίζεται η εσωτερική μετανάστευση, επειδή ανακόπτεται σε αρκετές περιπτώσεις η αρνητική εξέλιξη του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών, που στο επίπεδο της χώρας τείνει συνολικά προς την στασιμότητα, ενώ κάμπτονται οι υπέρμετροι ρυθμοί αύξησης των δυναμικών αστικών κέντρων.

Οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν από ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας και κύρια από το γεγονός ότι αυτή αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, προς το οποίο συνδέεται με ιδιαίτερες σχέσεις κάθε φορά (Collard 1987). Όπως φαίνεται η οικονομία των αγροτικών οικισμών στηριζόταν και εξακολουθεί να στηρίζεται σημαντικά στην οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής και με την έννοια αυτή απέχει από το να αποτελεί μόνο μία καταναλωτική μονάδα (Ψυχογιός 1987, 5-6). Ένα μέρος λοιπόν της παραγωγής των αγροτικών νοικοκυριών εξακολουθεί σήμερα να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της αγροτικής δύναμης των μελών και στην κάλυψη ορισμένων άλλων αναγκών, το υπόλοιπο δε διατίθεται στην αγορά. Επομένως παρά την γενική τάση να μειωθεί, η αυτοκατανάλωση των αγροτικών οικισμών διατηρείται και εξακολουθεί να εξασφαλίζει τα νοικοκυριά από τις διακυμάνσεις της αγοράς και τις επιπτώσεις των καιρικών συνθηκών στην παραγωγή (Παναγιωτοπούλου 1988).

Παραπέρα, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αγροτικοί οικισμοί διαφέρουν από την προπολεμική τους κατάσταση στις περιπτώσεις όσων έχουν περιορισμένους γεωργικούς πόρους παρατηρείται, ότι η παραγωγή είναι πιθανά μικρότερη σήμερα, αλλά το βιοτικό επίπεδο είναι γενικά υψηλότερο χάρη στα εμβάσματα και τις επιταγές των μεταναστών (Collard 1987). Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα ισχυροί οικογενειακοί κοινωνικοί δεσμοί συντηρούν το ενδιαφέρον των μεταναστών προς τον τόπο καταγωγής, όπου συνηθίζουν να επιστρέφουν σε περιόδους διακοπών, θρησκευτικών και οικογενειακών γιορτών. Άλλωστε το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια έχουν βελτιωθεί με σημαντικά έργα τα δίκτυα υποδομών και επικοινωνίας σε ολόκληρη την χώρα, συνέτελεσε στη μείωση της χρονοαπόστασης με αποτέλεσμα να πλησιάσουν οι δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές, όπως οι ορεινοί και οι νησιωτικοί οικισμοί, προς τα αστικά κέντρα. Όπως υποστηρίζει ο Burgel (1978-1987) αυτή η άρση της απομόνωσης δεν φαίνεται να επηρεάζει κατ' αρχήν την αγροτική έξοδο. Είναι βέβαιο όμως ότι συνέβαλε στην διατήρηση στενών κοινωνικών επαφών μεταξύ των αστικών κέντρων και των αγροτικών οικισμών, γεγονός που διευκόλυνε την διάδοση των αστικών συνηθειών στην ελληνική ύπαιθρο.

Η διάδοση των αστικών χαρακτηριστών στην ύπαιθρο πραγματοποιείται ποικιλότροπα (Burgel 1978, 1987, 1988). Ο αστικός χώρος διαχέεται στην ύπαιθρο με την δημιουργία μονίμων ή εποχιακών κατασκευών, φαινόμενο που παρατηρείται περιμετρικά

των μεγάλων αστικών συγκροτημάτων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αρχικά και των μεγάλων επαρχιακών πόλεων κατόπιν. Ορισμένες φορές τα αστικά χαρακτηριστικά εισάγονται και διαδίδονται μέσα από την εγκατάσταση στον αγροτικό χώρο μιας νέας δραστηριότητας, όπως είναι κάποια μεγάλη αγροτοβιομηχανική μονάδα ή ένα τουριστικό συγκρότημα. Ενισχύεται επίσης το ενδιαφέρον και η συνήθεια της περιοδικής επιστροφής των εσωτερικών μεταναστών στον τόπο καταγωγής, όπου αρχίζουν να επενδύουν στην συντήρηση, επέκταση ή οικοδόμηση κατοικιών. Όπως παρατηρεί ο Burgel (1987) ορισμένες κτηματικές συναλλαγές συμβάλλουν ώστε να παρατηρούνται χρηματικές ροές, που κατευθύνονται από τις αστικές περιοχές προς τις προβληματικές και ξεχασμένες αγροτικές περιοχές. Παράλληλα σε αρκετές περιπτώσεις ορισμένοι μετανάστες παλιννοστούν και εγκαθίστανται, αν όχι στον τόπο καταγωγής, στο πλησιέστερο αστικό κέντρο, όπου πραγματοποιούν, ανάλογα με τις διαμορφωμένες δυνατότητες, επενδύσεις στον τουρισμό, στο εμπόριο και τα τελευταία χρόνια, στην γεωργική παραγωγή. Οι εξελίξεις αυτές αν και περιορίζουν ορισμένες διαφορές μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών φαίνεται ότι δεν μπορούν να άρουν τις ανισότητες που εμφανίζονται μεταξύ τους. Πολύ περισσότερο δεν μπορούν να άρουν διαφορές και αναπτυξιακές ανισότητες, που διαμορφώνονται μεταξύ γειτονικών αγροτικών περιοχών, επειδή έχουν άνιση πρόσβαση στους αγροτικούς νεωτερισμούς και εκσυγχρονισμούς (Sivignon 1987).

Αναγνωρίζεται λοιπόν ότι σήμερα παρουσιάζεται μία σχετική βελτίωση των όρων ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής, επιλεκτικά εντοπισμένη όμως στις περιοχές που προσφέρονται στην ανάπτυξη προσοδοφόρων καλλιεργειών και την εφαρμογή εκσυγχρονισμών στην γεωργία (εκμηχάνιση, ομαδικές καλλιέργειες κ.ά.), όπως είναι η δυτική Μακεδονία, η Θεσσαλία, οι αρδευόμενες στενές παραλιακές πεδιάδες της Πελοποννήσου ή Κρήτης (Burgel 1987). Πρόσφατα μάλιστα οι εξελίξεις αυτές συνδέονται άμεσα με την κρατική πολιτική (Νόμος 1262/82), που εισάγει κίνητρα ανάπτυξης γεωργικών επιχειρήσεων με επιδοτήσεις και δάνεια εναρμονισμένα με τους όρους της ένταξης της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Αλλά αυτές οι οικονομικές ανισότητες που διαφοροποιούν τις γεωγραφικές ενότητες του αγροτικού χώρου, συνυφαίνονται με ανακατατάξεις στην διάρθρωση και στην μορφή του παραδοσιακού συστήματος των αγροτικών οικισμών και με μεταβολές στις συνθήκες των τοπικών κοινωνιών. Στις διαδικασίες αυτές φαίνεται να παίζουν ιδιαίτερο ρόλο:

- οι διαδικασίες ενσωμάτωσης των αγροτικών οικισμών και ο βαθμός προσαρμογής τους στις εξελίξεις, που γενικά χαρακτηρίζουν σήμερα τον κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό στην Ελλάδα.
- η απόσταση ή γενικότερα η έννοια της πρόσβασης, όχι μόνο προς τους εκσυγχρονισμούς που εισάγονται στην γεωργική παραγωγή, αλλά και προς τον αστικό τρόπο ζωής.

4. Μια πρόταση τυπολογίας των αγροτικών οικισμών

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τόσο από την διεθνή βιβλιογραφία όσο και από την ελληνική εμπειρία, τεκμηριώνεται η ύπαρξη στενής αλληλεξάρτησης μεταξύ του συστήματος των αγροτικών οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Σχετικά με το θέμα της αλληλεξάρτησης των δυο φαινομένων μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στη διεθνή βιβλιογραφία τονίζεται περισσότερο ο ρόλος του συστήματος των οικισμών στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής, ενώ στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε σαφέστερα την επίδραση της γεωργικής παραγωγής στη διαμόρφωση του συστήματος των αγροτικών οικισμών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέχρι τώρα στην Ελλάδα δεν έχει ουσιαστικά ασκηθεί οικιστική πολιτική με στόχο την ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής και της οικονομίας γενικότερα. Οι απόπειρες οικιστικής πολιτικής που ήδη αναφέρθηκαν και σχετίζονται έστω και έμμεσα με την γεωργική παραγωγή («ανοικτές πόλεις, Ν. 1622/86) δεν έχουν εφαρμοστεί στην πραγματικότητα ώστε να προκύψουν αποτελέσματα. Για τους λόγους αυτούς μια διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του συστήματος των οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα μπορεί να στηριχτεί κατά κύριο λόγο στην διερεύνηση των χαρακτηριστικών των επιπτώσεων από τις μεταβολές στη γεωργία στο σύστημα των οικισμών και όχι σε αποτελέσματα οικιστικής πολιτικής. Όμως τα συμπεράσματα μιας τέτοιας διερεύνησης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε προτάσεις οικιστικής πολιτικής συνδεδεμένες με τη γεωργική ανάπτυξη για τον ελληνικό χώρο.

Πιστεύοντας στην σκοπιμότητα μιας τέτοιας διερεύνησης που φαίνεται να λείπει από την ελληνική βιβλιογραφία, θα ήταν δυνατό να προταθεί μια τυπολογία των αγροτικών οικισμών, που να στηρίζεται σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης του

συστήματος των αγροτικών οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά αυτά, όπως ήδη αναφέρθηκε συνοψίζονται στους παρακάτω άξονες:

1. Διαδικασίες ενσωμάτωσης των αγροτικών οικισμών στα πλαίσια των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων και

2. Πρόσβαση στον αστικό τρόπο ζωής και τους εκσυγχρονισμούς με τους οποίους συνδέεται.

Τόσο από την διεθνή βιβλιογραφία, όσο και από την ελληνική εμπειρία, φαίνεται ότι ο κύριος παράγοντας στο σύστημα της γεωργικής παραγωγής που προκαλεί μεταβολές στο σύστημα των αγροτικών οικισμών, είναι η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον γεωργικό τομέα και η μετάβαση από την γεωργία συντήρησης στην γεωργία της αγοράς. Βέβαια το είδος και το μέγεθος των μεταβολών αυτών εξαρτώνται από την ιστορική παράδοση πάνω στην οποία επιδρούν. Για την Ελλάδα είναι σε ικανοποιητικό βαθμό διερευνημένοι οι ιστορικοί παράγοντες που έχουν επιδράσει στην εγκατάσταση του πληθυσμού και σε μεγάλο βαθμό ευθύνονται για την διάταξη του σημερινού συστήματος των αγροτικών οικισμών. Στη συνέχεια η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ελληνική γεωργία επέδρασε στον δυναμισμό της ανάπτυξης των οικισμών αυτών.

Ο άλλος παράγοντας που διαφαίνεται σημαντικός για τις μεταβολές στο σύστημα των αγροτικών οικισμών είναι η ανάγκη των σύγχρονων αγροτών να επωφελούνται από τις λειτουργίες των πόλεων χωρίς απαραίτητα να κατοικούν σε αυτές. Η ανάγκη αυτή συνδέεται με την διάδοση του «αστικού τρόπου ζωής» στις αγροτικές περιοχές καθώς και με την αλλαγή στα καταναλωτικά πρότυπα και ευνοείται από την αύξηση των γεωργικών εισοδημάτων. Σαν αποτέλεσμα οι αγροτικές περιοχές που κατ' αρχήν βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα αστικά κέντρα, είναι πιο πρόσφορες για την ικανοποίηση των αναγκών αυτών και θα μπορούσαν να έχουν περισσότερες πιθανότητες να συγκρατήσουν και να αυξήσουν τον πληθυσμό τους. Σ' αυτά τα πλαίσια η εγγύτητα των αγροτικών οικισμών στα αστικά κέντρα μπορεί να θεωρηθεί σαν πρόσθετος παράγοντας, που επηρεάζει τον δυναμισμό της ανάπτυξης των αγροτικών οικισμών.

Σύμφωνα με τα παραπάνω θεωρείται ότι μία διερεύνηση της σχέσης του συστήματος των οικισμών και του συστήματος της γεωργικής παραγωγής στην Ελλάδα, θα έπρεπε να συνδυάζει τους δυο βασικούς παράγοντες που μόλις αναπτύχθηκαν. Με αυτό το σκεπτικό μπορούμε να προτείνουμε μια τυπολογία των αγροτικών οικισμών που αντιστοιχεί σε ερευνητικές υποθέσεις:

1. Οικισμοί που δεν έχουν επαρκή παραγωγική βάση και σε συνδυασμό με την έλλειψη εναλλακτικών οικονομικών δυνατοτήτων φθίνουν σταθερά.

2. Οικισμοί με ενδιάμεση ανάπτυξη που έχουν ικανοποιητική γεωργική βάση αλλά βρίσκονται σε σχετικά μεγάλες αποστάσεις από τα αστικά κέντρα.

3. Δυναμικοί αγροτικοί οικισμοί που συνδυάζουν κερδοφόρα γεωργική δραστηριότητα και ταυτόχρονα μικρή απόσταση από τα αστικά κέντρα.

Σχετικά με τον έλεγχο των υποθέσεων αυτών είναι σημαντικό να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις.

Κατά πρώτο λόγο, η επάρκεια της γεωργικής παραγωγικής βάσης είναι σχετική έννοια και εξαρτάται από τις συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Στα σημερινά πλαίσια η επάρκεια της παραγωγικής βάσης στον γεωργικό τομέα συνδυάζεται με τον βαθμό στον οποίο γίνεται ενσωμάτωση στις ανάγκες της γεωργίας της αγοράς, όπως ο βαθμός αυτοκατανάλωσης, η εκμηχάνιση, η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και η υιοθέτηση νεωτεριστικών καλλιεργειών.

Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη του συστήματος των οικισμών μπορεί να μετρηθεί με ποικιλία χαρακτηριστικών, από τα οποία πιο σημαντικά μπορούν να θεωρηθούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά αλλά και το είδος των λειτουργιών (εκπαίδευση, υγεία, αγορές κλπ.) που υπάρχουν σε κάθε οικισμό. Ειδικότερα για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά πρέπει να τονίσουμε, ότι στην Ελλάδα η δημογραφική ανάπτυξη σχεδόν συμπίπτει χωρικά με την αστική ανάπτυξη (Burgel 1976, 24-39).

Η έννοια της εγγύτητας των αγροτικών οικισμών με τα αστικά κέντρα περιλαμβάνει δύο παραμέτρους. Πρώτο, η απόσταση δεν πρέπει να θεωρηθεί απλά σαν η γεωγραφική απόσταση αλλά κυρίως σαν η οικονομική ή η χρονική, δηλαδή η απόσταση εκφρασμένη σε οικονομικό κόστος ή στον χρόνο που είναι απαραίτητος για να διανυθεί. Δεύτερο, η έννοια του αστικού κέντρου δεν είναι εύκολο να μετρηθεί εμπειρικά, δηλαδή δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά του αστικού κέντρου, η εγγύτητα με το οποίο ικανοποιεί την ανάγκη για «αστικό τρόπο» ζωής. Το μέγεθος και οι αστικές λειτουργίες αποτελούν τα γενικά κριτήρια αλλά χρειάζεται εξειδίκευση κατά περίπτωση.

Ένα άλλο ζήτημα είναι να προσδιοριστεί η χρονική περίοδος στην οποία λαμβάνουν χώρα οι νεώτερες μεταβολές στη γεωργική παραγωγή σε συνδυασμό με το οικιστικό σύστημα. Παρόλο που η χρονική στιγμή της μετάβασης από την γεωργία συντήρη-

σης στην γεωργία της αγοράς δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η διαδικασία γενικεύτηκε μετά το 1960. Βέβαια ο βαθμός διείσδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία δεν είναι ο ίδιος για όλες τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και η αυτοκατανάλωση διατηρείται σε σημαντικό βαθμό. Παρόλες τις διαφοροποιήσεις όμως, φαίνεται ότι η διερεύνηση των μεταβολών της γεωργικής ανάπτυξης και των επιπτώσεων της στο σύστημα των αγροτικών οικισμών θα ήταν σκόπιμο να γίνει για τα τελευταία τριάντα χρόνια. Άλλωστε η δεκαετία του 60 σημαδεύτηκε από μεταβολές για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και όχι μόνο για τα φαινόμενα που εξετάζονται από την εργασία αυτή.

Τέλος, η προτεινόμενη διερεύνηση θα μπορούσε να ξεκινήσει από τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις αγροτικών περιοχών, που να αντιστοιχούν στην προτεινόμενη τυπολογία και στη συνέχεια να επεκταθεί σε όλη τη χώρα.

Πιστεύουμε ότι η χρησιμότητα της προτεινόμενης διερεύνησης και της τυπολογίας των αγροτικών οικισμών έγκειται στο γεγονός ότι δεν περιορίζεται απλά στην διαπίστωση χωρικών προτύπων, αλλά συνδέει τα μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά της οικιστικής διάρθρωσης των αγροτικών περιοχών με την παραγωγική τους βάση. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να προχωρήσουμε όχι μόνο στην περιγραφή αλλά και στην ερμηνεία των χωρικών προτύπων, ενώ είναι δυνατή η εκτίμηση των μελλοντικών εξελίξεων στην οικιστική διάρθρωση των αγροτικών περιοχών με βάση την δυναμική του συστήματος της γεωργικής παραγωγής. Επομένως θα μπορούν να διατυπωθούν αξιόπιστες προτάσεις οικιστικής πολιτικής με στόχο την γεωργική ανάπτυξη.

Βιβλιογραφία

- Αυγερινού Σ. – Μικρός Δ.: «Το ελληνικό χωριό και οι διαδικασίες που το γέννησαν», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τεύχος 8, Αθήνα, 1974.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Braudel G., Aumard M., Coarelli F.: *Η Μεσόγειος. Ο Χώρος και η ιστορία* (μετάφραση Αθδελά Ε., Μπενβενίστε Ρ.), Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1990 (1η έκδοση Παρίσι 1977).
- Burgel G.: *Αθήνα*, Αθήνα, Εξάντας, 1976.
- Burger G.: *Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 33-34 Αθήνα, 1978.
- Burgel G.: «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο *Διαδικασίες κοινωνικού*

- μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Burgel G., *Mobilités géographiques des population et mutation des sociétés rurales mediterraneenes Trente and d' accélérations*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ – Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ, 1988.
- Γκιζελή Τρ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α., Φιλίας Β.: *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1984.
- Carney J., Hudson R. and Lewis J.: *Regions in Crisis*, London, Croom Helm, 1980.
- Collard A.: «Οι ανισότητες του μετασχηματισμού σε ένα ελληνικό ορεινό χωριό (Στερεά Ελλάδα: Ευρυτανία)» στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Δαμιανάκος Στ.: *Εισαγωγή, Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Godelier M.: *Sur les societes precapitalistes*, Paris, Editions Sociales, 1970.
- Harvey D., *The Limits to Capital*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- Johnson E.A.J.: *The Organization of Space in Developing Countries*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1970.
- Καβουριάρης Ε.: «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο: *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση την Ελλάδα*, επιμ. Νικολινάκου Μ., Αθήνα, Κάλβος, 1974.
- Καβουριάρης Μ.: *Ο σχετικός υπερπληθυσμός στον αγροτικό χώρο*, Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Καραβίδας Κ.: *Αγροτικά*, Αθήνα, έκδοση Παπαζήση, 1978.
- Κασιμάτη Κ.: *Μετανάστευση παλινόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, έκδοση ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- Κοβανη Ε.: *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1986.
- Kolodny E.: «Νεοκαισάρεια (Πιερίας) παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Lipietz A.: "The Stucturation of Space, the Problem of Land and Spatial Policy", στο Carney et al: *Regions in Crisis*, London Croom, Helm, 1980.
- Massey D.: "In what Sense a Regional Problem", *Regional Studies*, Vol. 13 (1979) pp. 233-243.
- Massey D.: "Regionalism: Some Current Issues", *Capital and Class*, No 6 (1978), pp. 106-25.
- Massey D.: *Spatial División of Labour*, London, Macmillan, 1984.
- Μόσκωφ Κ.: *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Παναγιωτόπουλος Β.: *Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστο-

- ρίας: *Νεοελληνική πόλη οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό Κράτος*, Β' τόμος, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985.
- Παναγιωτόπουλος Β.: *Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Παναγιωτοπούλου Ρ.: *Στοιχεία για την αυτοκατανάλωση των Οικογενειακών εκμεταλλεύσεων*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Ρόκου Β.: *Μεταναστεύσεις στον ορεινό χώρο. Παραδείγματα από την Ήπειρο*. Πρακτικά συνεδρίου: *Αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών/ΕΙΕ, 1988.
- Rondinelli D.A. and Ruddle K.: *Urban Functions in Rural Development: An Analysis of Integrated Spatial Development Policy*, Prepared for the Office of Urban Development Technical Assistance Bureau, Agency for International Development, U.S. Department of State, 1976.
- Sivignon M.: «Εξελίξεις της αγροτικής κοινωνίας στη δυτική Πελοπόννησο: Μετόχι (Αχαΐας)», στο: *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Souza A., and Foust J.B.: *World Space Economy*, Columbus Ohio, Charles E. Merrill Publishing Company, 1979.
- Todaro M.P.: *Economic Development in the Third World*, New York, Longman, 1977.
- Ψυχογιός Δ.: *Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα*, Αθήνα (έκδοση ΕΚΚΕ), τεύχος 63, 1986.
- Ψυχογιός Δ.: *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένειες στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, έκδοση ΕΚΚΕ, 1987.
- Ψυχογιός Δ., Καυταντζόγλου Ρ., Μανωλόγλου Ε., Μιχαλακοπούλου Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ.: *Ο οικονομικός κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, έκδοση ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987.

Η λογική της σχολικής αποτυχίας: Μια «συμμετρική σχέση» ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο

Ξανθάκου Γιώτα*
Ανδρεαδάκης Νίκος**
Καίλα Μαρία***

Θεωρητικό πλαίσιο – προβληματική της έρευνας

Μέσα στην κανονιστική οργάνωση της σχολικής ζωής, όπου τα σενάρια έχουν αργίσι στηθεί με αυστηρότητα, ερήμην των ενδιαφερομένων (μαθητών, εκπαιδευτικών) και οι σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων αποτελούν μια εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων, με περισσότερες απαγορεύσεις παρά συναντήσεις ανάμεσα σε φίλους, η κεντρική εκπαιδευτική εξουσία στο σημερινό ελληνικό σχολείο μοιάζει να χαλαρώνει κάπως τον εξοντωτικό της έλεγχο. Ανταλλάσσει ιδεολογήματα με παιδαγωγικές εμπειρίες, ώστε να κατοχυρώνεται, χρησιμοποιεί την ψυχολογία του εξελισσόμενου ατόμου με τα κίνητρα, τις ανάγκες και τα διαφέροντα, ως την *par excellence* θεραπευνίδα επιστήμη «στο *bricolage*

* Παιδοψυχολόγος.

** Υποψήφιος διδάκτορας, Παν/μίου Κρήτης.

*** Λέκτορας, Παν/μίου Αιγαίου.

του εκπαιδευτικού πολιτικού λόγου», επισημαίνει την ολόπλευρη ανάπτυξη ως εσχατολογικό στόχο αγωγής, διαγράφει από τον ορίζοντα την αδήριτη αναγκαιότητα της αυστηρότητας στο κλίμα των σχέσεων του σχολείου, εκπέμπει μηνύματα ανοχής σε πολλαπλά επίπεδα.

Το σχολείο, έτσι, παρέχει πολύπτυχες δραστηριότητες, πολύπλευρη μόρφωση, σχολείο «*ίσων ευκαιριών*», με εκσυγχρονισμένη ύλη, με πολύ ελαστικά όρια φραγμών από επίπεδο σε επίπεδο, με φιλικότερο τόνο στις σχέσεις (επίσημα τουλάχιστον!), με συνεργασία ανάμεσα στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον. Σε γενικές γραμμές γίνονται απόπειρες εκδημοκρατισμού με τη μορφή διορθωτικών τακτικών στο σχολείο.

Ο μαθητής έρχεται στο προσκήνιο προς φθόνο του παλιού δυνάστη, του αυθέντου-δασκάλου, γίνεται μέτοχος και απροκάλυπτα συνυπεύθυνος ή ορθότερα υπεύθυνος (μετά της οικογενείας του!) για την πορεία του και τη μοίρα του. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού προσαρμόζεται στα χαλαρά πλαίσια, που προσδιορίζει με κάποια ασάφεια το σύστημα, παύει να είναι τιμωρός, φορέας καταστολής (σε επίπεδο υπουργικών υποδείξεων τουλάχιστον!), δεν είναι πια παντογνώστης, ούτε επομένως και παντοπροσδιορίζονται με πνεύμα πιο ανώδυνο και πιο «*σύγχρονο*», ενώ η συντήρηση του σχολικού θεσμού διαφυλάσσεται χωρίς απώλειες με ό,τι έχουν ενσωματώσει για το ρόλο τους μέσα στο σύστημα, την επιβεβαίωση, που έρχεται με την αντίληψη των μαθητών για την αυτο-εικόνα τους και την εικόνα του πατέρα-δάσκαλου-εξουσίας καθώς και την αντίληψη-παραδοχή της κοινής γνώμης για τη χρησιμότητα αυτού του θεσμού, όσο κι αν πολλοί κάνουν διάγνωση ανίατων ασθενειών, που χρήζουν αποφασιστικών αλλαγών, όχι μόνο οργανωτικά, αλλά ουσιαστικά. Εδώ πετυχημένα ταιριάζει ο προσαρμοστικός μηχανισμός του γνωστού ρητού σε κάποια παραλλαγή «*οι ρίζες της παιδείας είναι πικρές*» για όλους (εκδημοκρατισμός), «*οι καρποί είναι γλυκείς*» για λίγους (αξιοκρατία).

Η σχολική μηχανή συντηρείται και λειτουργεί με εκκίνηση και προορισμό τη γνωστική διάσταση της μάθησης και την κοινωνική αγωγή των μαθητών, τροφοδοτούμενη από διαδικασίες αξιολόγησης που επισημοποιούν προς τα έξω το θεσμό. Το σχολείο αξιολογεί, διαφοροποιεί, «*παιδεύει*» την πελατεία του, τη μυσταγωγεί στο κοινωνικό παιχνίδι όπου «*καθένας θα πάρει τη θέση που του αξίζει*» σύμφωνα με τους νόμους της φρονιμάδας, της εργατικότητας καθώς και την «*αρμόζουσα*» για τα κοινωνικά δε-

δομένα οικογενειακή αγωγή. «*Των φρονίμων τα παιδιά*», παιδιά σοβαρά, μη οκνηρά, με αντίληψη, ενδιαφέρον και κίνητρα για τη σχολική εργασία, μ' ευθύνη επωμίζονται τη λογική του σχολείου και αυτό με τη σειρά του τ' ανταμοίβει. Από την άλλη μεριά, οι μαθητές που «*δεν επέλεξαν σωστά τους γονείς τους*», κρίνονται ως άνομοι ή παράνομοι, ταραχοποιοί, αδιάφοροι, τεμπέληδες ή και νοητικά καθυστερημένοι, χωρίς έμφυτη έφεση για γράμματα, χαρακτηρίζονται ως «*κακοί*» και υφίστανται ένα είδος «*σχολικού διωγμού*» με μορφή ποινής ή αδιαφορίας (που είναι η χειρότερη μορφή τιμωρίας για το παιδί) με ικανές προεκτάσεις για την κοινωνική ανέλιξη και προσωπική εξέλιξη του ατόμου.

Το σχολείο πετώντας «*την ήρα από το στάρι*», μεταγράφει τα κοινωνικά κριτήρια σε σχολικά, εξαργυρώνοντας τη φιλοσοφία του σε ουδετεροποιημένα ποσοτικά μεγέθη που βρίσκουν την τελική έκφρασή τους στο διχοτομικό με παραλλαγές (λιγότερο ή περισσότερο) χαρακτήρα της τυπολογίας της πελατείας του σχολείου: «*καλός*»-«*κακός*» μαθητής.

Ακολουθώντας το ρεύμα του αιώνα μας (αιώνας του παιδιού), προσπαθώντας να μη παγιδευτούμε σε παιδαγωγική αντιαυταρχική τρυφερότητα, προσπαθήσαμε να ρίξουμε μια ματιά σε διαδικασίες λιγότερο φανερές, παρασκηνιακές, αναζητώντας τις αιτίες της σχολικής αποτυχίας ή επιτυχίας μέσα από τις δύο βασικές «*κοινωνικοποιούσες*» δυνάμεις (οικογένεια-σχολείο) που επηρεάζουν και διαμορφώνουν το νεαρό άτομο, ώστε να παράγουν τις ιεραρχίες μαθητών πάνω σε μια νομοτελειακή σχεδόν βάση. Καταγράφοντας εκπομπές μηνυμάτων μαθητών, δίνοντας το λόγο σε «*καλούς*» και «*κακούς*» μαθητές, προσπαθήσαμε να μελετήσουμε τον «*έλεγχο παραγωγής*» της σχολικής επιτυχίας ή αποτυχίας, να ανιχνεύσουμε αιτιώδεις σχέσεις μέσα από την «*οικογενειακή*» και «*σχολική*» κουλτούρα, να διαγνώσουμε κίνητρα, ανάγκες, στάσεις, έτσι όπως έχουν καλλιεργηθεί από το στενό περιβάλλον του μαθητή –δημιουργία δομών– και τον τρόπο με τον οποίο ενδεχόμενα επιβιώνουν και συντηρούνται από το σχολείο –έκφραση αυτών των δομών και ενίσχυση σε μια συγκεκριμένη στιγμή– μέσα σ' ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης και ντετερμινιστικού feed-back, όπου το περιβάλλον χτίζει ήδη από την προσχολική ηλικία, προτείνει, μεταδίδει, «*εμφυσά*» κάποιες σταθερές ψυχολογικά τάσεις στο άτομο, με τις οποίες το σχολικό σύστημα και οι φορείς του ευθυγραμμίζονται πιστά, χωρίς καμιά προσπάθεια ανατροπής ή τροποποίησης αυτής της εσωτερικευμένης δομής.

Πιστεύουμε δε, ότι η εκπαιδευτική παρέμβαση μπορεί να απο-

βεί ως αναστρέψιμη μειονεκτικών οικογενειακών παραγόντων και εμπειριών του παιδιού όχι βέβαια με λειτουργίες κοινωνικής ουδετερότητας και της περίφημης αμεροληψίας, καταστάσεις – άλλοθι για να καλύψει την αναποτελεσματικότητα και αποσπασματικότητα ημίμετρων πρόληψης – αντισταθμιστικής αγωγής, αλλά με σφαιρική κατανόηση, ευαισθησία και γνώση ψυχολογικών εκφράσεων του ατόμου που έχουν διαμορφωθεί σε διάλογο και κάποτε σε αντίλογο-σύγκρουση με το περιβάλλον του, και των κοινωνικών γεγονότων, που έρχονται να επιβεβαιώσουν με αρκετή πονηρία το μετασχηματισμό των κοινωνικών διαφορών σε ανισότητες.

Τέλος, πιστεύουμε ότι μια μονομερής ψυχολογίζουσα αντιμετώπιση του προβλήματος ή μια μονοδιάστατη κεντρική ιδέα που θέλει τα άτομα παθητικά μοντέλα με βάση τις κοινωνικές τους αφετηρίες λειτουργεί αρνητικά στον ανεφοδιασμό ενός ποινικά βεβαρυμένου ατόμου σε συγκινησιακό και κοινωνικό επίπεδο.

Τι πρέπει να κάνουμε; Ποια λύση μας προτείνετε; Ανορθόδοξα με τη διαδικασία που συνήθως ακολουθείται, οι προτάσεις να είναι το καταληκτικό σημείο μιας ερευνητικής προσπάθειας, απαντούμε με τα λόγια ενός «κακού» μαθητή του δείγματος: *«Μπορεί οι κακοί να κάνουν λίγη φασαρία. Οι κακοί έχουν και αυτοί ικανότητες, αλλά δεν μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν. Χρειάζονται βοήθεια, θέλουν να τους μιλάς με τη δικιά τους γλώσσα, αλλά να τους μιλάς και να καταλαβαίνουν τη δικιά σου. Σα νάναι ξένος και Έλληνας. Αν μάθει κάποιες λέξεις ο ένας από τη γλώσσα του άλλου, θα καταλαβαίνει ο ένας τον άλλον, θα μάθει σιγά-σιγά».* (Συνέντευξη αριθμός 31).

Μεθοδολογία (στόχοι, τεχνικές και δείγμα της έρευνας)

Το ερευνητικό πεδίο της παρούσας μελέτης ανιχνεύει ενδεχόμενες διαφορές:

- α) ανάμεσα σε «καλό» και «κακό» μαθητή και
 - β) ανάμεσα στους μαθητές των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης (δημοτικό-γυμνάσιο)
- και αποβλέπει:

1. Να φωτογραφήσει κάποια στοιχεία της προσωπικότητας (ψυχοδυναμική προσέγγιση) των μαθητών που έχουν συνάφεια

με επίδοση επιτέλεσης ενός έργου

2. Να καταγράψει στάσεις των μαθητών απέναντι στις διαδικασίες ιεράρχησης, όπως βιώνονται από το μαθητή στα πλαίσια της καθημερινής σχολικής πρακτικής.

Για την υλοποίηση των στόχων της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν δύο διαφορετικές, αλληλοσυμπληρωματικές όμως, τεχνικές: προβολικό τεστ (για την ανάλυση της προσωπικότητάς) και ημικατευθυνόμενη συνέντευξη (για τη διερεύνηση των στάσεων των μαθητών απέναντι σε συγκεκριμένες βιωμένες καταστάσεις όπως καλός-κακός μαθητής, χρησιμότητα σχολείου, κατ' οίκον εργασία κ.ά. σε συσχετισμό πάντα με τις αντιδράσεις του διαπροσωπικού τριγώνου: δάσκαλος, γονείς, συμμαθητές).

Η έρευνα σχεδιάστηκε, προετοιμάστηκε και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε (με μια φάση προέρευνας και δοκιμαστικής εφαρμογής) την Άνοιξη του 1989 στην περιοχή της Ρόδου, αφού λάβαμε υπόψη τα ποσοστά κατανομής των μαθητών που φοιτούν σ' αυτή. Η επιλογή του δείγματος, από την τελευταία τάξη του δημοτικού και την Α' γυμνασίου, έγινε με το εξής σκεπτικό: Ο μαθητής της ΣΤ' δημοτικού έχει διαμορφώσει μια βιωματική εμπειρία –συναισθηματική διάθεση– απέναντι στο σχολείο, τη βαθμολογία, τις σχέσεις ιεράρχησης και συγχρόνως έχει κάποιες προσδοκίες για το γυμνάσιο. Μπορεί επομένως να αντιπαραθέσει τη βιωμένη πραγματικότητα με την αναμενόμενη, να κάνει συγκρίσεις, να εκφράσει στάσεις. Το ίδιο συμβαίνει και για το μαθητή της Α' γυμνασίου.

«Ρωτήσαμε» τους 5 καλύτερους και 5 χειρότερους μαθητές σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του δασκάλου-καθηγητή, σε κάθε σχολείο *intra muros*. Ο συνολικός αριθμός των μαθητών του δείγματος ήταν 75 μαθητές.

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων έγινε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με βάση το στατιστικό πακέτο S.P.S.S. Η ανομοιομορφία δε των εισαγομένων στοιχείων μας οδήγησε στην εκπόνηση περισσότερων από 15 στατιστικών προγραμμάτων εισαγωγής και επεξεργασίας δεδομένων. Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν τα μη παραμετρικά τεστ: χ^2 και Κοιμογον-Smirnov ενώ χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα και οι στατιστικοί δείκτες Contingency Coefficient (C.C.), Phi(Φ), Cramer's V και lamda(λ).

Μια σύντομη περιγραφή του δείγματος

Η κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση του δείγματος δηλώνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των «καλών» μαθητών προέρχεται από μεσοστρώματα και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Αντίθετα οι γονείς των «κακών» μαθητών ανήκουν κυρίως σε εργατικά-αγροτικά στρώματα, που διαθέτουν στοιχειώδη μόρφωση. Διαπιστώσαμε ακόμη στην περίπτωση του δείγματός μας, ότι το περιβάλλον καταγωγής βρίσκεται σε συνάφεια με τα σχέδια των παιδιών για κατοπινή αποκατάσταση καθώς επίσης και με τον τρόπο διάθεσης του ελεύθερου χρόνου.

1. Προβολικό τεστ

Το παιδί, όταν έρχεται στο σχολείο, είναι ασυνείδητα φορέας διαπροσωπικών εμπειριών που είχε μέσα στην οικογένεια. Έχει ενδοβάλλει συναισθήματα, συμπεριφορές, ιδέες και γεγονότα από το στενό και ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον, έχει υιοθετήσει αξίες και ένα κοινωνικό ορίζοντα προοπτικών.

Μέσα στο εξελικτικό συνεχές, με τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις προσαρμοστικές λειτουργίες του ατόμου και τους εξωτερικούς παράγοντες, οι βιωματικές αντιλήψεις διαμορφώνονται σε κάποια σταθερά ψυχολογικά χαρακτηριστικά, γίνονται δομικά στοιχεία της ταυτότητας του ατόμου, της προσωπικότητάς του. Τα κυρίαρχα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου, οι μεγάλες χαρακτηρολογικές διασπορές στο εσωτερικό μιας τάξης προσκρούουν, στο παραδοσιακό σχολείο, στην προκρούστεια στρατηγική της ομοιομορφίας και της συμμόρφωσης. Κατά πόσο διαφοροποιούνται και σε ποια σημεία οι μαθητές των δύο βαθμίδων από ψυχολογική πλευρά στην απεικόνιση εσωτερικών συγκινησιακών καταστάσεων (κίνητρα, ανάγκες, στάσεις), ώστε να συμπεράνουμε για τον τρόπο γένεσής τους και πιθανόν για την πορεία εξέλιξης αυτών των ατόμων, γεγονός που διαφωτίζει τις παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές προεκτάσεις του προβλήματος;

Στόχος μας εδώ, είναι να σχεδιάσουμε το πορτραίτο του «καλού» και «κακού» μαθητή, καθώς επίσης και το πορτραίτο των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου.

Υποθέσαμε ότι:

1ο) διαμορφώνεται ένας ιδιαίτερος χαρακτηρολογικός τύπος που χαρακτηρίζει τον «κακό» μαθητή και τον διαφοροποιεί από

τον αποκαλούμενο «καλό» μαθητή.

2ο) τα κίνητρα καθώς και οι στάσεις που υιοθετεί το άτομο προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, οι συνεχιζόμενες αντιληπτικές εμπειρίες κατασκευάζουν τη δομή της προσωπικότητας (αρχή της επιγένεσης) επηρεάζοντας την τωρινή αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή, ενός συνεχούς στην εξελικτική πορεία, δεν υπάρχουν σοβαρές διαφορές στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των μαθητών δημοτικού και γυμνασίου.

Χρησιμοποιήσαμε ως βασικό υλικό συλλογής πληροφοριών 5 καρτέλλες από το διαγνωστικό τεστ θεματικής αντίληψης T.A.T. του Murray και 3 καρτέλλες από το C.A.T. του Bellak.

Η επιλογή των καρτελλών έγινε με κριτήρια α) την ηλικία των ατόμων β) το περιεχόμενο της μελέτης μας γ) το μέσο επίπεδο ασάφειας των εικόνων.

Για πρακτικούς λόγους, χρησιμοποιήσαμε μόνο 8 καρτέλλες και αφιερώσαμε μια μόνο συνεδρία για το ατομικό δόσιμο του τεστ.

Επικεντρώσαμε τη μελέτη μας σε 4 βασικούς άξονες που πιστεύουμε ότι καθορίζουν τη συμπεριφορά του παιδιού και συνδέονται άμεσα με την επίδοσή του στο σχολείο.

α) εικόνα του Εγώ – μηχανισμοί άμυνας β) περιβάλλον γ) ανάγκες δ) στάσεις.

Συμπεράσματα

Το ψυχολογικό πορτραίτο «καλού»-«κακού» μαθητή

α. «κακός» μαθητής

Οι «κακοί» μαθητές είναι άτομα με *Εγώ αδύναμο*, δεν δρουν και δεν αντιδρούν στα εξωτερικά ερεθίσματα ενεργητικά, προσμένουν παθητικά βοήθεια από τον από μηχανής θεό.

Αναλύοντας τη συμπεριφορά τους, διαπιστώσαμε ότι: οι «κακοί» μαθητές λειτουργούν κυρίως με βασικούς μηχανισμούς άμυνας την άρνηση και την απομόνωση. Με άλλα λόγια, οι «κακοί» μαθητές χρησιμοποιούν μπροστά στο πρόβλημά τους την τακτική της στρουθοκαμήλου, εθελοτυφλούν μπροστά σε κάποιες διαστάσεις της πραγματικότητας.

Πλαισιώνονται από κοινωνικό περιβάλλον ανασταλτικό, αντί-

κανο να διαβάσει τις αγωνίες και τις ανάγκες του παιδιού, απειλητικό, χώρο συγκρούσεων με εξωτερική τιμωρία-καταπίεση ή πρόκληση εσωτερικής κακουχίας με τη μορφή ενοχών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αντίθετα με την αρχική μας τοποθέτηση, μέσα από τις διηγήσεις των παιδιών, πρόβαλλε και μια κατηγορία γονιών που *«έδειχναν αδύναμοι να συνδράμουν το βασικό ήρωα στη λύση του προβλήματος»*. Γονείς ανεπαρκείς, αδιάφοροι που περιγράφονται από το παιδί ως *«πεθαμένοι»* ή *«χαμένοι»* κατά τη διάρκεια μιας *«καταστροφής»*. Αυτές οι κουρασμένες, λοιπόν, φιγούρες βρίσκονται πίσω από τους *«κακούς»* μαθητές. Πρόκειται για μια διαφορά ψυχολογικά σημαντική, όπου σε ένα πρώτο επίπεδο ερμηνείας, ιεραρχείται η αδιαφορία ή η ανικανότητα για έμπρακτη και συγκεκριμένη βοήθεια ως βασικός αρνητικός παράγοντας στην εξέλιξη και απόδοση του παιδιού. Αθροιστικά στα προηγούμενα, συμπαραομαρτεί και η αντίληψη που έχουν οι *«κακοί»* μαθητές για τον εξωτερικό κόσμο, το φυσικό περιβάλλον, ως εχθρικό, απειλητικό, αναχαιτιστικό, στις προσπάθειες προσαρμογής τους.

Για τους *«μη παραγωγικούς»* μαθητές του δείγματος, πελατεία με υπονομευμένη στην πλειονότητα αυτοεκτίμηση, οι κυρίαρχες ανάγκες που εκδηλώνονται είναι: η ανάγκη προστασίας-βοήθειας-ασφάλειας ενώ η ανάγκη αποφυγής κατωτερότητας δηλώνει την πρόθεση του ατόμου να ξεφύγει από τα αλληπάλληλα κτυπήματα, τις οδυνηρές τιγμές από το περιβάλλον, τον *«κοινωνικό εξοστρακισμό»* που βιώνει καθημερινά, εκφράζει δε το πρόβλημα και τον προβληματισμό των *«κακών»* μαθητών. Η *«αδιαφορία»* των *«κακών»* μαθητών να ολοκληρωθούν, να εργαστούν δημιουργικά, να μετουσιώσουν, ερμηνεύονται από την ανεπάρκεια, την έλλειψη βασικότερων-απλούστερων αναγκών, που δεν έχουν βρει κανάλια ικανοποίησης στο διάλογο με τους άλλους.

Οι *«κακοί»* μαθητές εκδηλώνουν στάσεις εξάρτησης και υποταγής που αντιστρατεύονται-συγκρούονται με τάσεις φυγής. Η φυγή στους *«κακούς»* μαθητές παίρνει τη μορφή οπισθοχώρησης-απόσυρσης από το πρόβλημα, εγκατάλειψης των συνθηκών που το προκαλούν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στους *«κακούς»* μαθητές κυριαρχεί μια σειρά από συμπεριφορές θα λέγαμε ενστικτώδεις, που δεν ανήκουν στη σφαίρα της κοινωνικής μάθησης, όπου η παθητικότητα και η φυγή από τη δύσκολη κατάσταση (σύγκρουση) διατυπώνονται με φράσεις όπως οι ακόλουθες: *«πριν έφαγε»* (ο ήρωας) *«μετά θα πάει να κοιμηθεί»*. Το άτομο αφήνεται να παρα-

συρθεί, παραλύει από τη συγκινησιακή κατάσταση που του προκαλεί η εικόνα και καθηλώνεται σε πρωϊμότερα στάδια συμπεριφοράς, όπου κυριαρχεί η ικανοποίηση σπλαχνικών-πρωταρχικών αναγκών. Οι «κακοί» μαθητές αποζητούν κι αυτοί ανταμοιβή, βοήθεια και αναγνώριση από άτομα έξω από το περιβάλλον τους, που θα τους προσφέρουν ως δια μαγείας προστασία και ασφάλεια. Η έλλειψη συντονισμού στα μέτρα που υιοθετούν, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους ή η ανεπάρκεια μέτρων, είναι ένα χαρακτηριστικό σημείο που επιμαρτυρεί την έλλειψη συγκεκριμένων στόχων και συνδέεται άμεσα με τη συμβιβαστικότητα-αμφίρροπες λύσεις των ιστοριών, τον ψηλότερο βαθμό ανασφάλειας και την αμφιθυμία της διάθεσης.

β. «Καλός» μαθητής

Οι «καλοί» μαθητές δίνουν ενδείξεις για καλή αυτοαντίληψη, διαθέτουν Ισχυρό Εγώ (κοινωνικοποιημένο Εγώ), δομή που εξασφαλίζει σταθερότητα, διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενική αλήθεια και την υποκειμενικότητα της φαντασίωσης, ικανοποιητική εικόνα του εαυτού τους (αποζητούν ικανοποίηση στο χώρο της πραγματικότητας).

Οι «καλοί» μαθητές ελλογικεύουν, ενδοβάλλουν και μετουσιώνουν χρησιμοποιώντας τους φυσιολογικότερους μηχανισμούς του Εγώ με μεγάλες κοινωνικές προεκτάσεις. Με άλλα λόγια, οι «καλοί» μαθητές «κάνουν την ανάγκη φιλότιμο» έχουν ικανοποιητικά ενσωματώσει τις ιδιότητες του «αντικειμένου» αγάπης, έχουν βάλλει μέσα τους τις στάσεις των γονιών τους ως τοποτηρητές των πράξεών τους (δημιουργία ηθικής συνείδησης). Έχουν πετύχει μια διπλωματική λύση που τους αποφέρει καρπούς, το τερπνόν μετά του ωφελίμου, εξευγενίζοντας τις ενορμήσεις τους σε κοινωνικές δραστηριότητες, που όχι μόνο επικροτούνται, αλλά και χειροκροτούνται από το περιβάλλον.

Σε μια ενδοατομική σύγκριση δεδομένων, η μελέτη των σημαντικών άλλων (γονεϊκές φιγούρες) παρουσιάζει την πλειοψηφία των «καλών» μαθητών να πλαισιώνονται είτε από γονείς αυταρχικούς-καταπιεστικούς είτε από γονείς επιβοηθητικούς-προστατευτικούς, ενώ βιώνουν το κοινωνικό περιβάλλον ως ενθαρρυντικό.

Οι «παραγωγικοί» μαθητές του δείγματος, στην πλειοψηφία τους, επιδιώκουν ικανοποίηση ανώτερων-πολύπλοκων (σύμφωνα με την ιεράρχηση του Maslow αναγκών, όπως αυτοπραγμάτωσης, καθώς και αναγκών μαθησιακού-διανοητικού περιεχομένου. Η

ανάγκη υλοποίησης των δυνατοτήτων του καθενός για τελειοποίηση, καταξίωση μέσα από φιλομάθεια, παρουσιάζεται ως κατάληξη *sine qua non* για άτομα που λιγότερο ή περισσότερο δεν έχουν υποστεί μεγάλη «στέρωση» σε απλούστερο επίπεδο αναγκών, έχουν δηλαδή αναγνωριστεί κάπως οι προσπάθειές τους από την κοινότητα, και διαθέτουν μια καλή εικόνα για τον εαυτό τους, μετά από μια αλυσίδα επιτυχιών και επιδοκίμασιών από τον περίγυρό τους.

Οι «καλοί» μαθητές εκδηλώνουν στάσεις αυτονομίας και ανεξαρτησίας. Η αυτονομία θιώνεται ως δυναμική λύση για άτομα, που έχουν ξεπεράσει το στάδιο της εξάρτησης και είναι έτοιμα να δοκιμάσουν τη χειραφέτηση. Πρόκειται για επιβεβαιωμένα άτομα που καταφεύγουν στην ανταγωνιστικότητα, ως μορφή κοινωνικοποιημένης επιθετικότητας, με ψηλή «στάθμη βλέψεων», φιλοδοξίες, με τάσεις ηγετικές, διάκρισης, κυριαρχίας-επιβολής πάνω στους άλλους.

Η ικανοποιητική δε πραγμάτωση των αναγκών μέσα από αισιόδοξη έκβαση των ιστοριών, αποτελεί θετική πρόγνωση για την ικανότητά τους να προσεγγίζουν αποτελεσματικά τους στόχους τους.

Το ψυχολογικό πορτραίτο των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου

Η υπόθεσή μας επιβεβαιώθηκε. Σ' όλες σχεδόν τις ερωτήσεις τα ποσοστά κατανέμονται εξίσου στους μαθητές δημοτικού και γυμνασίου. Το βασικό περιεχόμενο του ρεύματος –σύμφωνα με την πετυχημένη εικόνα– παραμένει η βασική κλίμακα, οι παραπόταμοι –τα καινούργια στοιχεία– μπορούν να την τροποποιήσουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Και στην περίπτωση του δείγματος, ελαχιστοποιείται η επίδραση των νέων στοιχείων, των νέων συνθηκών, των νέων εμπειριών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, μια μικρή διαφοροποίηση παρατηρείται μόνο στην αισιοδοξία της έκβασης των ιστοριών. Εμφανίζεται, δηλαδή, με μεγαλύτερη επάρκεια ο ήρωας, δίνεται επιτυχές αποτέλεσμα στο τέλος των ιστοριών. Αυτό το γεγονός μπορεί να αποδοθεί στην αλλαγή της σχολικής βαθμίδας, στους νέους ορίζοντες που ανοίγονται γι' αυτούς, στις νέες προοπτικές που διαφαίνονται, στις ελπίδες που καλλιεργεί το άτομο για κάτι το καλύτερο που θα συμβεί, όταν το γνώριμο περιβάλλον δεν το έχει φιλοξενήσει με αρκετή γενναιοδωρία.

2. Συνέντευξη

Αναμφίβολα, το ψυχολογικό πρόσωπο, όπως δυναμικά έχει προετοιμαστεί από την οικογενειακή οικολογία και με καθημερινές επαναλήψεις ενισχύεται σε μια αναγκαιότητα, προσανατολίζει τις στάσεις των παιδιών απέναντι στη σχολειοποίησή τους.

Ο προσδιορισμός των στάσεων απέναντι στο σχολείο και τα «εμπορεύσιμα» προϊόντα του, σε συσχετισμό με το περιεχόμενα των απαντήσεων όπως μεταδίδονται στον καθένα και από τις κοινωνικές ομάδες του σχολείου, τείνει να συμπληρώσει την ερμηνεία στη διασπορά ικανοτήτων ανάμεσα σε παιδιά-μαθητές, ή καλύτερα, να προσθέσει φως στους λόγους καλής ή κακής προσαρμογής στο σχολείο, να φωτίσει κάποιες αιτιοκρατικές πτυχές σ' αυτό που κατά το ειωθός ονομάζουμε σχολική επιτυχία ή αποτυχία.

Στη θεωρητική υπόκρουση της σύγχρονης παιδαγωγικής αντίληψης, ο στόχος της αξιοκρατίας, της ανάδειξης παιδιών που φέρνουν φύσει τη σφραγίδα της δωρεάς, τείνει να αντικατασταθεί με την έννοια του εκδημοκρατισμού, με έμφαση και προτεραιότητες στα κοινωνικο-πολιτισμικά μη ευνοημένα στρώματα.

– Ποια απάντηση δίνει το σχολείο στην κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνεται μέσα στο μικρόκοσμο της τάξης; Ευνοεί τη σχολική μάθηση, ως προοπτική να εκπαιδεύεται το άτομο μέσα σε μια διαδικασία προσωπικής ανάπτυξης, αυτοεπιβεβαίωσης, ή μετατοπίζει την έννοια της μάθησης σε παρεμβατικό «ντρεσσάρισμα»;

– Ποια θέση παίρνουν οι εκπαιδευτικοί; Διαφοροποιούνται στις διαπροσωπικές τους σχέσεις με τους μαθητές, δημιουργώντας διδακτικές προϋποθέσεις για μαθησιακή επιτυχία, αγωνίζονται ενάντια στην κοινωνική κατανομή της εργασίας, ή διατηρούν αλώβητες και διαφανείς τις ιεραρχίες, υποταγμένοι στην ωφελμιστική προστακτική;

– Ποια είναι η στάση και η επιρροή που ασκεί η ομάδα των ομηλίκων, ή οι υπο-ομάδες που απαρτίζουν τη μικρή σχολική κοινότητα της τάξης;

– Ποια δυναμική μεταφέρει και πώς παρεμβαίνει η οικογένεια στην αγωγή που ασκείται στο σχολείο, τις σχολικές κατακτήσεις, το σχολικό προσανατολισμό;

Η κοινωνική γλώσσα των ρόλων που παράγεται μέσα στη σχολική τάξη με προεξέχοντα, βέβαια, το ρόλο του εκπαιδευτικού, σημειολογούν έμμεσα αλλά δυναμικά, ευνοϊκώς ή δυσμενώς, τους μαθητές διαμορφώνοντας στάσεις νικητή ή ηττημένου, που

ξεκινούν από το χώρο τουλάχιστον της στοιχειώδους εκπαίδευσης και διαιωνίζονται αξιωματικά και αργότερα. Η αυτοαντίληψη, οι προσδοκίες, η επίδοση του μαθητή και η συμπεριφορά του, «συμμορφώνονται» άδηλα και ανεπίσημα με τις γνώμες των άλλων, ειδικότερα του εκπαιδευτικού, ώστε να καταγράφονται δεδηλωμένα και επίσημα σε «προφητείες».

Αμφισβητώντας την έννοια της μάθησης, σ' ένα σχολείο, όπου η προσωπική έκφραση του παιδιού κρίνεται αμείλικτα από ενήλικες ή συνομήλικους, υποθέσαμε ότι:

1ο) «πριμοδοτείται» άτυπα, αλλά συστηματικά το «δυναμικό» των «καλών» μαθητών, μαθητών με γνωστική επάρκεια, που έχουν την «κλίση», το «θείο χάρισμα» να διαβάζουν ικανοποιητικά το χάρτη επιτρεπόμενης και απαγορευμένης συμπεριφοράς, ενώ αντίθετα «ναρκοθετείται» το «δυναμικό» των «κακών» μαθητών που δεν υπακούουν στη λογική του σχολικού μηχανισμού και παρουσιάζουν «μειονεκτήματα» που αντανakλώνται σε επίπεδα γνώσης και συμπεριφοράς.

2ο) παρά τις διαφορές διάρθρωσης και πρακτικών αξιολόγησης της επίδοσης των μαθητών των διαφόρων βαθμίδων, δεν υπάρχουν σοβαρές διαφορές στις στάσεις των μαθητών δημοτικού και γυμνασίου.

Προκειμένου να αξιολογήσουμε τη δύναμη, τη συνοχή και την ιδιαιτερότητα των στάσεων των μαθητών, όπως εκφράζονται με συμπεριφορές, με στερεότυπα και προκαταλήψεις, προσπαθήσαμε να εμβαθύνουμε στις ιδιομορφίες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του σχολείου, μέσα από τις παραστάσεις που τα ίδια τα παιδιά σχηματίζουν για τη σχολική πραγματικότητα που ζουν.

Για την υλοποίηση των στόχων της έρευνας, χρησιμοποιήσαμε ημικατευθυνόμενη συνέντευξη, λαμβάνοντας υπ' όψη τους παρακάτω 4 παράγοντες: α) το ίδιο το υποκείμενο β) τους δασκάλους-καθηγητές γ) τους συμμαθητές και δ) το οικογενειακό περιβάλλον.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παράγοντες αυτοί διαπλέκονται και αλληλοερμηνεύονται ο ένας μέσα από τον άλλο, χωρίς να υφίστανται αυτόνομα, παρά μόνο τεχνητά, μέσα από την δεοντολογία του αναλυτικού φακού.

Τέλος, επικεντρώσαμε τη μελέτη μας σε 4 βασικούς άξονες που πιστεύουμε ότι καθορίζουν τη συμπεριφορά του παιδιού στο σχολείο και συνδέονται άμεσα με την επίδοσή του σ' αυτό: α) καλός-κακός μαθητής β) βαθμολογία-αξιολόγηση γ) καλός-κακός βαθμός δ) διαδικασίες διδασκαλίας-εξέτασης.

Συμπεράσματα

Στάσεις «καλών»/- «κακών» μαθητών

α. «καλός» - «κακός» μαθητής (ή πως ο Δαρβίνος ζει και βασιλεύει στο σχολείο)

Κάνοντας μια προσεκτική ανάγνωση των απαντήσεων, διαπιστώσαμε ομοιογένεια στις απόψεις συνδυασμών μεταξύ «καλών» και «κακών» μαθητών. Κατά γενική ομολογία, ο «καλός» μαθητής είναι εργατικός, επιμελής, πειθαρχημένος, προσεκτικός, υπάκουος, με καλούς τρόπους απέναντι στο δάσκαλό του, ενώ ακολουθεί πιστά τους δεοντολογικούς κανόνες της θεμιτής συμπεριφοράς μέσα στην τάξη.

Στις κοινωνικές του σχέσεις είναι ευλύγιστος, σ' ότι αφορά τη συμπεριφορά προς το δάσκαλο-καθηγητή, με «υπερκοινωνικότητα» (γλείψιμο) με σύνδρομο ανωτερότητας απέναντι στους «κακούς». Κοντολογής, είναι καλά ενσωματωμένος στο κοινωνικό σύστημα, που τον επιβραβεύει και στη συνείδηση των συμμαθητών του (το προεδρείο της τάξης κατ' αποκλειστικότητα ή κατ' απόλυτη πλειοψηφία αποτελείται από «καλούς» μαθητές).

Στην άλλη όχθη, ο «κακός» μαθητής περιγράφεται ως αδιάφορος χωρίς διάθεση για μάθηση, τεμπέλης, άτομο που χρήζει ειδικής αγωγής, σχεδόν θεραπείας, επιθετικός και ανεύθυνος.

Οι «καλοί» μαθητές διαφοροποιούνται από τους «κακούς» μόνο στην προς αλλήλους αντιμετώπιση, σε επίπεδο ψυχοσυναλλαγών μεταξύ τους. Η αυτοεικόνα του «καλού» μαθητή αποδίδει και καλό χαρακτήρα, προσιτό σε όλους τους όμοιούς της, ενώ οι «κακοί» από τη δική τους οπτική και εμπειρία, χαρακτηρίζουν αρνητικά τις συμπεριφορές των «καλών» μαθητών. «Είναι εγωϊστές, υπερόπτες, ακατάδεκτοι», λένε.

Consensus omnium, οι μαθητές, ανεξάρτητα από την ετικέτα, ψηφίζουν, με δυνατή πλειοψηφία, αυτοδυναμία υπέρ της βαθμολογίας, προτιμώντας επιπλέον την ανώτερη βαθμίδα (γυμνάσιο) και ως φάση εξέλιξης-προαγωγής και ως σημείο εκκίνησης της υπαρκτής ποσοτικής αξιολόγησης.

Αναρωτιούνται όμως, για την αποτελεσματικότητα του θεσμού της αξιολόγησης. Για τους «καλούς», η βαθμολογία αποτελεί κίνητρο εξάσκησης των ικανοτήτων τους, συναίσθημα ευφορίας ότι οι κόποι τους δεν πήγαν χαμένοι, αφετηρία μείζονος ανταγωνισμού, που προκαλεί και κάποια αισθήματα φθόνου από το στρατόπεδο των ηττημένων. Για τους «κακούς» η βαθμολογία

νοείται ως μέσο επιλογής, διάκρισης, τιμωρίας στο οποίο κρούσμα απιστίας στις κοινωνικές προσταγές –νομιμοποίηση της δικαστικής λειτουργίας του σχολείου– ιεράρχησης –στο όνομα πάντα της δικαιοσύνης και της αντικειμενικότητας!– «του καθενός εφ' ω ετάχθη» ή πιο θυμοσοφικά «ο κάθε κατεργάρης στον πάγκο του».

Με γνώμονα παιδαγωγικά και θεσμικά κριτήρια, μέσα από κοινωνικά άλλοθι, αντιμετωπίζεται η βαθμολογία ως δόγμα που θα προφητεύσει μέσα από τους φορείς της το μέλλον των μαθητών. Η διαπίστωση του «όλοι πρέπει να μορφωθούν» μετασχηματίζεται με το πέρασμα του χρόνου στην επικύρωση «οι ικανοί πρέπει να μορφωθούν». Η παιδαγωγική δεοντολογία μεταφράζεται σε σχολική αλήθεια, αφομοιώνεται με το κοινωνικό σώμα, για να διατηρηθεί με σταθερότητα μέσα στο χρόνο.

Ο καλός βαθμός αρέσει σ' όλους ανεξαιρέτως, ενώ ο κακός βαθμός λειτουργεί αρνητικά. Φυσιολογικό αποτέλεσμα με διαφοροποίηση μόνο σε συντονισμένες ενέργειες και προσανατολισμούς στις δύο ομάδες μαθητών. Μόνο οι «καλοί» μαθητές επιμαρτυρούν άμεση επανατροφοδότηση και ενίσχυση από το καλό αποτέλεσμα, κίνητρο για επανάληψη της προσπάθειας. Ο καλός βαθμός γι' αυτούς γεμίζει το σακούλι της επιτυχίας, ενώ για τον «κακό» μαθητή κάτω από συνθήκες επιρροής αρνητικών κοινωνικών παραμέτρων αποτελεί μόνο θεμιτή στιγμή, χωρίς ιδιαίτερο αντίκρουσμα και χωρίς απόπειρα να διαιωνιστεί.

Οι μαθητές, ομόφωνα, επιλέγουν την ένταση, την επιμονή, το μόχθο στη δουλειά, έναντι της αξίας του παιδιού-μαθητή ευφυΐα, που σκέφτεται σαν μεγάλος, που το χαρακτηρίζει ωριμότητα και πρωϊμότητα. Βαθμολογούν ίδια αποτελέσματα με ίδιο βαθμό για μαθητές με διαφορετικές τροχιές εκκίνησης, αρνούμενοι, έτσι, τις σχολικές διακρίσεις και καταλήγουν στην περίφημη ουδετερότητα του θεσμού.

Στο ερώτημα σχετικά με την πρακτική της διαβάθμισης, που συνεπάγεται την τοποθέτηση του μαθητή σε ομοιογενείς ομάδες-τάξεις, σύμφωνα με την απόδοσή τους, οι μαθητές του δείγματος στην πλειοψηφία τους απορρίπτουν το streaming system με την ελιτίστικη αιτιολογία ότι το ισχύον σύστημα διευκολύνει τη διδασκαλία και τον ανταγωνισμό, μεγιστοποιώντας τη μάθηση ακόμη και των αδύναμων στελεχών της τάξης. «Πρέπει να καούν τα ξερά για να αναγνωριστούν τα χλωρά» είναι το σκεπτικό τους.

Στον επίσημο θεσμό για εκμάθηση κοινωνικού τρόπου ζωής ανάμεσα σε ισότιμα άτομα, οι κοινωνικές σχέσεις δεν αποκαλύπτουν παρά το διαπροσωπικό ατομισμό και μονόλογο, τη σύγ-

κρουση για τη θέση, μορφές υποτέλειας, παρά ανάγκες φιλίας, ιδιαίτερα σε μια βαθμίδα ανάπτυξης (προεφηβείας) όπου τα πορίσματα της ψυχολογίας, επιμένουν στην αναζήτηση συνομιλήκων, φίλων, κεκτημένη προσπάθεια του ατόμου στην αποσύνδεσή του από την οικογένεια.

Η γνωστικοκεντρική πεμπουσία του Ελληνικού σχολείου, που άμεσα ή έμμεσα προβάλλεται, φαίνεται να στρέφει το ενδιαφέρον του μαθητή στο διδακτικό αντικείμενο με κύρια σύνδεση και μοναδική αναφορά το πρόσωπο του εκπαιδευτικού. Οι σκοποθεσίες που ευνοούν την ενεργητική συμμετοχή του μαθητή στη μαθησιακή διεργασία, τη μάθηση μέσα από την ανακάλυψη, τη δημιουργία κινήτρων για προβληματισμό των μαθητών, από την πλευρά του εκπαιδευτικού, φαίνονται να βρίσκονται κυριολεκτικά στο περιθώριο. Οι μαθητές κατά γενική ομολογία, δεν εκφράζουν απορίες δεν υποβάλλουν ερωτήσεις, εστιάζουν την προσοχή τους στο λόγο του δασκάλου-καθηγητή, είτε γιατί φοβούνται τις συνθήκες απόρριψης («κακοί»), είτε γιατί ντρέπονται να δείξουν άγνοια σε κάποιο θέμα («καλοί»). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι μαθητές ανεξάρτητα από την απόδοσή τους, βιώνουν το γενικό κλίμα του σχολείου και της τάξης, ως επικριτικό και αυταρχικό, με αρνητικές εμπειρίες από τη σχολική εργασία, ως προς την κριτική αντιμετώπιση θεμάτων και τον προβληματισμό.

β. Στάσεις-αντιδράσεις εκπαιδευτικών (ή πως διαμορφώνονται οι Γενίτσαροι και οι άλλοι)

Οι κοινωνικές δυνάμεις του εκπαιδευτικού (δασκάλου-καθηγητή), μέσα στην ισορροπία οργάνων, στο σχολικό κοντσέρτο, φαίνεται να είναι ισχυρότατες. Με τη δύναμη της αμοιβής (ενίσχυση, χαμόγελο, επιδοκίμασία, ενδιαφέρον) με τη δύναμη του εξαναγκασμού (αποβολή, χαμηλοί βαθμοί, αποδοκίμασία, αδιαφορία) με τη νόμιμη δύναμη (χαίρει κύρους παραδοσιακά ως θεματοφύλακας ηθικών και πολιτιστικών αξιών) τη δύναμη γνώσης και κυρίως τη δύναμη αναφοράς (ταύτιση των μαθητών) αναπτύσσει αντιπαλότητες και συμμαχίες μέσα στο μικρόκοσμο της τάξης. Οι «καλοί» μαθητές υποστηρίζουν: «ο δάσκαλος (καθηγητής) σ' όλους φέρεται το ίδιο», ενώ οι «κακοί» μαθητές αντιλέγουν: «ο δάσκαλος (καθηγητής) ξεσπάει σε μας».

Οι απαντήσεις των παιδιών, δείχνουν, ότι ο εκπαιδευτικός διαφοροποιείται όντως, πολλαπλασιάζοντας θετικές εμπειρίες στους μεν, αρνητικές στους δε, συνένοχος στο ρόλο που παίζε-

ται στο σχολείο σε σχέση με τον «αποτυχημένο» ή μη ευνοημένο μαθητή. Δείχνει να διαβεβαιώνει τους «αποτυχημένους» για την αναξιότητά τους, και να διεγείρει το φιλότιμο με στοργή και έγνοια στους «επιτυχημένους» δίδοντας έτσι δάνεια, αφειδώλευτα, σ' αυτούς που υπάρχει η πιθανότητα να τα επιστρέψουν. Η σύσταση, η συμβουλή, η καθοδήγηση, ασκείται και στη διυποκειμενική συναλλαγή ανάμεσα στο δάσκαλο-καθηγητή και τον «καλό» μαθητή. Η συνταγή όμως, εδώ, εκτελείται καλοπροαίρετα, με ενθάρρυνση, σε κάθε βήμα-στραβοτιμονιά άγνοιας ή λαθών με ψυχολογική υποστήριξη και κατανόηση αναγκών. Ο εκπαιδευτικός παρουσιάζεται να εθελουφυλεί στις γνωστικές αδυναμίες, να επεξηγεί με ιώβεια υπομονή, να παραβλέπει ακόμα και προβληματάκια ήθους-πειθαρχίας, καλλιεργώντας σ' αυτήν την ομάδα μαθητών έντεχνα, τη διάκριση, τον ατομικισμό, τον γενιτσαρισμό, τη σφραγίδα για προβάδισμα με οποιοδήποτε μέσο (γλείψιμο προς το δάσκαλο, υπεροψία προς τους συμμαθητές).

Και ενώ στους «ικανούς» μαθητές καλλιεργείται ένδοξα το γνωστικό στοιχείο με τις παραφυάδες του (κρίση, πρωτοβουλία κ.λπ.), στους «ανεπίδεκτους» μαθητές, το βάρος δίνεται στην ηθική διαπαιδαγώγηση (διορθωτικές παρεμβάσεις).

Όποιος δεν έχει τη δυνατότητα «να κάνει ό,τι του λέει ο δάσκαλος» σύμφωνα με τα λεγόμενα των παιδιών, στιγματίζεται περνώντας, μέσα από ένα θεματολόγιο κυρώσεων παραδοσιακού ή εκσυγχρονιστικού τύπου, σε πολλά επίπεδα διδακτικής δραστηριότητας:

- στη διόρθωση εργασιών
- στην υποβολή ερωτήσεων από την πλευρά του εκπαιδευτικού
- στην αποτυχημένη προσπάθεια του μαθητή.

Η βούληση του ενήλικα εκδηλώνεται με «ανώδυνες» τυπικές ρυθμίσεις στο διακανονισμό των θρανίων και την τοποθέτηση του κάθε μαθητή, όπου του αρμόζει. Οι μαθητές χαρτογραφούν την τάξη με άτυπους κανονισμούς, που ομαδοποιούν συμπεριφορές εκπαιδευτικών και τους θέλουν να συμβάλλουν στα επιτρεπτά όρια (αστυνόμευση) –πρώτα οι «κακοί» μαθητές για να τους ελέγχουν– ή σε γειτνίαση με κάποιο «καλό» μαθητή-«καλό παιδί» παθητική αστυνόμευση –σίγουρη για τα αποτελέσματά της –διακοπή όποιας επικοινωνίας – μαζί με τον παιδαγωγικό παραδειγματισμό («Αι καλά συναναστροφαί μεταλλάσσουν ήθη φαύλα»).

Η φυσική ποινή έχει θεωρητικά αποδυναμωθεί, χωρίς να έχει εντελώς εξοβελιστεί, όπως παραθέτουν οι μαθητές, από τα μέσα αντιμετώπισης του δασκάλου-καθηγητή. Συνυπάρχει με τη μη λε-

κτική επίκριση (παιχνίδι βλεμμάτων, γκριμάτσες αποδοκίμασias) και με τις πιο πολιτισμένες, όχι λιγότερο οδυνηρές μορφές επί-πληξης (ειρωνία, οίκτος, αδιαφορία).

Πώς βοηθά ο εκπαιδευτικός τον «αδύνατο» μαθητή; Τον προειδοποιεί, του κάνει συστάσεις, τον εξετάζει συχνά, τον ενθαρρύνει λεκτικά αν διαπιστώσει ότι ο μαθητής προσπαθεί, τον εντάσσει σε μαθήματα αντισταθμιστικής αγωγής, τον παραπέμπει να παραδειγματιστεί από το «υπόδειγμα»-«καλό» μαθητή, τον τιμωρεί, τον αφήνει στη μοίρα του, λειτουργώντας επικυρωτικά στην κοινωνική του εκμηδένιση.

«Ο κακός μαθητής δε θέλει και δεν προσπαθεί. Δίκαια λοιπόν τιμωρείται». Δικαιολόγηση του εκπαιδευτικού από τους μαθητές, που καταλήγει σε ηττοπάθεια και απαισιοδοξία για το μέλλον του «κακού» μαθητή, κώφωση απέναντι σε κοινωνικές διαστάσεις του προβλήματος, νοοτροπία που φέρνει στο προσκήνιο τον «self-made man» και ταυτόχρονα με πειθώ, απόσπαση ομολογίας ενοχής από την απερίσκεπτη μάζα, έτσι ώστε οι στρατηγικές αποκλεισμού να αντιμετωπιστούν με εμπιστοσύνη για το έντιμο της απόφασης.

Με το αξίωμα *quod licet jovi, non licet boni*, εκπληρώνουν οι εκπαιδευτικοί το διδακτικό συμβόλαιο, συνδιαλεγόμενοι με την élite που υποτιμά το λαϊκό στοιχείο. Πιστεύουν στην πεφωτισμένη δεσποτεία που την εξασκούν νόμιμα, περιβεβλημένοι με κοινωνικό κύρος. Η μεγάλη απώλεια βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας στον επανακαθαρισμό των ζωτικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο ομάδες συνομηλίκων. Κόβεται το νήμα της επικοινωνίας, κανόνας στη λογική κάθε συστήματος πρωτοτοκείας.

γ. Στάσεις-αντιδράσεις συμμαθητών (ή πως τα παιδιά παίζει – κλέφτες και αστυνόμους)

Ο μονόλογος στην καθημερινή διδακτική διαδικασία μέσα στη σχολική τάξη, όπου η συνεργασία απομυθοποιείται, μετατοπίζεται άδηλα και ασυνείδητα, αλλά ουσιαστικά και στους υπόλοιπους μαθητές της τάξης.

Το γόητρο του θεσμού (μέσα από μέτρα ελέγχου) δεν αμφισβητείται από τους συνομήλικους. Βιώνοντας καθημερινά εκκαθαριστικές επιχειρήσεις ή μικρο-στρατηγικές συναίνεσης, ενδοβάλλουν το μοντέλο της απόρριψης, αποστασιοποιούνται από τους διαφορετικούς. «Καλοί» αλλά και «κακοί» «παρηγορούν» τους «νόμιμους» και παρατάσσονται στο πλευρό των «καλών».

Η αποπαγίδευση των μαθητών από το μοντέλο του δασκάλου-

καθηγητή («ο καλός δάσκαλος φαίνεται να γεννά τον καλό μαθητή») που δείχνει όμως και τη φειδωλή φιλική σχέση των παιδιών με τον «απέναντι» διαφαίνεται κάπως στο θέμα των προνομίων της θέσης μέσα από το βαθμό: οι συμμαθητές θωπεύουν, συμπαρίστανται στον «αδύνατο» μαθητή που είχε ευκαιριακή επιτυχία σ' ένα μάθημα, ενώ στοιχειοθετούνται αρνητικά, εχθρικά, με φθόνο, στην καλύτερη περίπτωση με αδιαφορία, απέναντι στην επιτυχία του «καλού». Η συμπεριφορά των μετεχόντων μεταβάλλεται-εξανθρωπίζεται στην εξαίρεση που δεν φοβάται και δεν πιστεύει ότι θα διαιωνιστεί, ενώ συγκρούεται με την κυρίαρχη νόρμα που εκπροσωπείται απ' το «φωστήρα» και κατ' επέκταση τον εκπαιδευτικό. Όπως και να 'ναι, η επικοινωνία είναι μεροληπτική, διαπαιδαγωγώντας έτσι σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια.

δ. Στάσεις-αντιδράσεις γονιών (ή οι τραπεζικές μετοχές των εταίρων)

Οι μαθητές του δείγματος μιλώντας για τους γονείς τους, τους παρουσιάζουν να συμφωνούν ομόφωνα για το απαραίτητο και χρήσιμο εργαλείο της βαθμολογίας.

Ο καλός βαθμός χαίρει εκτίμησης και ενθαρρύνεται η προσπάθεια σ' όλους ανεξαιρέτως. Στους «καλούς» μαθητές, υπάρχει εντούτοις ενίσχυση και συμπαράσταση και σε περίπτωση αποτυχίας ενώ στους «κακούς», υπερέχει η φυσική ποινή και η τιμωρία, σηματοδοτείται η πράξη, το αποτέλεσμα χωρίς αμοιβαία συναίνεση.

Οι σχολικές αδυναμίες αντιμετωπίζονται με φόβο, απειλή και προθέσεις συμμόρφωσης στην περίπτωση των «κακών» μαθητών. Στο περιβάλλον των «καλών» μαθητών ευνοείται το ατομικό κίνητρο, η συμβουλή, η συζήτηση μεταξύ ίσων, για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα. Η συμμόρφωση βασίζεται περισσότερο σε αισθήματα ενοχής και στην καλλιέργεια του φιλότιμου.

Πρωτοβουλία, τόλμη, ανταγωνισμός, ανοδική κινητικότητα και ψηλές προσδοκίες μαζί με ενθάρρυνση για λειτουργική θέση στη ζωή είναι τα εφόδια των γονιών προς τους «καλούς» μαθητές. Πειθαρχία, υπόληψη, συμμόρφωση, υπακοή, χαμηλές προσδοκίες, αδιαφορία-μοιρολατρεία μαζί με αποθάρρυνση ή άγνοια που μεταφράζεται σε αδιαφορία, είναι τα στοιχεία που μεταφέρουν από την οικογένειά τους οι «κακοί» μαθητές.

Στάσεις μαθητών δημοτικού-γυμνασίου

Η υπόθεσή μας επιβεβαιώθηκε. Σ' όλες σχεδόν τις ερωτήσεις τα ποσοστά κατανέμονται εξίσου στους μαθητές της Στ' δημοτικού και της Α' γυμνασίου.

Φαίνεται καθαρά, ότι το σκηνικό μιας ενιαίας και ομοιόμορφης μεθόδου στην παιδαγωγική πράξη είναι προ-αποφασισμένο με ελάχιστες αποκλίσεις που συμπληρώνουν το puzzle με νέα εξωτερικά στοιχεία και τις εσωτερικές αλλαγές ωρίμανσης των παιδιών, χωρίς όμως να διαφοροποιούν αισθητά την τελετουργία που διαδραματίζεται.

Μικρές διαφοροποιήσεις διαπιστώσαμε στις εξής περιπτώσεις:

– Οι μαθητές του δημοτικού περιχαράκωνουν «αυστηρότερα» από τους μαθητές του γυμνασίου την άνομη περιοχή του «κακού» μαθητή, τονίζοντας εντονότερα ως χαρακτηριστικό τη μη εκπλήρωση καθήκοντος. Η παράβαση της σχολικής αναπαράστασης του σχολικού κανόνα ελέγχεται «αυταρχικότερα» από το μικρό μαθητή που δικάζει τότε τον ένοχο αξιο-κρατικά.

– Οι μαθητές του γυμνασίου βλέπουν περισσότερο από τους μαθητές του δημοτικού ως μειοτικό χαρακτηριστικό για τους «καλούς» μαθητές τη συμπεριφορά «γλείψιμο» προς το διδάσκοντα. Η ετερο-αντίληψη στα «πρωτάκια» του γυμνασίου δε χαρίζεται «μοιραία» στους ευνοούμενους του σχολείου, που χρησιμοποιούν συχνά κι άλλες συμπεριφορές μη «αυτάρκειας», για να στηρίξουν τις προσωπικές τους σχέσεις με «τα καλά και συμφέροντα».

– Τέλος, οι μαθητές του γυμνασίου περιγράφουν τις αρχές της απόδοσης και της ανταγωνιστικότητας με κοινό γνώμονα τη βαθμολογία (αριθμητική), που επίσημα εμφανίζεται στο γυμνάσιο να επικεντρώνεται στην επικοινωνιακή σχέση από τον εκπαιδευτικό, με την μορφή της προειδοποίησης, έναντι του νομίσματος του Ιανού κακής παραγωγής έργου ή «κακού» ήθους.

Αντί επιλόγου

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνιολογική ολοκλήρωση του ατόμου παρατηρείται στο σχολικό μηχανισμό με συσσωρευτική αξία της οικογενειακής εκκίνησης σε

μια αέναη κυκλική διαδρομή που αποτελεί το πεπρωμένο του καθενός. Παραφράζοντας τον Bourdieu «Θεός δεν είναι παρά το σχολείο... η κρίση των άλλων (γονιών, εκπαιδευτικών, συμμαθητών) είναι η Δευτέρα Παρουσία και ο σχολικός αποκλεισμός, ο πρώτος επίσημος, συγκεκριμένος τύπος της Κόλασης και του 'Αδη».

Τα αποτελέσματα της μελέτης καταγράφουν έντιμα τα λεγόμενα των μαθητών και αφήνουν να φανούν, κατά τη γνώμη μας, κάποια ερωτήματα που τα αφήνουμε συνειδητά ανοιχτά, κάποιες καταστάσεις σύμπλοκες που δεν προσφέρονται σε εύκολες και μονομερείς λύσεις. Πρόθεσή μας είναι να περιγράψουμε, να κατανοήσουμε, να εξηγήσουμε και όχι να κρίνουμε. Στόχος μας είναι να συμβάλλουμε δυναμικά σ' ένα προβληματισμό για την άδηλη κατάσταση της Παιδείας μας, χωρίς να υιοθετούμε πάντα –όσο ήταν δυνατό– στην ερμηνεία μας κανονιστικές στάσεις πάνω στις συμπεριφορές που περιγράφηκαν. Είναι πολύ πιθανό αυτή η προσπάθεια να μην ευτύχησε σε όλες τις περιπτώσεις. Γιατί είμαστε κι εμείς προϊόντα αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος, με τις αντιφάσεις μας, τις εύνοιες και τις δυσμένειες ως εκπαιδευτικοί απέναντι στους μαθητές μας. Και συχνά η θεωρία αμφιβάλλει και συγκρούεται με την πρακτική, ο ερευνητής με το δάσκαλο.

Βιβλιογραφία

- Anzieu D.: *Les méthodes projectives*, P.U.F., Paris, 1980.
- Barre-de-Minia, Bounoure, Declaux: Professeurs, élèves, parents face à l'évaluation, Coll. *Papports de Recherches*, No 4, 1985.
- Champagnol R.: L'échec scolaire, une conduite programmée, *Révue Française de Pédagogie*, No 77, pp. 47-56, Oct.-Nov.-Dec., 1986.
- Debeauvais M.: Planification de l'éducation pour la reduction des inegalités, un Seminaire de l' IPE, *Les Presses de l' Unesco*, Paris 1981.
- Dupont J.-B. et d' autres: *La psychologie des intérêts*, P.U.F., Paris, 1979.
- Husen T.: a) *Origine sociale et éducation*, O.C.D.E., Paris, 1972, et b) *Influence du milieu social sur la réussite scolaire*, O.C.D.E., Paris, 1975.
- Kaila M.: *L' idéologie du "philologue" en Grèce*, thèse du troisième cycle (sous le professeur V. Isambert – Zamati), Paris V, René Descartes – Sorbonne, Juin, 1984.
- Kaila M., Xanthacou Y., Andreadakis N.: Communication au Colloque International sur le rôle de l'évaluation-notation dans le système scolaire, organisé par les Départements de l' Education de l' Université d' Egée, Phodes, Octobre 18-20, 1989.

- Kaila M., Xanthacou Y., Andreadakis N.: Communication au Second Colloque Grec, sur la recherche en psychologie, à l'initiative du Département de Psychologie de l'Université de Crète, Rethymnon, Mai 18-20, 1990.
- Kaila M., Xanthacou Y., Andreadakis N.: Communication au Congrès Scientifique International Prelude "Réseaux, mode d'emploi", sur l'échec scolaire, Namur, Novembre 21-22-23, 1990.
- Montréal M.: *Le T.A.T. et les fonctions du Moi*, Les Presses de l'Université de Montréal, Québec, 1977.
- Noizet G., Caverni J.P.: *Psychologie de l'évaluation scolaire*, P.U.F., Paris, 1978.
- Peretti A.: *Recueil d'instruments et de processus d'évaluation formative*, I.N.R.P., Paris, 1980.
- Research on Motivation in Education*, Vol. 1, edit. Ames R. – Ames C., Academic Press, U.S.A., 1984.
- Triandis H.C.: *Attitude and attitude change*, New York, Wiley, 1971.
- Tseng M.S. et Carter A.R.: Achievement Motivation and fear of failure as determinants of vocational choice, vocational aspiration, and perception of vocational prestige, *Journal of counseling psychology*, Vol. 17, No 2, pp. 150-156, 1970.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΧΝΟΤΗΤΩΝ

0. ΑΤΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. ΠΡΟΒΟΛΙΚΟ ΤΕΣΤ

2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

B. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΤΕΣΤ

0. ΑΤΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

- α) Τα ατομικά χαρακτηριστικά "καλών"- "κακών" μαθητών.
β) Τα ατομικά χαρακτηριστικά των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου.

1. ΠΡΟΒΟΛΙΚΟ ΤΕΣΤ

- α) Το ψυχολογικό πορτραίτο "καλών"- "κακών" μαθητών.
β) Το ψυχολογικό πορτραίτο των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου.

2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

- α) Στάσεις "καλών"- "κακών" μαθητών.
β) Στάσεις των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου.

A. ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΧΝΟΤΗΤΩΝ

0. ΑΤΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

01. Γραμματικές γνώσεις πατέρα	☐	☐	☐	☐
Δημοτικό	13%	86%	53%	46%
Γυμνάσιο	58%	11%	28%	41%
Ανώτερη-Ανώτατη Σχολή	29%	3%	19%	13%
02. Γραμματικές γνώσεις μητέρας	☐	☐	☐	☐
Δημοτικό	29%	81%	53%	57%
Γυμνάσιο	42%	19%	33%	28%
Ανώτερη-Ανώτατη Σχολή	29%	0%	14%	15%
03. Επάγγελμα πατέρα	☐	☐	☐	☐
"Κατώτερο"	5%	30%	20%	16%
"Μέσο"	34%	65%	47%	51%
"Ανώτερο"	61%	5%	33%	33%

04. Επάγγελμα μητέρας	☐	☐	☐	☐
"Οικιακά"	55%	68%	67%	57%
"Κατώτερο"	8%	13%	8%	13%
"Μέσο"	11%	19%	14%	15%
"Ανώτερο"	26%	0%	11%	15%
05. – 06. Ελεύθερος χρόνος	☐	☐	☐	☐
05. Γνωστικές δραστηριότητες	97%	16%	53%	62%
06. Παιχνίδι	66%	95%	83%	77%

"καλοί" μαθητές
 "κακοί" μαθητές

μαθητές δημοτικού
 μαθητές γυμνασίου

1. ΠΡΟΒΟΛΙΚΟ ΤΕΣΤ

(το ψυχολογικό πορτραίτο "καλών"- "κακών" μαθητών και μαθητών δημοτικού-γυμνασίου)

A1. – A3. Εικόνα του Εγώ	☐	☐	☐	☐
A1. Θετική εικόνα	63%	27%	42%	49%
A2. Αδύν. ασημάτιστο Εγώ	26%	46%	40%	33%
A3. Αρνητική εικόνα	11%	24%	17%	18%
A4. – A5. Μηχανισμοί άμυνας	☐	☐	☐	☐
A4. Ελλογίκευση	68%	41%	46%	64%
A5. Ενδοβολή	34%	8%	17%	26%
A6. Μετουσίωση	29%	3%	17%	16%
A7. Διανοητικοποίηση	16%	2%	3%	15%
A8. Απώθηση	47%	27%	50%	26%
A9. Απομόνωση	18%	68%	42%	44%
A10. Φυγή	8%	22%	11%	18%
A11. Υπεραναπλήρωση	8%	22%	19%	10%
A12. Άρνηση	5%	27%	17%	15%
A13. – A18. Περιβάλλον	☐	☐	☐	☐
A13. Περιβάλλον ενθαρρυντικό	58%	14%	37%	35%
A14. Περιβάλλον ανασταλτικό	42%	84%	60%	28%
A15. Φυσικό περιβάλλον εχθρικό	13%	46%	31%	28%
A16. Γον. φιγούρες επιβοηθητικές	45%	11%	26%	30%
A17. Γον. φιγούρες αυταρχικές	45%	16%	29%	33%
A18. Γον. φιγούρες ανεπαρκείς	11%	73%	46%	38%
A19. – A25. Ανάγκες	☐	☐	☐	☐
A19. Μαθησιακές-διανοητικές ανάγκες	71%	8%	34%	45%
A20. Αυτοπραγμάτωση	71%	24%	49%	48%

A21. Συναισθηματικές ανάγκες	47%	65%	49%	63%
A22. Ανάγκη ενσωμάτωσης σε ομάδα	47%	32%	49%	33%
A23. Ανάγκη για παιχνίδι	40%	30%	40%	30%
A24. Ανάγκη προστασίας-βοήθειας	37%	57%	43%	50%
A25. Ανάγκη αποφυγής κατωτερότητας	34%	62%	54%	43%
A26. – A34. Στάσεις	☐	☐	☐	☐
A26. Φιλοδοξίες	63%	32%	46%	50%
A27. Ανταγωνισμός	55%	11%	34%	33%
A28. Κυριαρχία-επιβολή	49%	24%	34%	39%
A29. Αυτονομία-ανεξαρτησία	42%	5%	26%	23%
A30. Φυγή	42%	43%	43%	43%
A31. Επιθετική αντίδραση	24%	30%	23%	30%
A32. Υποταγή-εξάρτηση	21%	65%	51%	35%
A33. Έλλειψη συντονισμού ενεργειών	21%	81%	14%	15%
A34. Ενστικτώδεις κινήσεις	5%	24%		
A35. – A37. Έκθαση	☐	☐	☐	☐
A35. Αισιοδοξία	63%	35%	37%	60%
A36. Συμβιβαστικότητα	26%	35%	40%	23%
A37. Απαισιοδοξία	11%	19%	14%	15%

2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

(στάσεις "καλών"- "κακών" μαθητών και μαθητών δημοτικού-γυμνασίου)

B15α. Σύνθεση προεδρείου	☐	☐	☐	☐
Όλοι καλοί μαθητές	35%	51%	31%	53%
Η πλειοψηφία καλοί μαθητές	43%	43%	44%	43%
Η πλειοψηφία μέτριοι μαθητές	14%	3%	16%	3%
Συμμετοχή και αδύνατων στο προεδρείο	8%	3%	9%	3%
B15β. Πρόεδρος	☐	☐	☐	☐
Καλός μαθητής	87%	87%	76%	94%
Μέτριος μαθητής	13%	13%	24%	6%
Αδύνατος μαθητής	0%	0%	0%	0%
B15γ. Χαρακτήρας μαθητών προεδρείου	☐	☐	☐	☐
Όλοι έχουν καλό χαρακτήρα	68%	61%	57%	70%
Η πλειοψηφία έχει χαλό χαρακτήρα	16%	27%	23%	20%
Η πλειοψηφία έχει άσχημο χαρακτήρα	16%	12%	20%	10%
B26α. Διορθώσεις εργασιών	☐	☐	☐	☐
Πολύ συχνά	28%	33%	25%	33%
Συχνά	48%	41%	60%	36%
Σπάνια-ποτέ	24%	26%	15%	31%

B266.δ. Διορθώσεις μαθητή	☐	☐	☐	☐
B266. Διορθώσεις μαθητή: γνωστικό επίπεδο	63%	20%	33%	42%
B26γ. Διορθώσεις μαθητή: θέματα ήθους	42%	90%	64%	71%
B26δ. Διορθώσεις μαθητή: ψυχολ. υποστήριξη	62%	10%	39%	30%
B11α. Καθορισμός θέσης στην τάξη	☐	☐	☐	☐
Εμείς καθορίζουμε	33%	15%	26%	23%
Εμείς, με άδεια του εκπαιδευτικού	8%	3%	7%	5%
Ο εκπαιδευτικός καθορίζει	58%	82%	68%	72%
B11β. Έγκριση για μετακίνηση από τη θέση	☐	☐	☐	☐
Ναι, ελεύθερα	8%	17%	8%	15%
Ναι, με έγκριση του εκπαιδευτικού	62%	42%	58%	46%
Όχι	31%	42%	33%	39%
B11γ. Διαχωρισμός καλών-κακών μαθητών	☐	☐	☐	☐
Ναι	27%	18%	26%	21%
Ναι, με παρέμβαση του εκπαιδευτικού	21%	27%	15%	31%
Όχι	3%	0%	0%	3%
Όχι, με παρέμβαση του εκπαιδευτικού	49%	55%	59%	46%
B11δ. Οι κακοί κάθονται στα τελευταία θρανία;	☐	☐	☐	☐
Ναι	23%	33%	35%	24%
Όχι, είναι διασκορπισμένοι	3%	6%	4%	5%
Στα μπροστινά, με παρέμβαση του εκπαιδευτικού	73%	61%	62%	70%
B25. Σε ποιόν θα έβαζες μεγαλύτερο βαθμό;	☐	☐	☐	☐
Σ' αυτόν που προσπαθεί	57%	71%	69%	60%
Σ' αυτόν που λύνει σωστά	22%	20%	22%	20%
Τον ίδιο βαθμό	21%	9%	9%	20%
B13. Συμπεριφορά εκπαιδευτικού σε καλούς-κακούς μαθητές	☐	☐	☐	☐
Καλύτερα στους καλούς	46%	77%	44%	75%
Το ίδιο	46%	11%	44%	17%
Καλύτερα στους κακούς	8%	12%	12%	8%
B2. Ποιούς βοηθάει η κατάργηση της βαθμολογίας;	☐	☐	☐	☐
Τους καλούς	0%	6%	3%	3%
Όλους	8%	20%	13%	15%
Τους κακούς	67%	51%	59%	59%
Κανένα	25%	23%	25%	23%

B12. Χωρισμός καλών-κακών σε ομοιογενείς τάξεις	☐	☐	☐	☐
Ναι (σε διαφορετικές τάξεις)	19%	37%	31%	25%
Όχι (να παραμείνουν στην ίδια τάξη)	81%	63%	69%	75%
B12α. Αιτιολογία (για το χωρισμό σε ομοιογενείς τάξεις)	☐	☐	☐	☐
Οι κακοί ενοχλούν τους καλούς	5%	29%	22%	12%
Αντίστοιχος ρυθμός διδασκαλίας	14%	11%	9%	15%
Στασιμότητα κακών	46%	34%	31%	48%
Ανία-ανταγωνισμός	27%	20%	28%	20%
Χωρισμός από φίλους	8%	6%	9%	5%
B19. Ρωτάς τον εκπαιδευτικό;	☐	☐	☐	☐
Ναι, τον ρωτώ	54%	34%	47%	43%
Όχι, δεν τον ρωτώ	46%	66%	53%	57%
B19α. Γιατί δε ρωτάς (ή ρωτάς); Αιτιολογία	☐	☐	☐	☐
Φοβάμαι τον εκπαιδευτικό	0%	50%	23%	25%
Ντρέπομαι τους συμμαθητές	8%	15%	13%	10%
Ντρέπομαι τον εκπαιδευτικό	36%	3%	17%	23%
Μας παρακινούν οι εκπαιδευτικοί	22%	15%	20%	17%
Αν δε ρωτήσω δε θα μάθω	34%	18%	27%	25%
B21α. Ποιός πηγαίνει στο σχολείο να ρωτήσει;	☐	☐	☐	☐
Η μητέρα μου	86%	82%	94%	77%
Ο πατέρας μου	14%	15%	3%	23%
Κάποιος άλλος	0%	3%	3%	0%
B21β. Πόσο συχνά πηγαίνει;	☐	☐	☐	☐
Κάθε βδομάδα	6%	3%	6%	3%
Κάθε 2-3 βδομάδες	39%	18%	26%	31%
Μετά από πρόσκληση του εκπαιδευτικού	56%	79%	68%	66%
B21γ. Αντιμετώπιση από γονείς	☐	☐	☐	☐
Επίπληξη-τιμωρία	15%	25%	27%	14%
Συμβουλές	49%	53%	53%	49%
Πρακτική αντιμετώπιση του προβλήματος	36%	22%	20%	37%
B1α. Στάση απέναντι στη βαθμολογία: Ο ίδιος	☐	☐	☐	☐
Καλύτερη	81%	69%	69%	80%
Χειρότερη	19%	31%	31%	20%

B16. Στάση απέναντι στη βαθμολογία*:				
Οι συμμαθητές	☐	☐	☐	☐
Καλύτερη	75%	92%	77%	84%
Χειρότερη	25%	8%	23%	16%
B1γ. Στάση απέναντι στη βαθμολογία*:				
Οι γονείς	☐	☐	☐	☐
Καλύτερη	92%	82%	87%	88%
Χειρότερη	8%	18%	13%	12%
B18α. Ερώτ. που δε ξέρεις ν' απαντήσεις:				
Ο ίδιος (συναισθήματα)	☐	☐	☐	☐
Αρνητικά συναισθήματα	86%	91%	93%	85%
Επίπεδα-ουδέτερα συναισθήματα	8%	9%	7%	10%
Θετικά συναισθήματα	6%	0%	0%	5%
B18.β Ερώτ. που δε ξέρεις ν' απαντήσεις*:				
Οι συμμαθητές (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Προσφορά βοήθειας	7%	0%	0%	7%
Κοροϊδία	53%	75%	50%	67%
Ατομισμός-ανταγωνισμός	40%	25%	50%	26%
B18γ. Ερώτ. που δε ξέρεις ν' απαντήσεις*:				
Οι εκπαιδευτικοί (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Θετική αντίδραση	71%	6%	34%	43%
Ουδέτερη αντίδραση	18%	61%	41%	38%
Αρνητική αντίδραση	12%	33%	26%	19%
B22. Έλεγχος από γονείς	☐	☐	☐	☐
Δε με ελέγχουν	2%	74%	32%	43%
Με ελέγχουν	42%	23%	43%	23%
Ελέγχω τον εαυτό μου	56%	3%	25%	34%
B17α. Κακός βαθμός: Ο ίδιος (συναισθήματα)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική συγκινησιακή ένταση	87%	100%	97%	90%
Θετική συγκινησιακή ένταση	13%	0%	3%	10%
B17β. Κακός βαθμός: Οι γονείς (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική λεκτική	39%	73%	57%	56%
Αρνητική πρακτική	6%	12%	13%	5%
Αδιαφορία	0%	6%	3%	3%
Θετική λεκτική	55%	9%	27%	36%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%

(*): Το ποσοστό των μαθητών που απάντησαν στις ερωτήσεις αυτές, ήταν < 80%. Για το λόγο αυτό, εξαιρέθηκαν της περαιτέρω στατιστικές επεξεργασίας.

B17γ. Κακός βαθμός: Οι συμμαθητές (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική λεκτική	48%	66%	58%	57%
Αρνητική πρακτική	0%	6%	6%	0%
Αδιαφορία	14%	13%	19%	9%
Θετική λεκτική	38%	15%	17%	34%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B17δ. Κακός βαθμός: Οι εκπαιδευτικοί (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική λεκτική	11%	70%	34%	47%
Αρνητική πρακτική	0%	3%	3%	0%
Αδιαφορία	14%	12%	18%	9%
Θετική λεκτική	75%	15%	45%	44%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B13α. Όταν κάνει λάθος ο εκπαιδευτικός	☐	☐	☐	☐
Επιβράβευση μαθητή	31%	54%	48%	37%
Ανθρώπινη διάσταση-αναγνώριση σφάλματος	11%	3%	0%	13%
Ουδετερότητα-έλλειψη αντίδρασης	14%	6%	17%	5%
Εκνευρισμός-διαμαρτυρία	37%	31%	22%	45%
Εκπαιδευτικός αλάνθαστος	6%	6%	13%	0%
B13β. Φέρεται το ίδιο ο εκπαιδευτικός: σε καλό-κακό μαθητή*;	☐	☐	☐	☐
Φέρεται το ίδιο	55%	63%	88%	27%
Καλύτερα στον καλό	27%	31%	16%	55%
Καλύτερα στον κακό	18%	6%	6%	18%
B14. Βοήθεια σε κακό μαθητή	☐	☐	☐	☐
Τιμωρία	46%	64%	50%	60%
Ενίσχυση	26%	21%	31%	16%
Τιμωρία και ενίσχυση	28%	15%	19%	24%
B14α. – B14ν. Τρόποι βοήθειας σε κακό μαθητή	☐	☐	☐	☐
B14α. Σύσταση-απειλή	69%	76%	69%	76%
B14β. Προειδοποίηση αξιολόγησης-βαθμολογίας	23%	38%	16%	43%
B14γ. Κοινωνική υποτίμηση-μοιρολατρία	11%	32%	25%	19%
B14δ. Τιμωρία-ειρωνεία	9%	27%	13%	22%
B14ε. Εκτόνωση προβλημάτων εκπαιδευτικού	0%	3%	0%	3%
B14στ. Απομόνωση-αποκλεισμός	0%	9%	6%	3%
B14ζ. Αδιαφορία	6%	9%	6%	8%
B14η. Συχνή προφορική εξέταση	14%	0%	6%	8%
B14θ. Ενίσχυση με ιδιαίτερα μαθήματα	3%	3%	6%	0%
B14ι. Αναλυτικότερη εξήγηση	14%	12%	22%	5%
B14κ. Ενίσχυση με επείκεια στη βαθμολογία	6%	6%	0%	11%
B14λ. Λεκτική ενίσχυση	26%	12%	28%	11%

B14μ. Καθοδήγηση ως προς βοηθήματα	6%	0%	3%	3%
B14ν. Παραδειγματισμός με καλό μαθητή	29%	27%	28%	27%
B16α. – B16δ. Καλός βαθμός: Ο ίδιος (συναισθήματα)				
	☐	☐	☐	☐
B16α. Θετικά συναισθήματα	87%	97%	94%	90%
B16β. Κίνητρο για επανάληψη της προσπάθειας	57%	26%	31%	50%
B16γ. Standards d' excellence	60%	9%	34%	35%
B16δ. Ουδετερότητα	16%	3%	9%	10%
B163. Καλός βαθμός: Οι συμμαθητές (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	61%	35%	55%	41%
Θετική λεκτική	39%	65%	45%	59%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B16στ'. Καλός βαθμός: Οι εκπαιδευτικοί (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	31%	47%	38%	39%
Θετική λεκτική	52%	53%	53%	52%
Θετική πρακτική	17%	0%	9%	9%
B16ζ. Καλός βαθμός: Οι γονείς (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	10%	22%	8%	23%
Θετική λεκτική	73%	68%	72%	69%
Θετική πρακτική	17%	10%	20%	8%
B9α. – B9δ. Χαρακτηριστικά του κακού μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B9α. Κακή προσαρμογή σε σχολικές νόρμες	100%	97%	100%	97%
B9β. Μη εκπλήρωση καθήκοντος	65%	46%	68%	45%
B9γ. Έλλειψη νοημοσύνης	5%	3%	6%	3%
B9δ. Στασιμότητα εξέλιξης	35%	20%	28%	28%
B9ε. – B9δ. Αντιδράσεις εκπαιδευτικού απέναντι στον κακό μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B9ε. "Εν αρχή ην ο λόγος"	51%	60%	53%	58%
B9στ'. "Εν αρχή ην η πράξη"	43%	57%	41%	58%
B9ζ. Αδιαφορία	33%	20%	28%	26%
B9η. Ενθάρρυνση	0%	11%	0%	11%
B7α. – B7δ. Χαρακτηριστικά καλού μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B7α. Συμμόρφωση στο σχολικό κώδικα	89%	97%	90%	95%
B7β. Εκπλήρωση καθήκοντος	87%	83%	94%	78%
B7γ. Νοημοσύνη	0%	9%	9%	0%
B7δ. Προσπάθεια συνεχούς εξέλιξης	16%	11%	9%	18%

B17γ. Κακός βαθμός: Οι συμμαθητές (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική λεκτική	48%	66%	58%	57%
Αρνητική πρακτική	0%	6%	6%	0%
Αδιαφορία	14%	13%	19%	9%
Θετική λεκτική	38%	15%	17%	34%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B17δ. Κακός βαθμός: Οι εκπαιδευτικοί (αντιδράσεις)	☐	☐	☐	☐
Αρνητική λεκτική	11%	70%	34%	47%
Αρνητική πρακτική	0%	3%	3%	0%
Αδιαφορία	14%	12%	18%	9%
Θετική λεκτική	75%	15%	45%	44%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B13α. Όταν κάνει λάθος ο εκπαιδευτικός	☐	☐	☐	☐
Επιβράβευση μαθητή	31%	54%	48%	37%
Ανθρώπινη διάσταση-αναγνώριση σφάλματος	11%	3%	0%	13%
Ουδετερότητα-έλλειψη αντίδρασης	14%	6%	17%	5%
Εκνευρισμός-διαμαρτυρία	37%	31%	22%	45%
Εκπαιδευτικός αλάνθαστος	6%	6%	13%	0%
B13β. Φέρεται το ίδιο ο εκπαιδευτικός: σε καλό-κακό μαθητή*	☐	☐	☐	☐
Φέρεται το ίδιο	55%	63%	88%	27%
Καλύτερα στον καλό	27%	31%	16%	55%
Καλύτερα στον κακό	18%	6%	6%	18%
B14. Βοήθεια σε κακό μαθητή	☐	☐	☐	☐
Τιμωρία	46%	64%	50%	60%
Ενίσχυση	26%	21%	31%	16%
Τιμωρία και ενίσχυση	28%	15%	19%	24%
B14α. – B14ν. Τρόποι βοήθειας σε κακό μαθητή	☐	☐	☐	☐
B14α. Σύσταση-απειλή	69%	76%	69%	76%
B14β. Προειδοποίηση αξιολόγησης-βαθμολογίας	23%	38%	16%	43%
B14γ. Κοινωνική υποτίμηση-μοιρολατρία	11%	32%	25%	19%
B14δ. Τιμωρία-ειρωνεία	9%	27%	13%	22%
B14ε. Εκτόνωση προβλημάτων εκπαιδευτικού	0%	3%	0%	3%
B14στ. Απομόνωση-αποκλεισμός	0%	9%	6%	3%
B14ζ. Αδιαφορία	6%	9%	6%	8%
B14η. Συχνή προφορική εξέταση	14%	0%	6%	8%
B14θ. Ενίσχυση με ιδιαίτερα μαθήματα	3%	3%	6%	0%
B14ι. Αναλυτικότερη εξήγηση	14%	12%	22%	5%
B14κ. Ενίσχυση με επιείκεια στη βαθμολογία	6%	6%	0%	11%
B14λ. Λεκτική ενίσχυση	26%	12%	28%	11%

B14μ. Καθοδήγηση ως προς βοηθήματα	6%	0%	3%	3%
B14ν. Παραδειγματισμός με καλό μαθητή	29%	27%	28%	27%
B16α. – B16δ. Καλός βαθμός: Ο ίδιος (συναισθήματα)				
	☐	☐	☐	☐
B16α. Θετικά συναισθήματα	87%	97%	94%	90%
B16β. Κίνητρο για επανάληψη της προσπάθειας	57%	26%	31%	50%
B16γ. Standards d' excellence	60%	9%	34%	35%
B16δ. Ουδετερότητα	16%	3%	9%	10%
B163. Καλός βαθμός: Οι συμμαθητές (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	61%	35%	55%	41%
Θετική λεκτική	39%	65%	45%	59%
Θετική πρακτική	0%	0%	0%	0%
B16στ'. Καλός βαθμός: Οι εκπαιδευτικοί (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	31%	47%	38%	39%
Θετική λεκτική	52%	53%	53%	52%
Θετική πρακτική	17%	0%	9%	9%
B16ζ. Καλός βαθμός: Οι γονείς (αντιδράσεις)				
	☐	☐	☐	☐
Αρνητική-ουδέτερη αντίδραση	10%	22%	8%	23%
Θετική λεκτική	73%	68%	72%	69%
Θετική πρακτική	17%	10%	20%	8%
B9α. – B9δ. Χαρακτηριστικά του κακού μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B9α. Κακή προσαρμογή σε σχολικές νόρμες	100%	97%	100%	97%
B9β. Μη εκπλήρωση καθήκοντος	65%	46%	68%	45%
B9γ. Έλλειψη νοημοσύνης	5%	3%	6%	3%
B9δ. Στασιμότητα εξέλιξης	35%	20%	28%	28%
B9ε. – B9δ. Αντιδράσεις εκπαιδευτικού απέναντι στον κακό μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B9ε. "Έν αρχή ην ο λόγος"	51%	60%	53%	58%
B9στ'. "Έν αρχή ην η πράξη"	43%	57%	41%	58%
B9ζ. Αδιαφορία	33%	20%	28%	26%
B9η. Ενθάρρυνση	0%	11%	0%	11%
B7α. – B7δ. Χαρακτηριστικά καλού μαθητή				
	☐	☐	☐	☐
B7α. Συμμόρφωση στο σχολικό κώδικα	89%	97%	90%	95%
B7β. Εκπλήρωση καθήκοντος	87%	83%	94%	78%
B7γ. Νοημοσύνη	0%	9%	9%	0%
B7δ. Προσπάθεια συνεχούς εξέλιξης	16%	11%	9%	18%

Β8α. Είναι σ' όλα καλοί, οι καλοί μαθητές;	☐	☐	☐	☐
Είναι σ' όλα καλοί	59%	42%	53%	50%
Είναι σ' όλα κακοί	6%	4%	11%	0%
Σ' άλλα είναι καλοί και σ' άλλα κακοί	0%	12%	11%	0%
Άλλοι είναι καλοί και άλλοι κακοί	35%	42%	25%	50%

Β8β. – Β8η. Χαρακτήρας καλών μαθητών	☐	☐	☐	☐
Β8β. "Γλείψιμο"	76%	66%	56%	83%
Β8γ. Έχουν καλό χαρακτήρα	79%	20%	62%	46%
Β8δ. Καλοί σε καταγωγή	3%	3%	6%	0%
Β8ε. Σύνδρομο ανωτερότητας	88%	92%	86%	93%
Β8στ. Ζήλεια-ανταγων. απέναντι στους καλούς	62%	83%	69%	76%
Β8ζ. Καλή συμπεριφορά προς τους συμμαθητές	24%	24%	19%	28%
Β8η. "Κάρφωμα" στον εκπαιδευτικό	5%	9%	9%	5%

Β3α. Στάσεις και προσδοκίες απέναντι στο γυμνάσιο	☐	☐	☐	☐
Β3α. Ανώτερη βαθμίδα (θετική στάση)	68%	54%	53%	68%
Β3β. Προσωπική εξέλιξη (" ")	49%	43%	47%	45%
Β3γ. Ανάγκες φιλίας (" ")	0%	6%	0%	5%
Β3δ. Βαθμολ.-ανταγωνισμός (" ")	65%	29%	59%	38%
Β3ε. Ανώτερη βαθμίδα (αρνητική στάση)	22%	40%	25%	35%
Β3στ. Προσωπική εξέλιξη (" ")	5%	6%	6%	5%
Β3ζ. Ανάγκες φιλίας (" ")	14%	6%	9%	10%
Β3η. Βαθμ.-ιεράρχ.-τιμωρία (" ")	5%	31%	13%	23%

B. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΤΕΣΤ**

Ο. ΑΤΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

α) Τα ατομικά χαρακτηριστικά "καλών"-“κακών” μαθητών

Μεταβλητή	χ^2	α	λ	c.c	ϕ	Cramer's V
01.	41.59186	.0000	.54326	.59375	–	.74721
02.	29.49856	.0002	.35146	.47125	–	.54123
03.	34.47953	.0001	.39234	.51356	–	.59876
04.	13.35789	.0410	.12373	.22146	–	.22865
05.	33.67532	.0000	.59625	.56312	.66814	–
06.	9.74563	.0018	.33376	.34254	.36525	–

(**): Στους πίνακες περιέχονται μόνον οι στατιστικά σημαντικές διαφορές: α) σε επίπεδο σημαντικότητας: $\alpha < .05$, και β) με E.F. < 5 μικρότερο του 25%.

β) Τα ατομικά χαρακτηριστικά των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου

Δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις συγκρίσεις ανάμεσα στη μεταβλητή: δημοτικό-γυμνάσιο και τις μεταβλητές που αναφέρονται στα ατομικά χαρακτηριστικά των μαθητών.

1. ΠΡΟΒΟΛΙΚΟ ΤΕΣΤ**α) Το ψυχολογικό πορτραίτο “καλών”-“κακών” μαθητών**

Μεταβλητή	χ^2	α	λ	c.c	ϕ	Cramer's V
A1.	9.87508	.0017	.32394	.36286	.34110	—
A2.	3.91645	.0466	.15496	.21054	.21315	—
A4.	3.86123	.0492	.15264	.20756	.21009	—
A5.	7.61234	.0063	.25932	.31567	.32837	—
A6.	9.61315	.0019	.33856	.34276	.36527	—
A9.	18.49218	.0000	.35342	.43675	.49184	—
A12.	6.61318	.0098	.27315	.29654	.31152	—
A13.	16.02655	.0001	.34375	.41960	.46226	—
A14.	13.91923	.0002	.32308	.39565	.43080	—
A15.	9.74176	.0018	.30121	.33675	.35489	—
A16.	10.70285	.0011	.20690	.35339	.37776	—
A17.	7.17189	.0074	.16667	.29543	.30923	—
A18.	30.14745	.0000	.58824	.53546	.63401	—
A19.	30.94772	.0000	.58209	.54047	.64237	—
A20.	16.39984	.0001	.45205	.42359	.46762	—
A25.	5.86805	.0154	.26027	.26938	.27972	—
A26.	7.09049	.0077	.28767	.29389	.30747	—
A27.	16.66963	.0000	.32258	.42643	.47145	—
A28.	4.72340	.0298	.14063	.24495	.25265	—
A29.	13.84293	.0002	.23636	.39473	.42962	—
A32.	14.71021	.0001	.39130	.40494	.44287	—
A33.	27.15673	.0000	.55186	.52126	.61017	—
A34.	5.43145	.0200	.21235	.24304	.27045	—
A35.	5.88956	.0152	.27027	.26983	.28023	—

β) Το ψυχολογικό πορτραίτο των μαθητών δημοτικού-γυμνασίου

Μεταβλητή	χ^2	α	λ	c.c	ϕ	Cramer's V
A35.	3.90165	.0482	.19444	.22237	.22808	—

Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, δεν παρουσιάστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

α) Στάσεις “καλών”-“κακών” μαθητών

Μεταβλητή	χ^2	α	λ	c.c	ϕ	Cramer's V
B26δ.	10.13377	.0015	.33333	.39750	.43320	-
B26γ.	14.52524	.0001	.36364	.45383	.50929	-
B26δ.	16.50404	.0000	.42222	.47711	.54288	-
B13.	10.41568	.0055	.17460	.35550	-	.38034
B19α.	30.44573	.0000	.36047	.55055	-	.65950
B18γ.	29.41214	.0000	.52703	.55233	-	.66256
B22.	43.43836	.0000	.56250	.61343	-	.77673
B17α.	5.08270	.0242	.07500	.25678	.26569	-
B17β.	16.65122	.0008	.32258	.44885	-	.50229
B17δ.	27.83289	.0000	.55556	.55975	-	.67548
B14γ.	4.43829	.0351	.14286	.24584	.25362	-
B14δ.	3.84596	.0499	.13043	.22977	.23609	-
B14η.	5.23661	.0221	.10256	.26559	.27549	-
B16δ.	7.13090	.0076	.23077	.30019	.31471	-
B16γ.	20.54924	.0000	.40000	.47121	.53423	-
B16ε.	3.93057	.0474	.20000	.24992	.25811	-
B8γ.	8.06074	.0045	.52381	.50142	.57954	-
B3γ.	9.50596	.0020	.33333	.34151	.36336	-
B3ζ.	8.16457	.0041	.25136	.41375	.47326	-

β) Στάσεις μαθητών δημοτικού-γυμνασίου

Μεταβλητή	χ^2	α	λ	c.c	ϕ	Cramer's V
B9δ.	4.06125	.0439	.12500	.23107	.23750	-
B8δ.	5.92941	.0149	.13208	.27584	.28697	-
B14δ.	6.18205	.0129	.11321	.28675	.29932	-

Αναλυτική αναπαράσταση λέξεων συναφών με τα γηρατειά*

Δήμος Παναγιωτακόπουλος**
Αναστασία Ρήγα***

Εισαγωγή

Η μελέτη μας αφορά, την έρευνα της γλώσσας (λαλιάς), σε διάφορες κοινωνίες και πιο συγκεκριμένα, την ανάλυση ορισμένων λέξεων συναφών με τα γηρατειά. Οι λέξεις αυτές αποδίδουν τις αμοιβαίες προσδοκίες, ορισμένων κοινωνικών συμπεριφορών¹ και τον κοινωνικό ρόλο του ατόμου ή της ομάδας των ηλικιωμένων, στην οποία απευθύνονται και την χαρακτηρίζουν, μέσα από τις λεκτικές διαμορφώσεις².

Η διαπίστωση, ότι οι άνθρωποι δρουν κοινωνικά "βάσει ενός κώδικα"³ μιας ιδιαίτερης γλώσσας, την κατέστησε οδηγό για την κατανόηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων και έγινε μέσον έκφρασης της κοινωνίας τους, των ιστορικών ιχνών τους, της συνεκτικής μνήμης τους και των διαισθήσεων τους. "Όταν η παλιά ομιλία εκτοπιζόταν μια για πάντα, θα έσπαζε και ο τελευταίος δεσμός με το παρελθόν"⁴.

Η γλώσσα σήμερα είναι μέσον ερμηνείας των κοινωνιών, σύ-

* Ανακοίνωση στο XII th World Congress of Sociology 9-13/7/90 Madrid. ISBN Sociological Abstracts 90523 343/ISA/1990/7025 No 38 b. Suppl. 160 Jul. 1990.

** Υγιεινολόγος

*** Δόκτωρ κλινικός-κοινωνιοψυχολόγος. Λέκτωρ Κοινωνική ψυχολογία τμήματος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

στημα επικοινωνίας, ενεργούμενο και ενέργεια, ψυχοσυναισθηματικός καθρέπτης των ιδιαιτεροτήτων των κοινωνικών συμπεριφορών και σχέσεων, καθώς και του τρόπου σκέψης τους. “Η γλώσσα δεν είναι μόνο όργανο επικοινωνίας, αλλά αυτόνομος υλικός τρόπος μεταλλαγής του κοινωνικού σκέπτεσθαι”⁵.

Στο εφιαλτικό “1984”, ο Τζωρτζ Όργουελ γράφει: “Η μείωση του λεξιλογίου εθεωρείτο αυτοσκοπός... γιατί όσο λιγότερη ευχέρεια έχει κανείς, να διαλέξει ανάμεσα σε περισσότερες λέξεις, τόσο μικρότερος είναι ο πειρασμός να σκεφτεί... και ο σκοπός (τους) ήταν να κάνουν την ομιλία ανεξάρτητη από τη σκέψη... η νέα ομιλία σκοπό είχε, όχι να διευρύνει, αλλά να περιορίσει τον ορίζοντα της σκέψης... και ο σκοπός αυτός εξυπηρετήθηκε άμεσα, μειώνοντας στο ελάχιστο τον αριθμό των εν χρήσει λέξεων”. Είναι γνωστή η σημερινή τάση, να χρησιμοποιούμε λέξεις “ετικέτες” και φράσεις “γρίφους” με φιλοσοφία “κονσέρβας”, με περιεχόμενο, αποσυνδεδεμένο εγκεφαλικά και να οδηγούμεθα, από την πλαστική, εύηχη, περιεκτικότερη ελληνική γλώσσα, σε μια κυριολεκτικά ξύλινη, χωρίς προσωπικότητα, γλώσσα που θυμίζει τους μονότονους ήχους του σήμαντρου... ο ίαμβος, το τάλαντο, (ιδέ συνεχή χρήση των λέξεων: κάπου, βασικά, βεβαίως, σίγουρα κ.τ.λ.).

Η γλώσσα λειτουργεί στο εσωτερικό της κοινότητας και την απεικονίζει. Είναι κοινωνικός θεσμός, δεν είναι διόλου ατομική πράξη, είναι το συλλογικό εκείνο συμβόλαιο, που το άτομο δεν μπορεί μόνο του να τροποποιήσει ουσιαστικά⁶.

Η γλώσσα (και τα μόριά της, οι λέξεις) θεωρούμενη αναλυτικά στις ρίζες της, προσδιορίζει καταστάσεις, πράξεις, επιθυμίες, με ακρίβεια, συγκεκριμένα και απόλυτα, δείχνει τα πράγματα σαφώς “σαν με το δάχτυλο”⁷ και περισσότερο απ’ αυτό που θέλουμε να πούμε, περισσότερο απ’ αυτό που βλέπουμε και που ακούμε, θέλει να πει, αυτό που σκεπτόμεθα και πράττουμε. Επομένως η δομή της γλώσσας, είναι και δομή της κοινωνίας, το μέρος και το όλον, που δύσκολα ξεχωρίζουν^{8, 9}. Η γλώσσα συνιστά τη συνεκτική ύλη της κοινωνίας. Έτσι οι λέξεις, που πλάθει και διαφοροποιεί διαχρονικά κάθε κοινωνία, αποτελεί “την πιο αυθεντική διατύπωση του Είναι της και η δομή της, έχει συγκεκριμένες βιολογικές καταβολές, διαρθρούμενη βαθιά στο ασυνείδητο, όπου αρέσει να κρύβεται, το είναι”¹⁰. Η επιλογή των λέξεων, με τη σημασιολογία τους, χαρακτηρίζει μια κοινωνία αψευδώς.

Στην ψυχαναλυτική προοπτική, το γλωσσικό σύστημα, είναι μέσον προσέγγισης του ψυχικού μηχανισμού και σαν τέτοιο δεν μπορεί να διασπασθεί, από τη σκέψη και να θεωρηθεί (η γλώσσα),

σαν ένα αυτόνομο σύστημα, χωρίς αναφορά στις λογικές κατηγορίες, όπως θέλει ο de Saussure και κυρίως χωρίς αναφορά στο συναίσθημα, που του μεταβιβάζει η γλώσσα. “Η γλώσσα λοιπόν (ο λόγος), είναι ένα δυναμικό στοιχείο, που με την τελεσιδική ερμηνεία του, αμφισβητεί την συμβατικότητα και την αυθαιρεσία του γλωσσικού συστήματος”¹¹. “Το γλωσσικό σύστημα, για τον ψυχαναλυτή δεν υφίσταται, παρά μόνο στην ομιλία ενός υποκειμένου ή των λέξεων, που επιλέγει για χρήση”¹².

Στην προσέγγιση που επιχειρούμε, ενδιαφέρει να δούμε, ποια είναι η δομική διαδικασία (σημασιολογική και αναλυτική) της κατασκευής λεκτικών εννοιών σχετικών με τα γηρατειά, που πρωτοπλάθει και στη συνέχεια διαμορφώνει (κατά τη χρήση τους), μια κοινωνία. Αν προσπαθεί δηλαδή να αποδώσει με τις λέξεις περιγραφικά τα φαινόμενα (εν προκειμένω το γήρας), ή μήπως άθελά της περιγράφει, μαρτυρεί και το είναι της, την εσωτερική της σκέψη που νομίζει κρυφή;

Δε νοείται, να διαθέτουμε ένα κέντρο σχεδιασμού (τον εγκέφαλο), με απεριόριστες στη κυριολεξία δυνατότητες, που οι ανεκτίμητες εντολές του, να μένουν αχρησιμοποίητες (ή να χρησιμοποιούνται πλημμελώς), εξαιτίας της περιορισμένης γνώσης και χρήσης του αποκωδικοποιητή (της ανάλυσης).

Διαφαίνεται αυτόματα λοιπόν, ο ρόλος της ετυμολογίας, σημασιολογίας και αναλυτικής ερμηνείας των λέξεων, προκειμένου να οδηγούμεθα σε ασφαλή συμπεράσματα και εφαρμογές.

Η ανάλυση των λέξεων

–Γηράω-ώ (εξ ου γήρας)

Η λεπτομερής ετυμολογική ερμηνεία του ρήματος αποδίδεται, από τα συνθετικά: γη, προς (βαίνω εννοείται) και το ρήμα άω (ή τα συγγενή του Αάω, Αάομαι, Άημι)¹³, που σημαίνουν:

α) – Άω και άημι: Πνέω, με την έννοια του κινώ τι (συμβολικά εν προκειμένω το σώμα μου, τον εαυτό μου), προς μία κατεύθυνση, προς ένα τελικό στόχο.

– Αάω (και Αάομαι): Βλέπω, ζημιώ, φθείρω, πάλι με την έννοια του κινούμαι προς τι, θλαπτόμενος, φθειρόμενος.

Τελικά το ρήμα Γηράω-ώ κρατά το συνθετικό γη, το γράμμα ρ από την πρόθεση προς (που υποδηλώνει την κίνηση την υπό του ρήματος άω εννοουμένη) και ολόκληρο το ρήμα άω. Έτσι η τελική έννοια του γηράω-ώ διαμορφώνεται: κινούμαι φθειρόμενος, προς τη γη (= χώμα= θάνατος).

β) Γη*: Η λέξη γη εισέρχεται σ' όλες (σχεδόν) τις λέξεις της παρούσας μελέτης, με την εις το ασυνείδητο υπάρχουσα αναλυτική της έννοια (= χώμα¹⁴= θάνατος).

"Το ασυνείδητο είναι δομημένο στη γλώσσα"¹⁵.

"Ο λόγος είναι το αντιθετικό στοιχείο μεταξύ ασυνείδητου και υποσυνείδητου (που τα χωρίζει) και όπου το ασυνείδητο παίζει τον ενδιάμεσο ρόλο στους λεκτικούς σχηματισμούς, ως πρωτογενής εγχάραξη... Σ' αυτό ακριβώς το ενδιάμεσο (το ασυνείδητο), ο Lacan βρίσκει τον "φορέα", που εκτεινόμενος προς την κατεύθυνση "συνείδητό-ασυνείδητο" και ξεπερνώντας την εικόνα, τον αναλύει, ανακαλύπτοντας την γλωσσική του δόμηση. Η σημασία της θέσης αυτής για τη γλωσσολογία, τη γένεση της λέξης και το ρόλο του διαλόγου, στις ανθρώπινες σχέσεις, είναι τεράστια"¹⁶.

Στη γη αποδίδεται (και δικαίως) και η έννοια της γονιμότητας, αλλά ας κρατήσουμε την έννοια αυτή για τους νέους, που βλέπουν με αισιοδοξία στη γη την ιδιότητά της αυτή. Για τους ηλικιωμένους, η γη αναλύεται στον τελικό αποδέκτη παντός εμψύχου (πεπρωμένο του θανάτου). Έτσι όπως ακριβώς, το μισό ποτήρι νερό, ο νέος διαβλέπει ότι θα γεμίσει, ο ηλικιωμένος σκέπτεται, ότι θα αδειάσει.

Οι νέοι (προκειμένου για τους ηλικιωμένους) ενδόμυχα αποδίδουν και αυτοί, στην έννοια της γης, τη σημασία του θανάτου. Εξ άλλου, η λέξη γη προέρχεται, από το αποθετικό αρχαϊκό ρήμα Γω^{17, 18} που σημαίνει χωρώ, δέχομαι, περιέχω, κυοφορώ (προερχόμενο το τελευταίο τούτο κατά τους γραμματικούς εκ του Γύω, Κύω¹⁹), όπου αντιστοιχούν οι έννοιες της αποδοχής παντός εμψύχου και απύχου, αλλά και της γονιμότητας.

Κατά την Ελληνική δε μυθολογία, το γήρας εγεννήθη υπό της Νυκτός, μαζί με τον θάνατο και τον ύπνο. "Η νυξ, η πρώτη του χάους και της Γαίας θυγάτηρ, γεννά τον θάνατο, τον ύπνο, τα όνειρα, τας μοίρας, την Νέμεση, την απάτην, την φιλότητα, το αλγεινόν γήρας"²⁰.

Η λέξη δε χώμα (εννοιολογικά και αναλυτικά), συνδέεται με τη γη και το θάνατο εκ της ερμηνείας του. Χώμα, χους, χούμος=

* Σανσκριτικά gaus (με accent circonflexe), γοθτικά gavi, γερμανικά gau στο Liddell, H και Scott, R. "Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης" μετάφραση Κωνσταντινίδη (1907) συνταχθέν το πρώτον υπό του Φραγκίσκου Πασσόβιου το έτος 1843, Εκδόσεις "Ελληνικά Γράμματα", Τόμος Α, Αθήνα, σελ. 527.

το παραγόμενο εκ της (προϊούσης) αποσυνθέσεως (μερικής ή ολικής) των ευρισκομένων στο έδαφος οργανικών ουσιών φυτικής (φύλλα, άνθη, βλαστοί, κλάδοι κ.ά.) ή ζωϊκής προέλευσης (σάρκες, οστά κ.ά.)²¹. Βαραίνει εννοιολογικά εξ άλλου, στο ασυνείδητο η ρήση της νεκρωσίμου ακολουθίας... "Είτα, άρας χουν δια του πτύου, ρίπτει αυτόν σταυροειδώς επί του νεκρού λέγων...". "Γη ει και εις γην απελεύσει", όπου θαυμάσια συνδέονται η γη, το χώμα και ο θάνατος. Ο Preller²² παρομοίασε τη γη επιτυχώς ως "ο μητρικός άμα κόλπος των όντων και ο εσαεί ηγεωγμένος τάφος αυτών".

"Η αλήθεια παίζει (το κρυφτό της), στο έσχατον πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας"²³.

– Γήρας^{24α, 25α} (εκ του γηράω-ώ). Η παύσις, το τέλος, η παρακμή. Συνεκδοχικά ο μελλούμενος θάνατος*. Πρώτο συνθετικό η λέξη Γη.

– Γέρας^{24β, 25β} (συγγενές του γήρας). Το έπαθλον, η καταξίωση, η αποδομένη τιμή, το βραβείον, το προνόμιο, το δώρο, ο σεβασμός στο γέροντα, εννοείται (εν τω ασυνείδητω) τον βαίνοντα προς τη γη, και κατ' επέκτασιν διδόμενο σ' όποιον το αξίζει. Πρώτο συνθετικό η λέξη γη.

– Γέρος^{24γ, 25γ}, γέρων (γέροντας, εκ της ονομαστικοποιηθείσης στη δημοτική, αιτιατικής του πληθυντικού – τους γέροντας – της λέξης γέρων). Ο παλαιός, ο πολυκαιρινός, ο προβεθηκώς την ηλικίαν. Πλην όμως, ενέχει ακριβεστέραν ετυμολογικήν έννοιαν: εκείνος, προς τον όποιον αποδίδεται ή ο φέρων το παραλαμβανόμενο έπαθλο (γέρας) ή ο παραλαμβάνων τας τιμάς (ιδέ... "γην και ύδωρ"). Εξ αυτού και γερασφόρος= ο φέρων το παραληφθέν γέρας.

Η σημασιολογία αυτή αποδίδεται από το εξωτερικευμένο συνειδητό, ενώ στο απόκρυφο ασυνείδητο εννοείται, ο τιμώμενος λόγω της μεγάλης του ηλικίας, ο μέλλων να έλθη στη γη (= θάνατο), διότι πρώτο συνθετικό είναι και εδώ η λέξη γη.

Η λέξη γέρος απευθύνεται ενίοτε και περιφρονητικά υπό των νεοτέρων (ως όνειδος, λοιδωρία), όπου ο τόνος της φωνής και το είδος του βλέμματος το μαρτυρούν και δείχνουν την εις το ασυνείδητο δόμηση της λέξεως. Οι εκφράσεις του προσώπου (μimικός μύες), οι κινήσεις του σώματος και των άκρων, το βλέμμα, που

* Κατά τον Σκαρλάτο Δ. του Βυζαντίου ο.π., σελ. 249, 717 πιθανή προέλευση της λέξεως γήρας εκ του κήρ (ρήμα κείρω= φθορά, θλάθη, όλεθρος, θάνατος).

εστιάζει και οριστικοποιεί την τελική εικόνα, την πλαισιώνει, σε σημείο, που πολλές φορές να υποκαθιστά και αυτόν τον σύντομο λόγο, αποτελούν μερικούς από τους “απροσδιόριστους παράγοντες”, που παίζουν καθοριστικό ρόλο στη σημασιολογία των λέξεων,... “λειτουργούν σαν ρευστά στοιχεία... και που παρά την ονομαστική τους απροσδιοριστία, υπακούουν σε δυναμικούς νόμους και έχουν μια δομική αιτιότητα”²⁶, εκφράζοντας κυριολεκτικά τα ανέκφραστα.

– Γεραιός (-α), γηραιός (-α). Εκ του ρήματος Γεραίω (= στολίζω, τιμώ, αποδίδω τιμάς). Πρώτο συνθετικό η λέξη γέρας. Η κατάληξη, από το ρήμα ίω, (εκ του είμι= προχωρώ)²⁹ προς το γέρας.

– Γεραρός (-α). (Εκ του γεραίρω) Σεβαστός, σεβάσμιος, αξιότιμος. Το ρήμα γεραίρω συντίθεται, από τη λέξη γέρας και το ρήμα αίρω³⁰, που σημαίνει φέρω κάτι επάνω μου, εν προκειμένω το πρώτο συνθετικό της λέξης γέρας, που είναι η λέξη γη. Συγκεντρωτικά αποδίδεται η ερμηνεία: ο σεβαστός, λόγω της μεγάλης του ηλικίας, (που τον οδηγεί στο να δεχθεί επάνω του τη γη= χώμα= θάνατος).

Ας έλθουμε τώρα, στα αντίστοιχα θηλυκά του γέρος.

α) Γερόντισσα, (κατά συνεκδοχή) το θηλυκό του γέροντας.

β) Γραία: (το ακριβές αντίστοιχο στο άρρεν= γραιός, μη εύχρηστον όμως). Πρώτη εκδοχή, κατά συγκοπήν εκ του γεραία. Δεύτερη εκδοχή, εκ του ρήματος γραιιώ-ώ και γραιόμαι-γραιούμαι. Γίνομαι γραία, παλιώνω³¹.

γ) Γραυς (γεν. γραός). Εκ του ρήματος γράω (συναφή τα γραίω και γραίνω)³². Η έννοιά τους είναι ξύνω, κατατρώγω, χαράσσω και κατ’ επέκταση αγριεύω (επιφάνεια τινά), της προξενώ χαντακάκια, ρυτίδες.

– [Ο μέλλων γρανώ εξ ου γράνα= χαντάκι. Γρανικός ποταμός= εκείνος ο οποίος ερχόμενος, στο χώμα, στη γη, (ικός= ο ερχόμενος, εκ του ίκω³³ παρατατικός ίκον, ψιλούμενο και περισπώμενο= έρχομαι, φθάνω), την ξύνει, της προξενεί χάντακα. Γράφω= ξύνω διά της αφής τη γη, το χώμα, το πρώτο χρησιμοποιηθέν υλικό για γράψιμο].

Το ρήμα γραίω συντίθεται, από τη λέξη γη και το ρήμα ραίω³⁴= σπάνω, συντρίβομαι, κατ’ επέκταση ραγίζω, χαράσσω, εν προκειμένω τη γη, το πρώτο συνθετικό.

Τελικά με τη λέξη περιγράφονται οι άγριες ρυτίδες του δέρματος της γριάς, η έχουσα σκασμένο (σαν τη σκασμένη γη) δέρμα.

δ) Γρηά (το η υπογεγραμμένο) ή γριά. Εκ του ρήματος γράω (γη + ραίω) και την κατάληξη -ηά ή -ιά. Τις καταλήξεις κρατά από

το ρήμα ίω³⁵ (της προστακτικής του είμι= έρχομαι, φθάνω, πορεύομαι, υπάγω, προχωρώ), που ο παρατατικός του είναι ήιν και στην Αττική διάλεκτο ήα και τούτο πάλιν κατά κράσιν του ήια. Εξ αυτού του τελευταίου, η κατάληξη του γρηά (το ι του ήια υπογράφεται στο η του γρηά). Στη δε λέξη γριά (της δημοτικής), το η του ήια εξαλείφεται συγκοπτόμενο.

Τελική έννοια, μετά την τοιαύτην ανάλυση, παραμένει για την λέξιν γρηά (γριά), η ερχομένη, αυτή που υπάγει, που προχωρεί προς τη γη, με χαρακτηριστικό της, το αγρίεμα, το ρυτίδιασμα της επιφανείας του σώματός της (δέρμα).

Βλέπουμε ακόμη εδώ το ρόλο, που παίζουν οι υπογεγραμμένες (όπως και τα πνεύματα οι περισπωμένες αλλού), όπως επίσης, το κάθε γράμμα, που έχει συμβάλλει στη δόμηση της λέξης, όπου η ύπαρξή του είναι απόλυτα δικαιολογημένη. “Η αίσθηση του γράμματος μέσα στο ασυνείδητο” δείχνει ότι, “ολόκληρη η δομή της γλώσσας ξαναβρίσκεται μέσα σ’ αυτό” και είναι το γράμμα, “το υλικό υποστήριγμα, που η συγκεκριμένη ομιλία δαίνει στη γλώσσα”^{36, 37, 38}.

ε) Γραΐδιον (παλιόγρια). Υποκοριστικό του γραΐς (-ίδος), εκ του Γραυς και, του ίδιος -α-ον= ξεχωριστός, παράξενος.

στ) Γριάτζω. Από το γριάδιον (υποκοριστικό του γριά), απ’ όπου προέρχεται το πρώτο συνθετικό γριάδ- και προστίθεται το -ζω (από τις θαμιστικές καταλήξεις, -ίζω, -αζω του ρήματος ιδιάζω)³⁹, οπότε διαμορφώνεται σε γριάδ-ζω. Μετά απ’ αυτά, το δ κατά τους γραμματικούς κανόνες μετατρέπεται σε τ, με τελική διαμόρφωση της λέξης σε γριάτζω= η γριά που είναι συχνάκις παλιόγρια, η πολύ παλιόγρια.

Από την αναλυτική σύγκριση, στη διαφορετική κατασκευή των λέξεων γέρος και γριά (γρηά) διαφαίνεται, ο λεπτός (πλην ακριβής), εννοιολογικός διαχωρισμός, που φανερώνει το κοινωνικό σκέπτεσθαι.

Ο γέρος είναι εκείνος, που (στο εξωτερικευμένο συνειδητό) του αποδίδονται τιμές, ως σέβας, ως καταξίωση της προβεβηκυίας ηλικίας του, είναι ο παραλαμβάνων “γην και ύδωρ”, πλην όμως η εις το ασυνείδητο αναλυτική δόμηση της λέξης, του υπενθυμίζει παράλληλα, ότι βαίνει προς τη γη (= θάνατο).

Ενώ η λέξη γρηά (γριά), δεν είναι δομημένη να εννοεί την παραλαμβάνουσα τιμάς (δεν παρείχοντο τιμές στις γυναίκες), αλλά απλώς την παρουσιάζει (αναπαριστά την εικόνα της), να οδεύει προς τη γη και όχι μόνο αυτό, αλλά τονίζει ακόμη πιο δηκτικά, την σκληρή πραγματικότητα, το ρυτιδιασμένο δέρμα της, τη θίγει σ’ ένα ευαίσθητο σημείο της (το νάρκισσο), κατ’ εξοχήν ανεπτυγ-

μένο στη γυναίκα (το δέρμα αποτελεί την επιφάνεια προβολής του νάρκισσου).

Στον άνδρα, ο νάρκισσος ως προς την εμφάνισή του (το δέρμα), δεν είναι πηγή κοινωνικού οίκτου, γι' αυτό και η αντίστοιχη λέξη (γραίος⁴⁰, γριός) δεν επιβίωσε, ως μη εύχρηστη. Καθρεπίζεται λοιπόν το ασυνείδητο κοινωνικό σκέπτεσθαι, μέσα στη δόμηση των λέξεων, που κατασκευάζει.

Βλέπουμε, ότι το αναλυτικό σημαίνον, παρακάμπτοντας την έννοια διαφοροποιείται σημαντικά, από το γλωσσολογικό σημαίνον και προβαίνει σε αποκαλύψεις, του υπό λογοκρισία ασυνείδητου.

Επομένως, "πρέπει να λαμβάνει κανείς υπ' όψιν του τη δύναμη, που ασκεί η λέξη πάνω στο πνεύμα"⁴¹ και ιδιαίτερα την αναπαράσταση, που προσφέρει η αποδόμησή της.

"Η σημασιολογία κάνει αυστηρή διάκριση, ανάμεσα στη χρήση των λέξεων, ως εννοιολογικών συμβόλων και στη χρήση τους, ως σημάτων φορτισμένων με συναισθηματική δύναμη"... Μόνο "όταν έχει κανείς υπ' όψιν του τη μοίρα των λέξεων"⁴² και εργαλείο του την ανάλυση, μπορεί να αναπαραστήσει το λόγο και να ερμηνεύσει έτσι αψευδώς, τις κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές, μέσα από τα λεκτικά εννοούμενα.

- Γερατειά, γερατιά, γηρατειά⁴³ (τα). Η κατάσταση (ή η ομάδα, οι ευρισκόμενοι σ' αυτή) της γεροντικής ηλικίας. Η κατάληξη προέρχεται από το ρήμα είμι (ψιλούμενο και περισπώμενο) ή ίω (ψιλούμενο και οξυνόμενο) και δη το εγκλιτικό ίτω και ακόμη το θετικόν ιτέον και ιτητέον⁴⁴, τούτο δε σημαίνει, το ερχόμενο, το προβαίνον (εις την κατάστασιν του γήρατος) προς το πρώτο συνθετικόν τη γη.

- Ηλικιωμένος (-η). Οι εις μεγάλην ηλικία. Οι ρίζες της λέξης προέρχονται από τα ρήματα:

α) Ήλω⁴⁵ (δασυνόμενο και οξυνόμενο), συναφές του αλίσκομαι (αόριστος ήλων, παρακείμενος ήλωκα), που σημαίνει λαμβάνομαι, καταλαμβάνομαι και ιδίως επί προσώπων, περιέρχομαι εις τίνα θέσιν, νικώμαι.

β) Ίκω= φθάνω, έρχομαι (εκ της VFIK, σανσκριτικά VIS, εν ζένδαις VIS).

Εκ των δύο παραπάνω ρημάτων και η λέξη Ήλιξ (δωρικά Άλιξ)= ο χρόνος ζωής, η ηλικία (ιωνικά ηλικίη). Επίσης και η λέξη ηλικός, που επί πлагίων ερωτήσεων σημαίνει, πόσον μέγας εις χρόνον ζωής (είσαι; είναι;).

γ) Μένω (από την μετοχή), που σημαίνει περιμένω, αναμένω, προσδοκώ, αλλά ιδίως επί προσώπων, υπομένω προσβολή άνευ

κλωνισμού. Επομένως (δομικά στο ασυνείδητο) η λέξη ηλικιωμένος ερμηνεύεται και χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει το άτομο εκείνο, που φθάνει (στο γήρας) καταλαμβανόμενο, νικώμενο (υπ' αυτού) και που υπομένει προσβολή (υγείας ή θανάτου) άνευ κλωνισμού (θάνατος από γήρας).

– Γεράματα⁴⁶ (= πληθυντικός του γήραμα, ο μόνος που διεσώθη σε χρήση).

• Πρώτη εκδοχή: το πρώτο συνθετικό από το γήρας, γέρος. Η δε κατάληξη από τη λέξη άμαρ-άματος¹⁷ (ψιλούμενο και περισπώμενο), που είναι το δωρικό ημαρ (ψιλούμενο και περισπώμενο), = ημέρα ή άλλες (γενικά) υποδιαιρέσεις του χρόνου. Η τελική έννοια της λέξης γεράματα είναι εδώ: οι ημέρες του γήρατος, η χρονική διάρκεια των γηρατειών.

• Δεύτερη εκδοχή: η κατάληξη από τα άγματα (παρεφθαρμένο στη δημοτική σε άματα), εκ του ρήματος ἄγνυμι⁴⁸ (ψιλούμενο και οξυνόμενο) = συντρίβω, τσακίζω, κάμπτομαι, λυγίζω (εν προκειμένω προς τη γη, προς το γήρας).

– Γέρασμα, γήρασμα. Η κατάληξη εκ του έσμα⁴⁹ (δασυνόμενο και οξυνόμενο) = είμαι ενδεδυμένος (παλαιότερος παθητικός παρακείμενος του έννυμι = ενδύομαι). Η τελική έννοια είναι: είμαι ενδεδυμένος με το γήρας, τα ενδεδυμένα υπό του γήρατος χρόνια της ζωής, που οδηγούν προς τη γη = θάνατο, το καταληκτικό στάδιο.

– Γηράσκω. Εκ των γη, προς, αάσκω⁵⁰ (συναφή του τα αω, ααω⁵¹, αόμαι όπου προστίθεται το με επιτατική σημασία ιαπετικό πρόσφυμα σκο), που σημαίνει: βλάπτω, φθείρω, και πνευματικώς, μικραίνομαι, λυπάμαι, με την έννοια του κινούμαι προς βλάβη, φθορά (αφού το συναφές του άω, έχει την έννοια της κίνησης = πνέω, κινούμαι προς ορισμένη κατεύθυνση), εν προκειμένω προς το πρώτο συνθετικό τη γη.

Τελική έννοια του γηράσκω = κινούμαι φθειρόμενος, βλαπτόμενος, λυπούμενος, προς τη γη.

Αλλά και το νεώτερο ρήμα ασκώ⁵² (αν δεχτούμε μια δεύτερη ετυμολογική εκδοχή), σημαίνει, ότι επεξεργάζομαι, διαμορφώνω, διαπλάττω κάτι, με σκοπό να το καταστήσω κατάλληλο για κάποιο προορισμό. Μ' άλλα λόγια προετοιμάζομαι, ασκούμαι (εν προκειμένω δια του πνεύματος, αλλά και το σώμα μου προετοιμάζεται βιολογικά ανεξάρτητα από τη θέλησή μου, για τον ίδιο σκοπό) να μεταβώ προς τη γη (= χώμα = θάνατο).

– Γήραμι και Γήρημι. Εκ της ρίζας Γήρα- (από το γήρας) και την κατάληξη μι. Ανήκει εις την συζυγία των εις μι ρημάτων της ιαπετικής γλώσσης. Απαντούν και ως τύπου αορίστου β' του γη-

ράσκω και σημαίνουν είμαι εις το γήρας, είμαι γέρων⁵³

– Γεράζω-γηράζω. Το πρώτο συνθετικό από τη λέξη Γέα (Γη). Η κατάληξη -άζω από το ρήμα θαμίζω= έρχομαι συχνάκις προς τι, συχνάζω. Η κατάληξη του ρήματος θαμίζω χρησιμοποιείται (και πάλι σαν κατάληξη), επί ρημάτων και προσδίδει σ' αυτά τη σημασία, ότι η έννοια, η υπό του πρώτου ρήματος σημεινομένη, επαναλαμβάνεται συχνά ή διαρκώς ή σε μεγάλο βαθμό. Τα προκύπτοντα ούτω ρήματα καλούνται θαμιστικά και η συνήθης κατάληξή τους είναι, εις -αζω, -ιζω, -υζω, -ιαζω⁵⁴.

– Στην αναλυτική ερμηνεία τους οι ελληνικές λέξεις ακριβολογούν, κεντρίζουν, δείχνοντας το σκληρό (;) άγγιγμα της πραγματικότητας (χρησιμοποιώντας σαν πρώτο συνθετικό τη λέξη γη= χώμα= θάνατος ή το γράω για τη λέξη γριά, πιο σκληρή όπως αποδείχτηκε), που δεν κρίνεται σκόπιμο, για την ελληνική κοινωνία και γλώσσα να αποσοβηθεί, με υπονοούμενα και ωραιοποιήσεις.

Μελετώντας τη γλώσσα άλλων κοινωνιών, βλέπουμε ότι το αντίστοιχο ρήμα του γηράσκω στη Γαλλική είναι vieillir^{55, 56} και σημαίνει περνώ το μεγαλύτερο μέρος της ζωής μου, χάνω τη φρεσκάδα μου, τη χάρη μου⁵⁷ (τονίζεται το ψυχολογικό βάσανο, το μειονέκτημα των γηρατειών, ο χαμένος νάρκισσος), που κυρίως φαίνεται στο περίβλημα του ανθρώπινου σώματος, το δέρμα. Η κύρια ρίζα είναι το vie, που σημαίνει ζωή και όχι το γη= χώμα= θάνατος.

Στη Γερμανική γλώσσα, το αντίστοιχο ρήμα altern σημαίνει παλιώνω ή το alt werden, που σημαίνει γίνομαι παλιός⁵⁸. Κύρια ρίζα το alt= παλιός. Τονίζεται το πέρασμα του χρόνου, με τις συνέπειές του επί του ανθρώπινου σώματος.

Στην Αγγλική ομοίως οι λέξεις I grow old δηλώνουν, εγώ καθίσταμαι παλιός, μεγαλώνω, εξαντλούμαι⁵⁹. Κύρια ρίζα old= παλιός.

Ας εξετάσουμε τώρα και τις λέξεις, που δηλώνουν το είδος της συγγένειας ενός ατόμου προς τους γονείς του άλλου, με το οποίο έρχεται εις γάμον, μια και χρησιμοποιείται για να σκιαγραφήσει ηλικιωμένα (συνηθέστατα) άτομα.

Ο πεθερός (-ά) είναι ο ηλικιωμένος, που ζει μαζί (ή έχει συνεχή επαφή μαζί του), ο συγκεκριμένος νέος (γαμβρός ή νύφη), χωρίς αυτό να είναι δική του, άμεση επιλογή. Λόγω αυτής της υποχρεωτικής επαφής, αναγκαστικά ζει και συζητά τα προβλήματα τους, έχει συνεχώς μπροστά του την εικόνα τους. Μια εικόνα (των γηρατειών), που ανέχεται για τους γονείς του (εδώ το βλέμμα αλλάζει, γίνεται μάλλον τρυφερόν, ενώ αλλάζει προς το αδιάφορο, κατ' ουσίαν, το βλέμμα του ετέρου συντρόφου). Μια

εικόνα, που για τους ξένους ηλικιωμένους, τον απασχολεί μόνο, όσο κρατά το οπτικό της ερέθισμα (ή και καθόλου), ενώ του πεθερού (-άς) είναι μια μόνιμη εικόνα, με τα παρελκόμενα προβλήματά της (υγείας), που καλείται να συνδράμει (αν όχι να επιλύσει). Το ασυνείδητο λοιπόν, δομεί την λέξη πεθερός (-ά) πάνω σ' αυτές τις συγκεκριμένες, αληθείς (μη άμεσα εκούσιες) επαφές. Επελέγη λοιπόν, η λέξη πεθερός, σαν η πιο κατάλληλη λέξη, για να αποκαλύψει, να αναλύσει, να ψυχογραφήσει, την σκέψη και το βλέμμα των νεωτέρων, πάνω στους ηλικιωμένους.

Στην Ελληνική γλώσσα η λέξη πε(ν)θερός (-ά) προέρχεται απ' την αρχαία ινδική λέξη bandhuh(= συγγενής, ρίζα bhenbdh= δέ-νειν⁶⁰) και σημαίνει ο έχων συνάψει οικογενειακό, συγγενικό δεσμό δι' επιγαμίας.

Πιθανή είναι η επίδραση (καθ' ημάς) εκ του ασυνείδητου της λέξεως πάθος (εξ του πένθος) εκ του πάσχω υποδηλούσα αναλυτικά τα παθήματα εκ του γήρατος (και όχι μόνο) προς το οποίο οδεύει ο πενθερός λόγω της συνήθως μεγάλης ηλικίας του. Λεπτομερέστερα η λέξη πενθερός(ά) αναφέρεται στους γονείς «της γυναίκας» (νύφης), ενώ εκυρός/ά στους γονείς «του ανδρός» (γραμβρού) κατά του Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου*.

Στην ομηρική γλώσσα η λέξη εκυρός (-ά)⁶¹= πενθερός (-ά) έχει τη ρίζα της στη λέξη κυρέω-ώ⁶² (παρατατικός έκυρον) που σημαίνει, ευρίσκω κατά συγκυρία, συναπαντώ, επιτυγχάνω (τυχαίως). Κυρέομαι= ευρίσκομαι (με κάποια ιδιότητα), κατά συγκυρία, εν προκειμένω εκ της συγκυρίας του γάμου του παιδιού μου. Ευρίσκομαι κατά συγκυρία με την ιδιότητα του εκυρού (-άς), πενθερού (-άς). Κυρεία δε είναι η κυριότης, η εξουσία, που ασκούσε (αποδεκτή εξ άλλου λόγω σεβασμού και πείρας) ο πεθερός, επί του νέου ζεύγους στην αρχαία κοινωνία. Φανερή (και εκπλήσσει) η διαφορά της αναλυτικής ερμηνείας των λέξεων εκυρός και πεθερός, που μαρτυρά τη διαφυλική κοινωνική ανισότητα της εποχής.

Στη Γαλλική γλώσσα, χρησιμοποιείται το belle mère (πεθερά) και beau père (πεθερός)⁶³, που σημαίνουν ωραία μητέρα και ωραίος πατέρας. Γαλλική λεπτότητα; ίσως. Δεν παύει όμως να είναι ευγένεια, έστω και φαινομενική αν θέλετε.

Στην Αγγλική γλώσσα, το father in law (πεθερός) και mother in

* Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου «Λεξικόν της καθ' ημάς Ελληνικής Διαλέκτου» εκδ. Α. Κοφομηλάς 1974, νέα έκδοση Ι. Χιωτέλλη, Αθήνα, 1973, σ. 370.

law (πεθερά), σημαίνουν, πατέρας και μητέρα που αποκτήθηκαν μέσα από τη νομική διαδικασία του γάμου⁶⁴, σε αντιδιαστολή προς τους φυσικούς γονείς. Η φλεγματική αγγλική κοινωνία απεικονίζεται, ψυχρά, ωμά, στη γλώσσα της.

Στην Γερμανική γλώσσα, πεθερά *schwiegermutter* και πεθερός *schwiegervater*, σημαίνει τον πατέρα ή μητέρα που σιωπά. Από το πρώτο συνθετικό της λέξης, το ρήμα *schwiegen* σιωπώ (παρατατικός *schwiege*= σιώπησα)⁶⁵. Ο αυστηρός Γερμανός (κοινωνία), που δεν επιτρέπει στον πεθερό (-ά) να υπεισέλθω στα του οίκου του, στα δικά του, τον υποχρεώνει σε σιωπή, βάζει τα πράγματα στη θέση τους. Ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους φυσικούς του γονείς.

Και αν κάποιος υποστηρίξει, ότι η έννοια, που αποδίδει η Γερμανική κοινωνία στη λέξη της είναι, ότι ο πεθερός (-ά) σιωπά από μόνος του, θ' αντιπαραθέσουμε, ότι ουδείς σιωπά από μόνος του, διότι τότε θα υπάρχει κάποιο οργανικό ή ψυχικό πρόβλημα και ουδόλως αναφερόμαστε σ' αυτές τις περιπτώσεις. Επομένως η σιωπή, τους επιβάλλεται, εσωκλείεται εννοιολογικά από την κοινωνική πρακτική, που εικονίζεται στη χρησιμοποιούμενη λέξη.

Συμπεράσματα

Οι εκπηγάζουσες έννοιες, από αυτές τις ερμηνείες των λέξεων μπορεί να ισχυριστεί κάποιος, ότι ευρίσκονται στο ασυνείδητο των κοινωνιών⁶⁶. Αλλά "το ασυνείδητο είναι δομημένο, σαν ένα γλωσσικό σύστημα" ισχυρίζεται ο Lacan "διότι η γλώσσα είναι αυτή που δομεί", προσθέτει και διασαφηνίζει ο S. Wideman⁶⁷. Και ο Freud ορίζει, σαν προσυνείδητη αναπαράσταση, τη σύνδεση του ασυνείδητου με "λεξικές εικόνες" και είναι το ίδιο που ο de Saussure ονομάζει "ακουστικές εικόνες". (Σημειωτέον, ότι και οι δυο τους, αν και σύγχρονοι, ουδέποτε συναντήθηκαν, όπως διαβεβαιώνει προσωπικά ο γιος του Ferdinand de Saussure)⁶⁸.

Εξ άλλου, εκ της περιοχής του ασυνείδητου ανέρχονται οι παραστάσεις και αναπαριστώνται, στο χώρο της συνείδησης βάσει των νόμων του συνειρμού.

Ελπίζουμε, να έγινε αντιληπτό το είδος της εικόνας, που αναπαριστά ο λόγος (οι λέξεις), για τα γηρατειά, δεδομένης της σχέσεως, που υπάρχει μεταξύ αναπαράστασης και σώματος (για λέξεις που το αφορούν), γλωσσικού συστήματος και σημαίνουσας γλώσσας^{69, 70, 71, 72, 73, 74, 75}.

Από την αναπαράσταση αυτή των λέξεων, διαφαίνεται το είδος του βλέμματος της κοινωνικής ομάδας των νεώτερων, καθώς και οι σκέψεις τους, που αντανakλούν και τις συμπεριφορές τους (τα γηρατειά).

Η αναλυτική ερμηνεία, των συναφών με τα γηρατειά λέξεων, ίσως προσφέρει στην αλλαγή του κοινωνικού σκέπτεσθαι, ώστε να τεθούν οι πάγιες θάσεις για τη ριζική αντιμετώπιση της κοινωνικής αποδοχής των ηλικιωμένων (ένα από τα επιμέρους προβλήματά τους).

Η κοινωνική πρακτική "σερβίρει" μια εννοιολογία (βραβείο, προβεθηκυία ηλικία κ.ά.), για τις λέξεις τις συναφείς με τα γηρατειά, πλην όμως η αναλυτική ερμηνεία, μας αποκαλύπτει τη λογοκρισία, που υφίσταται το ασυνείδητο (όπου και δομούνται οι λέξεις) από το εξωτερικευμένο κοινωνικό συνειδητό.

Τώρα, μπορούμε να εννοήσουμε (αναλυτικά), την προσπάθεια να επιβληθεί αντί όλων των άλλων λέξεων, ο όρος τρίτη και τέταρτη ηλικία⁷⁶, που αποτελείται από λέξεις ουδέτερες, ώστε να αποσοβηθούν, δηκτικές έννοιες και υπονοούμενα (ευγενικά και μη), προερχόμενα από την αναλυτική ετυμολογία και σημασιολογία των άλλων λέξεων. Επίσης κατανοείται η τάση να αποσοβηθεί και η συνεπακόλουθη εικόνα των γηρατειών (κατάπτωση του ανθρώπου), που καταδεικνύουν οι λέξεις αυτές (άσχετα αν λόγω συχνής χρήσεως και συνάφειας, έχει αμβλυθνεί η σημασία τους), αλλά κατανοούνται και οι ενοχές του υποκειμένου (χρήστη, νεώτερο), που προκύπτουν, απ' αυτήν την εικόνα, προς το παντοδύναμο "εγώ", που μένει αγέραστο, αλλά υποταγμένο στο επερχόμενο αμετάκλητα γήρας, δεδομένου και του (μελλοντικά) αντεπιστέλλοντος της χρήσεως, που υποχρεώνει σε μερικές εξωτερικευμένες ευγένειες προς τα γηρατειά.

Απομένει να εξετασθεί το γιατί. Αλλά θα ξεφύγουμε από τα όρια αυτής της μελέτης.

Βιβλιογραφία

1. Harré, R.: «The Ethogenic Approach: Theory and Practice», L. Berkowitz, *Advances in Experimental. Social Psychology*, Vol. 10, London, Academic Press, 1977.
2. Potter, J., Wetherell M.: «*Discourse and Social Psychology*», U.S.A., Sage, 1988.
3. Wieder, L.: «Telling the Code», R. Turner, *Ethnomethodology. Harmondsworth*.

- th, London, Penguin, 1974.
4. Όργουελ, Τζώρτζ: «1984» στο κεφ. «Οι αρχές της νέας ομιλίας» επαναδημοσίευση. *Οικ. Ταχυδρόμος*, 19-3-1984.
 5. Βέλτσος, Γ.: *Κοινωνία και Γλώσσα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976.
 6. Benveniste, E.: *Κείμενα Σημειολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1981.
 7. Foucault, M.: *Les mots et les choses*, Paris, Gallimard, 1966.
 8. Βέλτσος, Γ.: «Σημειωτική και Κοινωνιολογία ή Κοινωνική Σημειωτική», *Διαβάζω*, τεύχ. 71, 15-6-1983.
 9. Παπαδοπούλου, Π.: «Γλώσσα και φυλακή», Αθήνα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 68Α, 1988, σ. 163-203.
 10. Νικολαΐδης Αριστ.: *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές βιβλ.*, Αθήνα, Εστία, 1987, σ. 17.
 11. Νικολαΐδης, Ν.Ν.: *Η αναπαράσταση*, Αθήνα, Κέρδος, 1986.
 12. Νικολαΐδης, Ν.Ν.: *La représentation: Essai psychanalytique de l' objet référent à la représentation symbolique*. Paris, Dunod, 1985.
 13. Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου: *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Γλαύκος, 1964. Ανατύπωση τόμος Α, σ. 214, 25, 1, 249. «Πρώτη έκδοση του 1839 ως «Λεξικού επίτομου της ελληνικής γλώσσας», συντεθέν υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου».
 14. *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλίου*, Αθήνα, Ήλιος, 1948, τόμ. 18, σ. 709, 714, 793.
 15. Νικολαΐδης, Αρ.: (1987), ο.π., 240, 244.
 16. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: (1964), ο.π., τόμος Α, ο.π., σ. 261.
 17. *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Ηλίου*, Αθήνα, Ήλιος, 1984.
 18. Decharme D.: *Ελληνική Μυθολογία*, μετ. Α. Καραλή, Φάρος, σ. 47, 50.
 19. *Νεώτερο εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, Ηλίου, ο.π., σ. 709, 714, 793.
 20. Preller: *Griech, Mythologia 1*, 497, Der Mutterliche Schoos und das imer o fene Grad. αναφέρεται από τον Decharme P. στο *Ελληνική Μυθολογία*, 1948, σ. 423.
 21. Νικολαΐδης Αριστ.: (1987), ο.π., σ. 243.
 22. Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου: (1964), ο.π., σ. 249, 248, 247.
 23. Δημητράκου Δ.Δ.: *Νέο ορθογραφικό ερμηνευτικό λεξικό*, Αθήνα, Περγαμνή, 1964, σ. 315, 312, 313.
 24. Βέλτσος, Γ.: *Οι απροσδιόριστοι παράγοντες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1984, (ανάτυπο Οικονομικός ταχυδρόμος 21-3-1985, σ. 35).
 25. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 247.
 26. Δημητράκου, Δ.Δ.: ο.π., σ. 312.
 27. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 368.
 28. Liddell H., Scott R.: Α. Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1907, τ. Α, σ. 17, 527, 528, 529.
 29. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., τομ. Α, σ. 257, 258.
 30. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., τομ. Α, σ. 256.
 31. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., τομ. Α, σ. 623.

32. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., τομ. Α, σ. 1232.
33. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 368.
34. Νικολαΐδης, Αρ.: ο.π., σ. 243.
35. Castoriadis, C.: *Les carrefours du Labyrinthe*, Paris, Le Seuil, 1978, p. 191.
36. Cosnier, J.: *Les voies du langage*, Paris, Dunod, 1982.
37. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 256, 616, 617.
38. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 257.
39. Κάιστλερ, Α.: «Η μοίρα των λέξεων», *Οικονομικός ταχυδρόμος*, 14-4-83, (αναδημοσίευση), σ. 35.
40. Κάιστλερ, Α.: ο.π., σ. 35.
41. Δημητράκου, Δ.Δ.: ο.π., σ. 312.
42. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 368.
43. Liddell, H., Scott R.: μετ. Κωνσταντινίδη (1907), ο.π., τομ. 2, σ. 441, 524, 438, ο.π., τομ. 1, σ. 109, ο.π., τομ. 3, σ. 112.
44. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 244.
45. Δημητράκου, Δ.Δ.: ο.π., σ. 91.
46. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 12.
47. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 436, 534.
48. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 1.
49. Σταματάκου, Ι.: «Λεξικό της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας», εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα, 1972, σ. 12.
50. Σταματάκου, Ι.: «Ιστορική Γραμματική της Αρχαίας ελληνικής», εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα, 1973, σ. 283.
51. *Πανλεξικό*: Αθήνα, Δοαγασάκη, 1962, σ. 525.
52. Σταματάκου, Ι.: 1973, ο.π., σ. 236.
53. Liddell, H. and Scott, R.: (1907), ο.π., τομ. Α, σ. 529.
54. *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλίου*, ο.π., τομ. Α, σ. 469.
55. Περίδης, Γ.: *Ελληνογαλλικό και Γαλλοελληνικό λεξικό*, Αθήνα, Μ. Βασιλείου, 1960, σ. 103, 451, 277, 276.
56. *Larousse de poche* ed. Kefoudue, Paris, Librairie Larousse, 1979.
57. Kaufmann, M.: «Γηρατειά και διαδικασία γήρανσης», *Ορθοψυχιατρική*, U.S.A., τ. 10, 1960, σ. 73-84.
58. Steinmetz, A.: *Ελληνογερμανικό Λεξικό*, Βερολίνο, Laugenscheidt, 1962, σ. 178, 155, 359, 405, 233.
59. Βασιλειάδης, Γ., Γαλαίος, Σ.: *Αγγλοελληνικό Λεξικό*, 6^η εκδ., Αθήνα Hel-lenews, 1981, σ. 66, 369, 553, 408.
60. Hofman, J.B.: *Ετυμολογικό Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής*, εξελθισθέν υπό Αν. Παπανικολάου (1974), Αθήνα, 1989, σ. 316.
61. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 399.
62. Σκαρλάτου, Δ. Βυζαντίου: ο.π., σ. 770.
63. Handerson, A.: *Γαλλοελληνικό Λεξικό*, Αθήνα, Διαγόρας, 1972, σ. 210, 212.
64. Γεωργιάδη-Αρνάκη, Γ.: *Ελληνοαγγλικό λεξικό*, Αθήνα, Αστήρ, 1958.

65. Steinnegt, A.: ο.π., σ. 178, 155, 359, 405, 233.
66. Gaulejac, V.: *La nerrose de classe*, Paris H+G, 1987.
67. Νικολαΐδης, Ν.Ν.: (1986), ο.π.
68. Νικολαΐδης, Ν.Ν.: (1985), ο.π.
69. Anzieu, D.: «Pour in psycholinguistique psychanalytique» *Psychanalyse et langage*, Paris, Durod, 1977, p. 1-24.
70. Argyle, M.: *Social Interaction*, London, Methuen, 1969.
71. Cosnier, J., Brossard, A.: *Lacommunication non verbale*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1984.
72. Lacan, S.: *Ecrits*, Paris, Seuil, 1966.
73. Moscovici, S.: *La Psychanalyse, son image et son public*, Paris, PUF, 1976.
74. Μπαμπινιώτης, Γ.: *Εισαγωγή στη Σημασιολογία*, Αθήνα, Δ. Μαυρομμάτης, 1985.
75. Saussure, F.: *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1969.
76. Ε.Ο.Κ.: Απόφαση της συνεδρίασης της 16-9-87.

Ιμπεριαλιστική πολιτική και Αραβική Ανατολή*

*Georges Mehrabian***

Στο επίκεντρο της πολιτικής στη Μέση Ανατολή βρίσκεται η ιμπεριαλιστική κυριαρχία των εκτεταμένων πλουτοπαραγωγικών πηγών, και κυρίως των άφθονων πετρελαϊκών κοιτασμάτων, καθώς και η αντίσταση του πιστού στη θρησκεία λαού, στο διωγμό και στην εξαντλητική εκμετάλλευση που με την βία του επιβάλλεται. Η σύγχρονη ιμπεριαλιστική κατάκτηση της Αραβικής Ανατολής προηγείται χρονικά της ανακάλυψης πετρελαϊκών κοιτασμάτων στην περιοχή αυτή. Η βρετανική κυριαρχία στον Περσικό Κόλπο άρχισε τις πρώτες δεκαετίες του 1800 και είναι στενά συνδεδεμένη με την κατάκτηση της Ινδίας.

Ο βρετανικός καπιταλισμός συνάντησε εξαρχής σθεναρή αντίσταση. Στην περίοδο 1807-1809 και αργότερα το 1818-1819, ο βρετανικός στόλος αντιμετώπισε τις Αραβικές δυνάμεις στον Κόλπο – όπου είχε χαλαρώσει η κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – και τις συνέτριψε ολοσχερώς. Η βρετανική στρατιωτική κατοχή των στρατηγικών σημείων στον Περσικό Κόλπο, εδάφη τα οποία αργότερα δόθηκαν στο Κουβέιτ, το Μπαχρέιν, το Ιράκ, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, το Ομάν, και το Κατάρ, δεν

* Το άρθρο του Georges Mehrabian δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες στην εφημερίδα *The Militant*, στις 31 Αυγούστου και 7 Σεπτεμβρίου του 1990, απ' όπου και μεταφράστηκε στα ελληνικά.

** Ο George Mehrabian είναι Αραβοαμερικανός. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Βηρυτό του Λιβάνου. Στις εθνικές εκλογές του 1990 ήταν υποψήφιος του Εργατικού Κόμματος για το Αμερικανικό Κογκρέσο των Η.Π.Α., στη 10η περιφέρεια του New Jersey.

τελείωσε παρά μόνο το 1971 με την βρετανική αποχώρηση από το Μπαχρέιν.

Η βρετανική κυβέρνηση εγκαθίδρυσε έναν αριθμό προτεκτοράτων στην περιοχή του κόλπου μετά από συμφωνίες μεταξύ φυλάρχων, σείχηδων και την πειστική δύναμη του βρετανικού ναυτικού. Αυτό συνέβη κάτω από τον ανταγωνιστικό έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την αποσύνθεση που γνώριζε την εποχή εκείνη η Περσική Μοναρχία. Καθώς η οθωμανική Αυτοκρατορία εξασθενούσε, ο βρετανικός και ο γερμανικός ιμπεριαλισμός εισήλθαν σ' ένα σκληρό ανταγωνισμό για την κυριαρχία του Αραβικού Κόσμου.

Οι Βρετανοί αποικιοκράτες απέκτησαν δικαιώματα στο Κουβέιτ το 1899, συνάπτοντας συνθήκη με τον σείχη Mobarak as-Sabah της φεουδαλικής οικογένειας που κατείχε εκεί την εξουσία. Η συνθήκη ανεγνώριζε στους Βρετανούς αποκλειστική παρουσία στο Κουβέιτ έναντι 15.000 λιρών το χρόνο. Μέχρι τότε το Κουβέιτ αποτελούσε μέρος του δήμου της Μπάσρα στο Ιράκ, το οποίο εκείνο τον καιρό βρισκόταν κάτω από την οθωμανική εξουσία. Οι Βρετανοί λοιπόν έκλεισαν την είσοδο του Κόλπου στο γερμανικό ιμπεριαλισμό, ο οποίος απέκτησε πρόσβαση στην περιοχή μέσω της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Βερολίνου-Βαγδάτης. Η πρώτη εκχώρηση πετρελαίου σε βρετανική επιχείρηση πραγματοποιήθηκε από τον Πέρση μονάρχη το 1901. Η επιχείρηση αυτή έγινε γνωστή σαν Αγγλο-Περσική Εταιρεία Πετρελαίου (γνωστή και σήμερα ως British Petroleum).

Όταν άρχισε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος οι σημαντικότερες ιμπεριαλιστικές χώρες πήραν μέρος σ' αυτόν, με σκοπό την ανακατανομή των αποικιακών κτήσεων, των οικονομικών επενδύσεων και των πηγών ακατέργαστων πρώτων υλών. Η Τουρκική Οθωμανική Αυτοκρατορία συντάχθηκε με τους Γερμανούς ιμπεριαλιστές, οι οποίοι νικήθηκαν από τους Βρετανούς, τους Γάλλους και τους Αμερικανούς συμμάχους τους το 1918.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού, οι Αραβικές μάζες ξεσηκώθηκαν εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και φάνηκε να βάζουν ένα τέλος στην αποικιακή κυβέρνηση και την ιμπεριαλιστική κυριαρχία. Η βρετανική κυβέρνηση επιδιώκοντας να ανοίξει ένα ακόμη μέτωπο στον πόλεμο ενάντια στο γερμανικό ιμπεριαλισμό, υποσχέθηκε να υποστηρίξει ένα ανεξάρτητο αραβικό κράτος που θα περιλάμβανε ολόκληρη την Αραβική Χερσόνησο ως την Συρία. Η υπόσχεση δόθηκε στον Husayn ibn Ali, Χασεμίτη κυβερνήτη της περιοχής του Hejaz, το οποίο σήμερα είναι μέρος της Σαουδικής Αραβίας.

Οι αραβικές δυνάμεις ελευθέρωσαν εκτεταμένα εδάφη της Αραβικής Ανατολής, συμπεριλαμβανομένων και των μεγάλων πόλεων, όπως η Δαμασκός, η σημερινή πρωτεύουσα της Συρίας. Παρόλα αυτά, με το τέλος του πρώτου παγκοσμίου ιμπεριαλιστικού πολέμου, η αραβική επανάσταση συνετρίβη από τα γαλλικά στρατεύματα και η ανεξάρτητη κυβέρνηση που είχε μόλις συσταθεί στη Δαμασκό διαλύθηκε. Η Γαλλία και η Αγγλία μοίρασαν την κατεκτημένη περιοχή μεταξύ τους. Η Συρία και ο Λίβανος έγιναν γαλλικές αποικίες, ενώ η Παλαιστίνη, η Ιορδανία και το Ιράκ έγιναν αγγλικές αποικίες. Ολόκληρη η Αραβική Ανατολή έγινε έτσι πρόσφορο πεδίο αχαλίνωτης ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης.

Ο γιός του Χουσεΐν Φεϊσάλ ήταν η κεντρική προσωπικότητα της ανεξάρτητης αραβικής κυβέρνησης στη Δαμασκό. Οι Βρετανοί προσέφεραν στον Φαϊσάλ το θρόνο της διοικούμενης από τους Βρεττανούς επαρχίας του Ιράκ, με σκοπό να εξαγοράσουν ένα μέρος της ηγεσίας των Αράβων. Η προσφορά έγινε δεκτή από τον Φεϊσάλ. Οι Βρετανοί ανακήρυξαν τον άλλο γιο του Χουσεΐν, Αμπνταλάχ, βασιλιά της Υπερίορδανικής επαρχίας (σημερινή Ιορδανία). Μ' αυτόν τον τρόπο εδραίωσαν τις μοναρχίες των Χασεμιτών στο Ιράκ και την Ιορδανία. Μόνο η Βόρεια Υεμένη και η μετέπειτα Σαουδική Αραβία κέρδισαν την ανεξαρτησία τους.

Η βρετανική κυβέρνηση το 1917, με σκοπό να ανυψώσει ένα προμαχώνα ενάντια σε κάθε μελλοντική έκρηξη των αντι-ιμπεριαλιστών Αράβων εθνικιστών, υποστήριξε τα σχέδια των Ευρωπαίων Σιωνιστών που στόχευαν να αποικίσουν την Παλαιστίνη. «Θα έπρεπε εκεί να δημιουργήσουμε ένα χώρο προμαχώνα της Ευρώπης, ενάντια στην Ασία, ένα προκεχωρημένο φυλάκιο του πολιτισμού, ενάντια στην βαρβαρότητα», έγραφε ο Theodor Herzl, ο ηγέτης της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης.

Στη συνέχεια η πάλη των αραβικών μαζών ενάντια στην ιμπεριαλιστική κυριαρχία συνδέθηκε με τον αγώνα των Παλαιστινίων κατά του σιωνιστικού αποικισμού και αργότερα κατά του κράτους του Ισραήλ.

Η Βρετανική έγκριση για παραχώρηση πετρελαίου

Μετά τη σταθεροποίηση της κυριαρχίας τους στο Ιράκ, που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Βρετανοί ιμπεριαλιστές άρχισαν στο Ιρακινό τους προτεκτοράτο να παράγουν πετρέλαιο σε μαζική κλίμακα.

Οι τοπικοί κυβερνήτες στον υπόλοιπο Κόλπο δεν μπορούσαν να παραχωρήσουν δικαιώματα εξαγωγής πετρελαίου σε ξένες εταιρίες χωρίς προηγούμενη βρετανική έγκριση. Η βρετανική κυριαρχία πάνω σ' όλες τις πλευρές της οικονομικής ζωής έγινε κανόνας. Για παράδειγμα, από το 1942 όλες οι τραπεζικές δραστηριότητες στο Κουβέιτ έπρεπε να γίνονται από βρετανικές τράπεζες και η Ινδο-Βρετανική ρουπία (νομισματική μονάδα στην Ινδία και σε άλλες Ασιατικές χώρες), έγινε το ισχύον νόμισμα όλων των προτεκτοράτων στον Κόλπο. Γύρω στα τέλη του 1940 η παραγωγή πετρελαίου άρχισε εντατικά στο Κουβέιτ, το Μπαχρέϊν και το Κατάρ, όπως επίσης και στα άλλα προτεκτοράτα τα οποία σήμερα αποτελούν τα ενοποιημένα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα.

Το κεφάλαιο των Ηνωμένων Πολιτειών αρχικά έμεινε μακριά απ' αυτές τις εξελίξεις. Οι Βρεττανοί ιμπεριαλιστές διατήρησαν την οικονομική κυριαρχία της περιοχής, μέσω του ελέγχου των αποικιών τους. Αλλά η Ουάσινγκτον άρχισε να ασκεί ισχυρή πίεση για να επικρατήσει μια πολιτική «ανοιχτών θυρών». Οι Βρεττανοί υπέκυψαν και το 1928 συμφώνησαν να μοιραστούν τη λεία.

Η American Group που ήταν ιδιοκτησία της Jersey Standard and Standard (SOCONY) με έδρα τη Νέα Υόρκη που χρηματοδοτούσαν από τα τραπεζικά συμφέροντα της οικογένειας Ροκφέλλερ, έπαιρνε το 23,75% της νεοδημιούργητης Iraq Petroleum Co. Οι άλλοι συμμετέχοντες στην εκμετάλλευση ήταν η Αγγλο-Περσική BP, η Royal Dutch Shell, και η Campagnie Francaise des Petroles – κάθε μία με ποσοστό 23,75%. Το μεγάλο όμως τίμημα ήταν η παραχώρηση δικαιωμάτων διύλησης και εκμετάλλευσης του πετρελαίου επί εξήντα χρόνια, δικαιώματα που εκχωρήθηκαν από τον βασιλιά της Σαουδικής Αραβίας στην Στάνταρντ της Καλιφόρνιας (SOCAL), το 1933.

Έτσι μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 οι Αμερικανικοί γίγαντες του πετρελαίου κατείχαν ένα σημαντικό μερίδιο του Μεσανατολικού πετρελαίου, αγγίζοντας το 42%. Είχαν γίνει μ' αυτό τον τρόπο κυρίαρχοι του παιχνιδιού. Από τότε ο Αραβικός Κόλπος μετατρέπεται σε ιδιωτική περιοχή των επτά αδελφών, όπως συνηθίζουμε να ονομάζουμε τις εταιρίες: Jersey Standard (σημερινή Exxon), Mobil, Gulf, SOCAL (Chevron), Texaco, Aglo-Per-sian (BP), και Royal Dutch Shell.

Οι άνθρωποι του μόχθου της περιοχής αντέταξαν έντονη αντίσταση ενάντια στην εκμετάλλευση από ξένα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα. Προσπάθησαν να ξεπεράσουν τις διαιρέσεις που προέκυψαν από το διαμελισμό τους σε κρατίδια. Τα έτη μεταξύ

1936-38 ξεσπάει μαζική επανάσταση στην Παλαιστίνη. Μία γενική απεργία που κράτησε έξι μήνες ακολουθήθηκε από έναν εξαετή πόλεμο ανεξαρτησίας. Μία άλλη επανάσταση αμφισβήτησε την βρετανική κατοχή της Αιγύπτου και μία γενική απεργία ξέσπασε επίσης στη Συρία.

Η βρετανική κυβέρνηση υποχρεώθηκε το 1932 να παραχωρήσει τυπική ανεξαρτησία στο Ιράκ, ενώ το 1937 τερματίστηκε η επικυριαρχία τους στην Αίγυπτο. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου ιμπεριαλιστικού πολέμου αποδόθηκε η ανεξαρτησία στην Ιορδανία και η Γαλλία έστερξε στην ανεξαρτησία της Συρίας και του Λιβάνου. Παρόλη όμως την ενοποίηση της Αραβικής Μέσης Ανατολής, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο στόχος της παναραβικής εξέγερσης δεν επετεύχθη. Τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν ήταν στην ουσία φεουδαρχικές-δεσποτικές μοναρχίες εκτός από το Λίβανο και τη Συρία, που ήταν δημοκρατίες. Από την Αίγυπτο και την Ιορδανία προς τη Δύση μέχρι το Ιράκ, τη Σαουδική Αραβία και το Ιράν στον Κόλπο, οι μοναρχίες αυτές προστάτευαν στην ουσία τα συμφέροντα των εταιριών πετρελαίου.

Οι Αραβικές μάζες το 1948 δέχτηκαν συντριπτική ήττα, όταν η αντίστασή τους κάμφθηκε κάτω από την πίεση των Σιωνιστών αποίκων. Εκατοντάδες χιλιάδες Παλαιστίνιοι απελάθηκαν δια της βίας και στη θέση τους εγκαθιδρύθηκε το Κράτος του Ισραήλ. Πραγματοποιήθηκε μάλιστα μία στρατηγικής σημασίας συμμαχία, ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες, το Ισραήλ και τη Βρετανία, άξονας της οποίας ήταν η υπεράσπιση των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων στην περιοχή.

Η Επανάσταση στο Ιράν

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 εκδηλώνεται στο Ιράν ένα κύμα λαϊκής εξέγερσης. Το Ιράν, αν και μη-Αραβική χώρα, παίζει αποφασιστικό ρόλο στην περιοχή. Η εξέγερση οδήγησε στην εκλογή του Mohammad Mossadegh και την εθνικοποίηση της Αγγλο-Ιρανικής Εταιρείας (BP). Το πετρέλαιο του Ιράν έπρεπε να παραμείνει Ιρανικό. Μαζικές εκδηλώσεις συμπαραστάσης προς το Ιράν εκδηλώθηκαν στο Ιράκ, τη χώρα στην οποία κυριαρχούσαν οι βρετανικές εταιρείες πετρελαίου.

Οι βρετανικές δυνάμεις οργάνωσαν αποκλεισμό του Ιρανικού πετρελαίου. Το Κουβέιτ, αποικία ακόμη της βρετανικής αυτοκρατορίας, έπαιξε τότε αποφασιστικό ρόλο στην κατάσταση που είχε

δημιουργηθεί. Η παραγωγή του Κουβεϊτιανού πετρελαίου αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη που δημιουργήθηκε από την έλλειψη του Ιρανικού πετρελαίου. Συνεπώς το Κουβέιτ έπαιξε ρόλο «αντισταθμιστικό»· ρόλο που επανέλαβε πολλές φορές από τότε. Ο Mossadegh ανατράπηκε το 1953 από πραξικόπημα που είχε οργανωθεί από τη CIA. Οι υποστηρικτές του Σάχη Mohammad Reza Pahlavi ανέκτησαν τη δύναμή τους.

Το πρώτο μεγάλο πλήγμα κατά της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας στην περιοχή ήρθε το 1952 από την Αίγυπτο. Μία επανάσταση εκθρόνισε τον βασιλιά Φαρούκ. Η μοναρχία του ήταν για μεγάλο διάστημα υποτακτική στα βρετανικά συμφέροντα. Το 1954 η Αίγυπτος ανακηρύσσεται προεδρική δημοκρατία με πρόεδρο τον Gamal Abdel Nasser. Οι φεουδαρχικές γαίες διαλύθηκαν και ξαναμοιράστηκαν στους αγρότες, ενώ πάρθηκαν μία σειρά από άλλα λαϊκά μέτρα. Το 1956 εθνικοποιείται η διώρυγα του Σουέζ, που αποτελούσε αποφασιστικό σημείο ιμπεριαλιστικού ελέγχου στην περιοχή στα χέρια των Βρετανών και των Γάλλων καπιταλιστών. Η εθνικοποίηση υπήρξε η μεγάλη πρόκληση γι' αυτούς. Βρετανικές, γαλλικές και ισραηλινές στρατιές εισέβαλαν στην Αίγυπτο, αν και μετά από μερικές εβδομάδες αναγκάστηκαν να αποσυρθούν. Το νέο καθεστώς της Αιγύπτου υπό τον Νάσσερ διεκδίκησε έτσι την αρχηγία όλων των Αράβων στην προσπάθειά τους να αποβάλλουν την ιμπεριαλιστική κατάκτηση. Ο Νάσσερ υποσχέθηκε την απελευθέρωση της Παλαιστίνης και έβαλε στόχο να φέρει σε πέρας την αραβική εξέγερση που είχε αρχίσει κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, δηλαδή να ξεπεράσει την κατάτμηση της περιοχής που είχε επιβληθεί από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις διεκδικώντας όλα τα αραβικά εδάφη κάτω από ξένη επικυριαρχία και δημιουργώντας ένα ενωμένο Αραβικό έθνος.

Το σημείο-κλειδί της ιμπεριαλιστικής αντίδρασης ενάντια στο καθεστώς της Αιγύπτου ήταν η υπογραφή της «Συνθήκης της Βαγδάτης» το 1955. Η συνθήκη απέβλεπε στην εδραίωση καθεστώτος «αμοιβαίας ασφάλειας» ανάμεσα στο Ιράν, το Ιράκ, την Τουρκία, το Πακιστάν, τη Μεγάλη Βρετανία και αργότερα τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Η νίκη που κερδίστηκε από τις μάζες στην Αίγυπτο ωστόσο ενέπνευσε πολλά επαναστατικά κινήματα στην περιοχή. Οι εκκλήσεις του Νάσσερ για αραβική ενότητα είχαν απήχηση σε εκατομμύρια ψυχές. Νέες εξεγέρσεις ξέσπασαν σ' όλη την περιοχή: στη Συρία, το Σουδάν, την Ιορδανία, την Υεμένη, την Κύπρο και την Αλγερία.

Το Μάιο του 1958 αραβική εθνικιστική εξέγερση ξεσπάει και στο Λίβανο. Ένας παγκόσμιος πόλεμος ακολούθησε. Η μοναρχία του Ιράκ έστειλε 12.000 στρατιώτες στην Ιορδανία για να την προστατεύσει από μία παρόμοια εξέγερση. Παρόλα αυτά, στις 14 Ιουλίου του 1958 ξεσπάει λαϊκή επανάσταση στο ίδιο το Ιράκ. Σκοτώνονται ο βασιλιάς Faisal II και ο Πρωθυπουργός Nuri Said. Το μοναρχικό καθεστώς το διαδέχεται η δημοκρατία του Ταξιαρχου Abdul Karim Kassem. Ο στρατός του Ιράκ αποσύρεται από την Ιορδανία. Άλλος ένας συνδυετικός κρίκος της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας είχε συντριβεί.

Την επόμενη μέρα της επανάστασης στο Ιράκ, γίνεται η πρώτη στρατιωτική εισβολή των Ηνωμένων Πολιτειών στην περιοχή με την αποθίβαση 15.000 στρατιωτών στο Λίβανο. Σκοπός τους ήταν η παρεμπόδιση της επικράτησης των επαναστατών στη χώρα αυτή. Ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Dwight Eisenhower αιτιολόγησε την απόφασή του με το εξής σκεπτικό: «Μετά από την πιο λεπτομερή εξέταση της εξέλιξης, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι με δεδομένες τις εξελίξεις στο Ιράκ... η κυβέρνηση του Λιβάνου θα ήταν ανίκανη να επιβιώσει, χωρίς την παρέμβαση της Αμερικής».

Στις 18 Ιουλίου του 1958 Βρεττανοί αλεξιπτωτιστές εισβάλλουν στο Αμμάν της Ιορδανίας για να προστατεύσουν την απειλούμενη μοναρχία. Το καθεστώς του Kassem στο Ιράκ απαλλοτριώνει τις τεράστιες εκτάσεις γης που ανήκαν στους σείχηδες. Το 1958 οι βρετανικές εταιρείες πετρελαίου που βρίσκονταν κοντά στα Ιρανικά σύνορα, μεταφέρονται στο Ιράκ. Μέχρι το 1961 το κράτος απαλλοτρίωσε το 99% όλων των πετρελαγωγών που δεν ήταν ήδη στην παραγωγή.

Μία σημαντική νίκη επιτεύχθηκε από τις μάζες οι οποίες κέρδισαν τη διαχείριση των δικών τους κοιτασμάτων πετρελαίου, η οποία ήταν και ο βασικός λόγος που είχε οδηγήσει στις εθνικοποιήσεις του 1951 στο Ιράν υπό την κυβέρνηση του Mohammad Mossadegh.

Το νέο καθεστώς του Ιράκ αποχωρεί τελικά από την ιμπεριαλιστικής έμπνευσης συνθήκη της Βαγδάτης και συνάπτει συμμαχία ένωσης με την Ενωμένη Αραβική Δημοκρατία (Αίγυπτο). Η δημοκρατία του Ιράκ είχε μπει από τη στιγμή εκείνη σε μία μακρά διαδικασία συγκρούσεων με τον ιμπεριαλισμό.

Ο στρατός των ΗΠΑ κατάφερε να σταθεροποιήσει την κατάσταση στο Λίβανο και την Ιορδανία για την περίοδο αυτή. Παρόλα αυτά, οι αναταραχές συνεχίστηκαν σ' ολόκληρη την περιοχή. Το 1962, ο γαλλικός στρατός εγκαταλείπει την Αλγερία και ταυτόχρονα καταρρέει η μοναρχία στην Υεμένη.

Το Ιράκ απαιτεί το Κουβέιτ

Το 1961 κάτω από την επιρροή της μαζικής εξέγερσης σε ολόκληρη την περιοχή, η Βρετανία αποφασίζει να ανακηρύξει το Κουβέιτ ανεξάρτητο Βασίλειο. Η επαναστατική κυβέρνηση του Ιράκ υποστήριξε ότι το Κουβέιτ αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της Ιρακινής δημοκρατίας και αρνείται να αναγνωρίσει τα σύνορα του προτεκτοράτου του Κουβέιτ όπως αυτά είχαν προσδιοριστεί το 1899. Τον Ιούλιο του 1961 ο βρετανικός στρατός εισβάλλει στο Κουβέιτ για να διατηρήσει την επικυριαρχία των Βρετανών στο Βασίλειο. Ταυτόχρονα το καθεστώς του Kassem στο Ιράκ πέφτει θύμα στρατιωτικού πραξικοπήματος που αναδεικνύει στην εξουσία το ιρακινό κόμμα Baath, του οποίου ηγέτης ήταν ο Saddam Hussein.

Το καθεστώς του Baath στο Ιράκ διατήρησε την αντι-ιμπεριαλιστική αντίσταση της προηγούμενης κυβέρνησης και υποστήριξε την Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης καθώς και άλλα απελευθερωτικά κινήματα που πάλευαν για αυξημένα ποσοστά εσόδων από τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες της περιοχής.

Αυτός ο αγώνας στις πετρελαιοπαραγωγές χώρες του Τρίτου Κόσμου για αυξημένα ποσοστά από έσοδα του πετρελαίου εντάθηκε σημαντικά με την επανάσταση της Λιβύης το Σεπτέμβριο του 1969. Η επανάσταση εκείνη είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή άλλης μίας μοναρχίας. Η Αλγερία, η Λιβύη και το Ιράκ ενώθηκαν για να επισπεύσουν την δημιουργία του Οργανισμού των Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών (OPEC) απ' όπου θα μπορούσαν να παλέψουν για ένα μεγαλύτερο μερίδιο από τα έσοδα του πετρελαίου. Η Σαουδική Αραβία, το Κουβέιτ και το Ιράν, οι τρεις εναπομείνουσες μοναρχίες, προσπάθησαν να αναχαιτίσουν τις εξελίξεις αυτές.

Το 1971 η Βρετανία απέσυρε όλες τις δυνάμεις της από την περιοχή. Όμως τα μόλις πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένα Σείχάτα του Κατάρ, των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων και του Μπαχρέιν διατήρησαν μια σταθερή φιλοϊμπεριαλιστική πολιτική, στα πλαίσια του OPEC.

Η Ισλαμική Ιρακινή Επανάσταση

Το 1979 ο ιρακινός λαός ανέτρεψε την Μοναρχία των Παχλαβί, ύστερα από μια μαζική επαναστατική κινητοποίηση. Ένα στα-

θερό μέχρι τότε στήριγμα ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας θρυμματίζεται. Οι μοναρχίες της Σαουδικής Αραβίας γίνονται μ' αυτόν τον τρόπο ακόμη πιο σημαντικές για τους ιμπεριαλιστές.

Το Μπααθικό καπιταλιστικό καθεστώς στο Ιράκ φοβούμενο την ίδια του την εργατική τάξη μετά την Ιρανική επανάσταση, εξαπολύει έναν οκταετή πόλεμο ενάντια στους ανθρώπους του μόχθου στο Ιράν. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στη σύναψη προσωρινής συμμαχίας της Βαγδάτης με το Κουβέιτ, την Σαουδική Αραβία, και τους Ιμπεριαλιστές αφέντες τους. Με την κατάπαυση του πυρός στον πόλεμο Ιράκ-Ιράν το 1988, η αντίθεση μεταξύ Ιράκ και ιμπεριαλιστών επανέρχεται στην επιφάνεια. Η συμμαχία διαλύεται. Το Κουβέιτ για άλλη μια φορά χρησιμοποιεί την τεράστια παραγωγή του για να περικόψει τις τιμές του πετρελαίου και να αποτραπεί κάθε προσπάθεια από τις παραγωγικές χώρες του Τρίτου Κόσμου στον ΟΡΕC να επιτύχουν καλύτερες συμφωνίες.

Η μοναρχία του Al Sabah στο Κουβέιτ έχει ιστορικά αποδείξει ότι είναι ο πιο πιστός υπηρέτης αρχικά των Βρετανικών και αργότερα των Αμερικανικών ιμπεριαλιστικών συμφερόντων. Σημαντική υπήρξε η ικανότητα του κράτους αυτού να ουδετεροποιείται απέναντι στις λαϊκές εξεγέρσεις και να διατηρεί την σταθερότητά του. Αυτό το πετυχαίνει στερώνοντας από την πλειοψηφία του λαού τα πολιτικά του δικαιώματα και εξαγοράζοντας τους υπόλοιπους.

«Ξένοι» Εργάτες στο Κουβέιτ

Το 60% των κατοίκων του Κουβέιτ στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων. Όλοι οι «μετανάστες» Παλαιστίνιοι, Λιβανέζοι, Αιγύπτιοι, Ιρακινοί, Ιρανοί, Ιορδανοί, Πακιστανοί, Φιλιπινέζοι, εργάτες από τη Σρι-Λάνκα και άλλων εθνοκοτήτων, δεν θα είχαν ποτέ την δυνατότητα να αποκτήσουν την κουβειτιανή υπηκοότητα. Στο Κουβέιτ επιπλέον ζουν περίπου 400.000 Παλαιστίνιοι και 90.000 Ιορδανοί. Αυτοί θεωρούνται «ξένοι» εργάτες, αν και μερικοί απ' αυτούς είναι τρίτης γενιάς κάτοικοι του Κουβέιτ και αντιπροσωπεύουν πάνω από το 80% του εργατικού δυναμικού του Κουβέιτ. Ακόμη οι δημόσιες υπηρεσίες απασχολούν στην πλειοψηφία τους «ξένους» εργάτες. Οι κουβειτιανοί αποτελούν μόνο το 19% ενεργού εργατικού δυναμικού. Ένα σημαντικό ποσοστό απ' αυτούς είναι διευθυντές και κυβερνητικά στελέχη. Αποτέλεσμα αυτής της οργάνωσης είναι η υπερεκμετάλλευση της εργατικής τάξης στο Κουβέιτ. Για παράδειγμα, ένας δημόσιος υπάλλη-

λος κερδίζει 40% περισσότερα από ένα «ξένο» εργάτη. Σε άλλες κατηγορίες το ποσοστό φτάνει και το 64%.

Το ανώτατο όριο συμμετοχής των μη-Κουβεϊτιανών Αράβων στα δημόσια σχολεία είναι 10%. Τα ιδιωτικά σχολεία είναι υπερβολικά ακριβά. Σ' όλους τους Κουβεϊτιανούς πολίτες, δίνονται φτηνές επιδοτούμενες από την κυβέρνηση κατοικίες, τις οποίες με τη σειρά τους επινοικιάζουν στους μετανάστες. Τα νοίκια είναι μία επιπρόσθετη πηγή εσόδων για τους ντόπιους και άλλη μία μορφή εκμετάλλευσης των μεταναστών.

Οι ξένοι στο Κουβέιτ δεν επιτρέπεται να έχουν στην κατοχή τους περιουσιακά στοιχεία συμπεριλαμβανομένων και των κατοικιών. Οι συνθήκες αυτές έχουν οδηγήσει σε διαμόρφωση μεγάλων περιοχών από χαμόσπιτα των μεταναστών γύρω από την πόλη του Κουβέιτ. Οι μη-Κουβεϊτιανοί στερούνται ακόμη της ιατρικής βοήθειας που δίνεται στους πολίτες. Ακόμα εμποδίζεται η συμμετοχή των μεταναστών στην πολιτική, ενώ απαγορεύεται να γίνονται μέλη εργατικών συνδικάτων. Έτσι η πλειοψηφία του πληθυσμού στερείται των ωφελειμάτων της πετρελαϊκής ευμάρειας ενώ της στερούνται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα.

Η Βασιλική Οικογένεια

Παρόλο που στους Κουβεϊτιανούς δίνονται ουσιαστικά υλικά προνόμια, η ευμάρεια της κοινωνίας ελέγχεται τόσο από τη βασιλική οικογένεια όσο και από ένα μικρό κύκλο γύρω απ' αυτή, που κυβερνά τον τόπο για 284 χρόνια. Παλαιότερα, δηλαδή πριν από 20 χρόνια, επενδύσεις του Κουβέιτ στο εξωτερικό ελέγχονταν από 18 μόνο οικογένειες.

Αυτή η υπερεκμετάλλευση των μη-Κουβεϊτιανών σε συνδυασμό με το μικρό αριθμό αυτών που έχουν το δικαίωμα του πολίτη, έχει επιτρέψει στη κουβεϊτιανή μοναρχία να αποθησαυρίσει τεράστια ποσά χρημάτων. Τα χρήματα αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί για τη δωροδοκία άλλων Αραβικών κυβερνήσεων κρατών διαμέσου του κουβεϊτιανού Ταμείου για την Αραβική Οικονομική Ανάπτυξη για να αναγνωρισθεί το δικαίωμα της ύπαρξης του Κουβέιτ παρά τις Ιρακινές διεκδικήσεις. Τεράστια ποσά (εκατοντάδες δισεκατομμύρια δολάρια) έχουν επίσης επενδυθεί στην Δ. Ευρώπη και τις ΗΠΑ, αντί να τοποθετηθούν στην υπανάπτυκτη Αραβική Ανατολή. Δεν είναι άξιο απορίας λοιπόν γιατί η πτώση της κουβεϊτιανής Μοναρχίας έγινε δεκτή με ικανοποίηση ανάμεσα στον αραβικό πληθυσμό της περιοχής.

*Απόδοση στα ελληνικά
I.X. Καμαριανός*

Το τέλος της Ευρώπης; Οι δυσαγγελιστές του ευρωπαϊκού πολιτισμού και η παρερμηνεία της φιλοσοφίας του

*Πέτρος Αναστασιάδης**

Στους πνευματικούς ορίζοντες της γηραιάς ηπείρου πλανιέται εκ νέου ένα φάντασμα, αδυσώπητο και απειλητικό, με ολέθριες, μηδενιστικές μάλιστα προθέσεις. Τ' όνομά του είναι ο θάνατος της Ευρώπης. «Η παλαιά Ευρώπη, έτσι μας διαβεβαιώνει ο Jaques Derrida στο πρόσφατο άρθρο του, καταχωρήθηκε στις «Νέες Εποχές» του «Βήματος» (7-9-1990), μοιάζει να έχει εξαντλήσει την προβληματική γύρω από την ταυτότητά της». Ο λόγος για την ταυτότητα της Ευρώπης «χρονολογείται από τη στιγμή που η Ευρώπη εμφανίσθηκε στον ορίζοντα, από τη στιγμή που στον ορίζοντα εμφανίσθηκε και το τέλος της, το επικείμενο τέλος της»¹.

Στη σκέψη των φιλοσόφων φαίνεται η έννοια του τέλους, δηλ. της παρακμής και της κατάδυσης, του πέρατος και της αναίρεσης, της ολοκλήρωσης και της υπέρβασης να είναι ιδιαίτερα συμπαθής. Ο Μαρξ και οι συνοδοιπορούντες μ' αυτόν φιλόσοφοι, μιλούν για το «τέλος της φιλοσοφίας» και εννοούν, κατά παράδοξο τρόπο, τη διαλεκτική της πραγματοποίησης και αναίρεσης, την πραγματοποίηση ως αναίρεση. Ο Nietzsche προΐστορει την

* Λέκτορας Φιλοσοφίας, του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημίου Κρήτης.

έλευση του Ευρωπαϊκού Μηδενισμού ως ενδόμυχη λογική της κατάπτωσης, θεωρώντας την ύπατη ακραία μορφή του, ως αιώνιο μηδέν και παράλογο², ο Spengler προφητεύει την κατάδυση της Εσπερίας, ο Horkheimer διαπιστώνει το τέλος του Λόγου, ο Adorno οραματίζεται το τέλος της Διαλεκτικής και ο Derrida, στο προειρημένο άρθρο του Βήματος θεωρεί το «επικείμενο τέλος» της Ευρώπης ως ένα είδος «εντελέχειας», ως ένα στοιχείο σύμ-φυτο στη γένεσή της.

Είναι μάλλον η λογική του τέλους που θέλγει το πνεύμα των φιλοσόφων και είναι αναμφίβολα, το πνεύμα του Χριστιανισμού, η εσχατολογική θεολογία της Ιστορίας, που μεταμορφώνει το ιστορικό τέλος σε αδιάστατη ανιστορική αρχή ποίησης ενός νέου κόσμου. Αυτή η χριστιανική λογική του τέλους, το τέλος ως έσχατο μιας αρχής, παρέχει κατ' αρχάς την ιστορική προοπτική στον Derrida, προοπτική που του δίνει τη δυνατότητα να αναλογίζεται το ενδεχόμενο ενός «άλλου κάβου», δηλαδή μιας άλλης πορείας της Ευρώπης, τη δυνατότητα υπέρβασης της Ευρώπης.

Η δεύτερη εξίσου θεμελιώδης προϋπόθεση προσανατολισμού του Derrida προς τον «άλλο κάβο» και την ενδόμυχη εκδοχή του τον «άλλο του κάβου», είναι η κατανόηση της ταυτότητας, μέσα από την εγγενή της διαφορά. Γύρω από την έννοια της διαφοράς ή «διαφωράς» (*différence/différançe*) συναρθρώνεται, όπως είναι γνωστό, όλη η φιλοσοφία της Ετερότητας του Derrida. Αλλά δεν είναι πρόθεσή μου εδώ να αναλύσω διεξοδικά την πολυσημία του «γραφικού αυτού ίχνους». Θα επιμείνω όμως σε δύο βασικές σημασίες του. Η πρώτη αφορμή περιορίζεται στο κείμενο του «Βήματος», η δεύτερη επισημαίνει στοιχειώδεις και μόνον όρους της ιστορικής της καταγωγής:

α) Ο Derrida διαβάζει τη διαφορά μέσα στην ταυτότητα. Η ταυτότητα είναι η εστία της διαφοράς, η διαφορά είναι το ενδόμυχο ίχνος της ταυτότητας. Ο «άλλος του κάβου», το έτερον της πορείας, το οποίο φαίνεται να υιοθετεί στη φιλοσοφία του ο Derrida, «τελεί υπό μια σχέση ταυτότητας», «ενσαρκώνει τη διαφορά μέσα στο είδος», μολονότι, όπως απερίφραστα τονίζει ο ίδιος, «δεν υπακούει πλέον στο έμβλημα ή τη λογική του κάβου – ούτε καν του αντι-κάβου». Τρόπους παρόμοιας ανάγνωσης της διαφοράς ως εγγενούς κινήσεως της ταυτότητας μπορεί κανείς να ανιχνεύσει όχι μόνο στο πόνημα του Heidegger: *Ταυτότητα και Διαφορά (Identität und Differenz)* – τη ληξιαρχική αυτή πράξη γεννήσεως της μεταμοντέρνας γαλλικής φιλοσοφίας της Ετερότητας – ή στην «Αποφατική Διαλεκτική» του Adorno, αλλά κυρίως στους αρχηγέτες της διαλεκτικής του δυτικού-ευρωπαϊκού Ορθολογι-

σμού: τον Hölderlin, τον Schelling και φυσικά τον Hegel.

Ωστόσο, όπως και αν τεκμηριώνεται ιστορικά-φιλοσοφικά η καταγωγή της διαφοράς από την ταυτότητα, ένα έχει σημασία: καμιά υπέρβαση δεν είναι γνήσια, όταν δεν είναι *αυθυπέρβαση*. Η ενδόμυχη διαφορά της ταυτότητας αναδεικνύει πάντοτε την ταυτότητα ως γενική κτητική της διαφοράς. Δεν μπορεί να τελεσθεί μια υπέρβαση της ταυτότητας με την λογική του ταυτιστικού λόγου, ακόμα και αν αυτή η λογική του ταυτιστικού λόγου είναι, όπως στον Adorno, ανήλεα αντιφατική.

β) Οι επίμονες αναζητήσεις του Derrida για ένα «δεύτερον πλου» της ιστορικής κινήσεως του ευρωπαϊκού πολιτισμού, για μια μεταστροφή πορείας του πολιτισμού της Ευρώπης, βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με μια ατεκμηρίωτη αφετηρία: ότι η φιλοσοφική και θεολογική παράδοση της Ευρώπης είναι θανάσιμα υποκείμενη στην ολοκληρωτική κυριαρχία της ταυτότητας³, ιδιαίτερα το κεφάλαιο για τη σκέψη του Emmanuel Levinas⁴. Και δεν είναι ο Derrida μόνο αυτής της γνώμης. Κορυφαίοι εκπρόσωποι της φιλοσοφίας σήμερα (ο Heidegger και ο Adorno, ο Horkheimer και ο Haag, ο Habermas και ο Apel), δέχονται ότι η Ιστορία της Φιλοσοφίας, όλος ο φιλοσοφικός στοχασμός από τον Παρμενίδα μέχρι τον Κριτικό Ορθολογισμό του Πόππερ είναι ανήλεα υποταγμένος στην μεταφυσική του ταυτιστικού λόγου, ότι ο «λόγος» της ταυτότητας είναι ο ηνίοχος της μεγάλης πορείας, ο ηγέτης που σε έσχατη ανάλυση προδιαγράφει και καθορίζει μοιραία τη πνευματική κίνηση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Κυρίως στο στοχασμό του Heidegger και του Adorno η ταυτότητα αναπλάθεται σε μυθική μορφή ενός δεσποτικού πεπρωμένου. Δεν ανήκει η ταυτότητα στο Είναι, αυτός είναι ο κατηγορηματικός λόγος του Heidegger, αλλά τανάπαλιν: η σκέψη και το Είναι στην ιστορία των αιώνων του ευρωπαϊκού πολιτισμού προσδιορίζονται από την ταυτότητα, η σκέψη και το Είναι είναι χαρακτηριστικές ιδιότητες της ταυτότητας⁵.

Σε σχέση μ' αυτή την ερμηνευτική στάση του Heidegger – στάση η οποία προκρίνεται, οπωσδήποτε, ήδη στον τρόπο κατανόησης της αρχαιότητας από το Γερμανικό Ιδεαλισμό – οι ιδεολογικές αποκλίσεις του Adorno μηδενίζονται. Οι διαφορές και των δύο συναιρούνται κατά βάθος στην κοινή τους πνευματική καταγωγή: στην ταυτιστική διαλεκτική του Hölderlin, του Hegel και του Marx. «Από τον Παρμενίδα ως τον Ράσσελ – αυτή είναι η αποφθεγματική – σαρωτική κρίση του Th. Adorno για την Ιστορία της Φιλοσοφίας – το σύνθημα είναι ενότητα. Εξακολουθητικό είναι το αίτημα της καταστροφής των θεών και των ποιητών... Στην

ταυτότητα και στο σύστοιχό της, στην ενότητα της φύσης υπόκειται η πλειάδα των ποιοτήτων»⁵.

Μπροστά σ' αυτήν την ασφυκτική κάθειρξη του πνεύματος της Ευρώπης στη μοναρχία του ταυτιστικού λόγου, ο Adorno καταφεύγει σε μια ουτοπία της Ετερότητας, ο Heidegger στο στοχασμό της διαφοράς μεταξύ Είναι και Όντος και ο Derrida, πιστός μαθητής αλλά και κριτικός της φιλοσοφίας του Heidegger, σ' ένα μεταφυσικό νοητό είδωλο: στη διαφορά της διαφοράς μεταξύ Είναι και Όντος, στο «πρώτο και έσχατο ίχνος», όπως λέει στο *Marges de la philosophie*, μιας αρχέγονης λήθης, σ' ένα ίχνος που είναι πιο αρχέγονο, πιο αρχαίο, πιο αμνημόνευτο από τη λήθη της διαφοράς μεταξύ Είναι και Όντος (Heidegger), «σ' ένα ίχνος χωρίς παρουσία και χωρίς απουσία, χωρίς ιστορία, αιτία, αρχή ή τέλος», σε μια διαφορά, «η οποία θα διατάρασσε ολότελα στο σύνολό της διαλεκτική, τη θεολογία, τελεολογία και οντολογία»⁷.

Έτσι καταλήγουμε σε μια νεότευκτη «πνευματική γεωγραφία» της Ευρώπης, η οποία μας οδηγεί, κατά τη ρήση του Derrida, στην ανάληψη μιας αντιφατικής ευθύνης, της ευθύνης «που μας θέλει ταυτόχρονα στο ρόλο του φύλακα-άγγελου της ιδέας της Ευρώπης και του θεματοφύλακα της διαφοράς της, διαφοράς που συνίσταται ακριβώς στην υπέρβαση της ταυτότητας, στην υποδειγματική πορεία προς το άγνωστο, προς τον άλλο κάθο ή τον κάθο του άλλου και μάλιστα με το σκάφος του άλλου του κάθου, εκείνου που ίσως ξεφεύγει εντελώς από την γνωστή σύγχρονη παράδοση» (βλ. *Το Βήμα*, οπ.π.). Στο αίτημα υπέρβασης της «λογοκεντρικής φιλοσοφίας», όπως χαρακτηρίζεται η μακράιωνη παράδοση της ευρωπαϊκής σκέψης δεν συστοιχείται μόνο ο στοχασμός του Heidegger, του Adorno και του Derrida. Όλη η πλειάδα των φιλοσόφων της μεταμοντέρνας γαλλικής φιλοσοφίας (Foucault, Deleuse, Lyotard, Kristeva, Irigaray) ανήκει στους κύριους πρωτεργάτες ανατροπής του ταυτιστικού λόγου. Είναι οι εξορκιστές της ταυτότητας και οι πιστοί φύλακες της ετερότητας. Φιλοσοφία της διαφοράς (της μη-ταυτότητας, της ετερότητας, της «διαφοράς» (Differance) δεν σημαίνει μόνον άρνηση της παραδοσιακής-ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, αλλά κυρίως καθιέρωση της άρνησης, της μη ταυτότητας, της ετερότητας, της διαφοράς ως του νέου γένους της σκέψης. Είναι πράγματι, ωστόσο, υποταγμένη όλη η ιστορία της φιλοσοφίας στον ολοκληρωτισμό της ταυτότητας; Επιβάλλεται, σε έσχατη ανάλυση, η παμβασιλεία του ταυτιστικού λόγου στη σκέψη όλων των φιλοσόφων και θεολόγων της ιστορίας του ευρωπαϊκού πνεύματος; Απουσιάζει η ετερότητα, η διαφορά ως αφετηριακή προϋπόθεση

σύστασης της ιστορικής κινήσεως του πνεύματος της Ευρώπης; Είναι η λήθη της διαφοράς, η λήθη του άλλου, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ευρωπαϊκής σκέψης;

Αν η ιστορία ου ευρωπαϊκού πνεύματος εικονίζεται στον καθρέφτη των ιδεολογικών μας ερμηνευτικών προκαταλήψεων, τότε θα βλέπουμε πάντοτε να φανερώνονται και να παρελαύνουν επί της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής σκηνής τα είδωλα των πλασματικών μας ερμηνειών. Θα θεωρούμε τον ιδεολογικό μας μύθο ως ιστορική πραγματικότητα. Θα μιλούμε για μια «αντικειμενική ορθολογικότητα» (Horkheimer) της φιλοσοφίας των Ελλήνων, ενώ σκεφτόμαστε μέσα στο σύμπαν του λόγου της φιλοσοφίας του Γερμανικού Ιδεαλισμού». Θα ταυτίζουμε το μύθο των φασιστών με τον «αυθεντικό μύθο της αρχαιότητας»⁸, μεταφέροντας τον ολοκληρωτισμό του δυτικού-ευρωπαϊκού διαφωτισμού σε μια εικονική γλώσσα των Ελλήνων, η οποία «αφηγείται... τον αγώνα του λόγου προς αυθυπέρβαση», όπως έλεγε ο αείμνηστος Κυριαζόπουλος⁹. Θα κατανοούμε την «ετερότητα» του πλατωνικού Σοφιστή ως «αρνητικότητα»¹⁰. Θα υποτάσσουμε δηλαδή την πλατωνική διαλεκτική του «ταυτού» και του «ετέρου», της ταυτότητας και της διαφοράς σε μια λογική του θετικισμού της γνώσης, ενώ πρόκειται για ένα μείζον κατόρθωμα άμυνας κατά της απόλυτης ηγεμονίας του ταυτιστικού λόγου και της απόλυτης μοναρχίας της «ουσίας», για το μεγαλοφυές εγχείρημα σωτηρίας του «αφθέγκτου» και «αλόγου» και «αδιανόητου» και «αρρήτου»¹¹. Από τη λογική των καταφάσεων και αρνήσεων, θα πιστεύουμε ότι «η αποφαιτική κίνηση του λόγου περί θεού είναι μόνο μια φάση της θετικής οντο-θεολογίας»¹², ταυτίζοντας τον M. Eckart με τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, ενώ το ισόβιο μέλημα του συγγραφέα των «θείων ονομάτων» ήταν ο μηδενισμός του πολυθεϊσμού των ειδώλων της θετικής γνώσης και η ριζική υπέρβαση του Είναι και του Μηδενός, για τη φανέρωση του Κάλλους της θείας Ετερότητας.

Επί δύο χιλιάδες χρόνια η ταυτότητα της Ευρώπης συγκροτείται ως περιεχόμενο των διαφορών, ως αδιάλειπτο γεγονός και υπέρβαση μιας κίνησης, η οποία ακούει αλλά και δεν ακούει στα σημαινόμενα ενός ιστορικού εφήμερου όρου: στην διαφορά της ταυτότητας και της διαφοράς. Υπό τον όρο αυτό, το τέλος της Ευρώπης δεν είναι ούτε στο τέλος ούτε στην αρχή της, γιατί η αρχή της είναι εγγενώς επικείμενη σε κάθε «τέλος» της.

Σημειώσεις

1. Βλ. εφημ. *Το Βήμα*, σελ. Β5 29.
2. Βλ. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, Leipzig 1930, σελ. 29-44.
3. Βλ. J. Derrida, *L'écriture et la différence*, Paris, 1967.
4. E. Levinas, Γερμανική μετάφρ. *Die Schrift und die Differenz*, Ffm, 1976, σελ. 125-127.
5. Βλ. M. Heidegger, *Indentität und Defferenz*, Plullingen 1957, σελ. 14-15.
6. M. Horkheimer/Γ. Adorno, *Dialektik de Aufklärung*, Amsterdam 1947, Ελ-λην. μετάφρ. του Ζ. Σαρίκα, 1986, σελ. 26.
7. Πρβλ. J. Derrida, «Ουσία und gramme», στο *Marges de la philosophie*, γερμ. μεταφρ. *Randgänge der Philosophie*, Ffm-Berlin-Wien 1976, σελ. 85.
8. Βλ. Horkheimer/Adorno, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ο.π. σελ. 30.
9. Βλ. Δ. Κυριαζόπουλου, *Ελευθερία και αυθυπέμβαση*, Αθήνα 1962, σελ. 101-104.
10. Βλ. J. Derrida, *L'écriture et la difference*, Paris 1967, το δοκίμιο για τη σκέψη του Emmanuel Levinas, α.π. σελ. 193.
11. Βλ. *Σοφιστής*, 239, α5.
12. Βλ. J. Derrida, *l'écriture*, ό.π. σελ. 411.

Το βήμα των φοιτητών

Απόρροιες και Απορίες των Φοιτητικών κινητοποιήσεων

Το τέλος της κατάληψης στις σχολές του Ρεθύμνου σημάδεψε το πέρασμα των φοιτητικών κινητοποιήσεων από την «δυναμική» τους φάση στο στάδιο μιας πιο εμβριθούς, απ' ό,τι στο παρελθόν, επεξεργασίας θέσεων για το Πανεπιστήμιο και την Παιδεία γενικότερα. Για τον σκοπό αυτόν συστάθηκαν ομάδες φοιτητών οι οποίοι προσφέρθηκαν μέσα σε ορισμένο χρονικό διάστημα να παρουσιάσουν κατά το δυνατόν ολοκληρωμένες εισηγήσεις για κάθε ένα από τα θέματα που προέκυψαν κατά την πρόσφατη αναμέτρηση με τις κυβερνητικές παρεμβάσεις στον χώρο της Εκπαίδευσης. Τα θέματα όμως αυτά δεν περιορίζονται σ' όσα θίγουν οι διατάξεις του πάλαι ποτέ κυβερνητικού «πολυνομοσχεδίου», μιας και η κρίση της Παιδείας στην κοινωνία μας φάνηκε να καλεί για μιας ευρύτερης κλίμακας θεώρηση των πραγμάτων. Μια θεώρηση που δεν εξαντλείται στην αμυντική στάση της υπεράσπισης όσων κεκτημένων απειλούνται από τις επιλογές της πολιτικής εξουσίας, αλλά προεκτείνεται στον ενεργητικό στοχασμό πάνω στην κατάσταση της Παιδείας σήμερα. Η ανάγκη για την δημιουργία των ομάδων δεν αφορούσε μόνο την πιο αποτελεσματική διεκδίκηση των τρεχόντων φοιτητικών αιτημάτων, αλλά κυρίως την δυνατότητα σύλληψης των προβλημάτων της Εκπαίδευσης στην καθολική τους διάσταση. Μπορούμε επομένως να μιλήσουμε για μια ποιοτική αναβάθμιση των κινητοποιήσεων, από την στιγμή που ο «συνδικαλιστικός» τους χαρακτήρας παραδίδει τη σκυτάλη στη θεωρητική αναζήτηση. Ο στόχος θέβαια αυτής της αναζήτησης παραμένει κατ' εξοχήν η υποβολή προτάσεων στο υπουργείο Παιδείας στα πλαίσια του αναγγελθέντος διαλόγου «επί μηδενικής βάσεως». Το γεγονός όμως ότι αυτές οι προτάσεις δεν προσδοκάται απλά να απηχούν «πάγιες απόψεις του κλάδου» αλλά γίνονται αντικείμενα λίγο πολύ «ακαδημαϊκής» έρευνας, παρέχει μια εγγύηση πως μεσ' απ' τις

ομάδες αυτές δεν θα αναμασηθούν οι συνθηματολογίες που μέχρι στιγμής υποκαθιστούν την Σκέψη για το τι «παίζεται» σήμερα στο πεδίο της Εκπαίδευσης.

Τα θέματα που απασχολούν τις ομάδες περιλαμβάνουν την ιδιωτικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το ενδεχόμενο της κατάργησης της επετηρίδας, τα μεταπτυχιακά προγράμματα, καθώς επίσης και διοικητικά ζητήματα του Πανεπιστημίου. Ακόμη στην ημερήσια διάταξη των ομάδων, εξέχουσα θέση έχουν θέματα σχετικά με την πρώτη και δεύτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης, όπως ο τρόπος διδασκαλίας, ο τρόπος αξιολόγησης, το σύστημα εισαγωγικών εξετάσεων, η σχέση σχολείου-Πανεπιστημίου, το πρόβλημα του τεχνοκρατικού προσανατολισμού των αναλυτικών προγραμμάτων και η προοπτική της αναβάθμισης των ανθρωπιστικών μαθημάτων.

Στα πλαίσια των εργασιών τους οι ομάδες προχώρησαν σε μια πρώτη καταγραφή των απόψεων που έχουν εκφρασθεί από ακαδημαϊκούς και μη, γύρω από τα προαναφερθέντα ζητήματα, δηλαδή μια πρώτη βιβλιογραφική ενημέρωση. (Η απουσία οποιασδήποτε συστηματικής αποδελτίωσης περιοδικών και βιβλίων σχετικά με την εκπαίδευση, όχι μόνο δυσχέρανε το έργο των ομάδων, αλλά κατέδειξε και την ανυπαρξία μόνιμης σύνδεσης της Πανεπιστημιακής δραστηριότητας με τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό). Στη συνέχεια τη μελέτη της υπάρχουσας αρθρογραφίας και την ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων και δεδομένων, ακολουθεί η κατάθεση προκαταρκτικών προτάσεων προς συζήτηση σε θεματικές συνελεύσεις όλων των σχολών του Πανεπιστημίου. Έχουν ήδη πραγματοποιηθεί τρεις τέτοιες συνελεύσεις, πάνω στα θέματα της ιδιωτικοποίησης, της επετηρίδας και της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι ομάδες δεσμεύονται να ενσωματώσουν τα συμπεράσματα των συζητήσεων στις προτάσεις που θα παρουσιάσουν σε μια συνέλευση τελική, μετά την περάτωση των θεματικών συσκέψεων, οπότε και ενδεχομένως θα εγκριθούν για την πρόωθηση προς το υπουργείο. Παράλληλα, υπάρχει και η πρόθεση να γνωστοποιηθούν στις άλλες Πανεπιστημιακές κοινότητες και στην ευρύτερη κοινωνία.

Καίρια για την επιτυχία του όλου σχήματος είναι η προοπτική του να γίνει υπόθεση όχι μόνο των φοιτητών αλλά συνολικά του Πανεπιστημίου. Ας σημειωθεί πως ήδη έχουν προσκληθεί οι καθηγητές για να συμμετάσχουν σ' αυτές τις ομάδες και τις συζητήσεις – ενεργά κι όχι απλά σαν παρατηρητές. Η στράτευση ολόκληρης της ακαδημαϊκής κοινότητας και όχι μόνο η ευκαιριακή συμπόρευση καθηγητών-φοιτητών, είναι ζωτικός όρος για την

αποβολή συντεχνιακών αντιλήψεων για την Παιδεία και για την σε βάθος έρευνα των προβλημάτων της. Μια συνεργασία καθηγητών-φοιτητών σε στέρεες βάσεις είναι σε θέση να αποκαταστήσει το ρόλο του Πανεπιστημίου ως θεσμού με απaráγραπτη ευθύνη για την μοίρα της Παιδείας συνολικά.

Θα ήταν σκόπιμο να αναφερθεί πως η μέχρι τώρα συμμετοχή των φοιτητών σ' αυτές τις εργασίες ήταν μάλλον μικρή, και το χειρότερο, φθίνουσα. Πιθανά αίτια γι' αυτό θα μπορούσαν να ανιχνευθούν στην πάγια αδυναμία του «φοιτητικού κινήματος» να ενσκήψει αθόρυβα και επί μακρόν στην εμπεριστατωμένη μελέτη προβλημάτων αντί να τα αντιμετωπίζει «δυναμικά» όταν έρχονται στην επιφάνεια, ή ακόμα και στην αντίληψη που εξέλαβε την λήξη της κατάληψης και ως τέλος κάθε κινητοποίησης εν γένει. Επίσης, μια διάθεση παραίτησης, μια αίσθηση ότι «η κατάσταση δεν διορθώνεται», ενισχύεται από την δυσπιστία απέναντι στις πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης για έναν ουσιαστικό διάλογο.

Όμως αν κάτι πέτυχαν οι πανελλαδικές καταλήψεις, ήταν ακριβώς το να κάμψουν την αδιαλλαξία της κυβέρνησης και να την υποχρεώσουν σε έναν τέτοιο διάλογο. Το ερώτημα που εγείρεται τώρα, εν όψει της επικείμενης αναζωπύρωσης των συζητήσεων για την Παιδεία, πριν την κατάθεση του νομοσχεδίου, είναι εάν οι ίδιοι οι φοιτητές θα φαλκιδεύσουν αυτόν τον διάλογο, με το να αφήσουν για άλλη μια φορά στις κομματικές παρατάξεις τον ρόλο του «συλλογικού διανοούμενου» του κινήματος. Το ερώτημα είναι εάν το Πανεπιστήμιο θα εξακολουθεί να κοιμάται τον ύπνο του δικαίου, απεμπολώντας την κοινωνική του ευθύνη και εκχωρώντας στην πολιτική εξουσία, σε ομάδες συμφερόντων και σε φορείς ιδεολογιών, το έργο της ανασυγκρότησης της Εκπαίδευσης.

*Αθηνά Ξενικού
Φοιτήτρια Σχολής Κοινωνικών Επιστημών
Πανεπιστημίου Κρήτης*

*Δημήτρης Ροζάκης
Φοιτητής Φιλοσοφικής Σχολής
Πανεπιστημίου Κρήτης*

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Εισηγήσεις και ανακοινώσεις σε πρόσφατο συνέδριο του Πανεπιστημίου του Manchester, πάνω στο θέμα της Ιατρικής Ηθικής (Medical Ethics)*

Mr. Waqar I – U Ahmad

Τμήμα Κοινωνικών και
Οικονομικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο του Bradford
Bradford, BD7 1 DP

*Εθνικές μειονότητες, φυλή και πρωτοβάθμια
περίθαλψη στη Βρετανία*

Οι γενικοί ιατροί αποτελούν το πρώτο σημείο επαφής με τη Βρετανική Εθνική Υπηρεσία Υγείας. Πάντως η βιβλιογραφία για τη φυλή, την εθνικότητα και την υγεία παραμελεί ευρέως το ζήτημα της διανομής της υγειονομικής περίθαλψης και ειδικότερα, αγνοημένη είναι η περιοχή της αλληλεπίδρασης των εθνικών μειονοτήτων με τις υπηρεσίες των γενικών γιατρών. Ακόμη η φυλή και η εθνικότητα σπάνια παρουσιάζονται ως μεταβλητές στις μελέτες της σχέσης γιατρού-ασθενή. Αυτό το κείμενο θα εστιάσει στη σημασία της φυλής και της εθνικότητας, του γένους του ασθενή και του γιατρού, των πολιτισμικών προσδοκιών και της γλώσσας σαν ζητήματα που υπεισέρχονται στη χρήση της γενικής ιατρικής από τον ασθενή και στην ποιότητα της σχέσης γιατρού-ασθενή και της περίθαλψης του ασθενή. Η εστίαση θα αφορά την Βρετανική πρωτοβάθμια περίθαλψη.

* Μετάφραση από τα αγγλικά Βαγγέλης Λαγός.

Dr. Amanda Amos

Τμήμα της Ιατρικής της
Κοινότητας
Usher Institute,
Teviot Place
Edinburgh, EH8 9AG

Γυναικεία περιοδικά και κάπνισμα στην Ευρώπη

Η αναλογία καπνιστών ανάμεσα στις γυναίκες στην Ευρώπη είναι τώρα η ίδια μ' αυτή των νέων και σε μερικές χώρες η ελάττωση του καπνίσματος είναι λιγότερο γρήγορη στις γυναίκες απ' ότι στους άντρες. Ένας από τους κυριότερους παράγοντες για την ερμηνεία αυτής της αλλαγής του προτύπου στο κάπνισμα ανάμεσα στα φύλα, είναι η στόχευση των κοριτσιών και των γυναικών από τη βιομηχανία του καπνού, ειδικά μέσα από τα γυναικεία περιοδικά. Η δυνατότητα των γυναικείων περιοδικών να αποτελούν ένα μέσο διαφήμισης του καπνίσματος απ' τη μια μεριά κι από την άλλη να πληροφορούν τις γυναίκες για το κάπνισμα και την υγεία, τείνει να αγνοείται από αυτούς που οργανώνουν υγειονομικές καμπάνιες. Αυτό το κείμενο θα παρουσιάσει τα ευρήματα από την πρώτη και μοναδική έρευνα για τις πολιτικές του καπνίσματος των μεγαλύτερων σε κυκλοφορία γυναικείων περιοδικών σε 13 Ευρωπαϊκές χώρες. Θα καλύψει τις διαφημιστικές τακτικές, την εκδοτική χρήση των εικόνων του καπνίσματος και την κάλυψη του ζητήματος κάπνισμα και υγεία. Θα γίνουν υποδείξεις για δράση (ολοκληρωμένη έρευνα).

Ofra Anson

University Center for
Health Sciences
Ben-Gurion University
POB 653
Beer-Sheva 84106, Israel

Γένος και υγεία στο Kibbutz

Οι διαφοροποιήσεις γένους αναφορικά με την κατάσταση υγείας και την συμπεριφορά κατά την ασθένεια, έχουν ερμηνευθεί από την άποψη των ρόλων των φύλων και των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που σχετίζονται με το γένος. Είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι, σε μια κοινότητα, όπως το Kibbutz, η οποία ενστερνίζεται μια ιδεολογία αρνητική προς τις ανισότητες ανάμεσα στα φύλα και όπου άνδρες και γυναίκες συμμετέχουν ισότιμα στην δημόσια ζωή και η οικιακή εργασία και η φροντίδα των παιδιών είναι ευρέως συλλογικοποιημένη, οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα σχετικά με την υγεία θα εξαφανιστούν. Οι γυναίκες στο Kibbutz είναι υπεύθυνες για την οικιακή εργασία και κατευθύνονται προς γυναικείες ασχολίες.

Αυτά τα χαρακτηριστικά συνδυαζόμενα με την ασυμφωνία, ανάμεσα στην ιδεολογία και την εφαρμογή της στην καθημερινή ζωή, οδηγούν σε μια αντιφατική υπόθεση. Αυτή είναι, ότι οι διαφοροποιήσεις γένους σχε-

τικά με την υγεία στο Kibbutz θα μοιάζουν μ' αυτές που παρατηρούνται στην κατάσταση υγείας και στην κατάσταση ασθενείας 230 μελών, 2 κοινοτήτων του Kibbutz και εξετάζει τα ευρήματα στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας του Durkheim.

David Barker

Faculty of Economic and
Social Studies
University of Manchester
Manchester M13 9PL

**Κατανοώντας το νοσοκομείο/αποικία των ψυχικών διαταραχών:
προς μια ιστορική κοινωνιολογία**

Μέχρι το 1967 παρουσιάστηκαν πολλά σκάνδαλα σχετικά με τις συνθήκες στα νοσοκομεία των ψυχικών παθήσεων. Αυτά συνήθως ερμηνεύθηκαν με την επίκληση εννοιών, όπως «παραμόρφωση της περιθαλψης». Μπορούμε ίσως να βρούμε περισσότερο αληθοφανείς εξηγήσεις, εξετάζοντας τους στόχους και τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής αποικίας των ψυχικά ασθενών. Αυτά με τη σειρά τους είχαν τις ρίζες τους στην κοινωνική δόμηση (κατασκευή) του προβλήματος του «ψυχικώς πάσχοντα» κατά την Εδουαρδιανή περίοδο. Παρότι το ψυχιατρείο εμφανίζεται ως η σταθερή προσωποποίηση μιας σταθερής ιδεολογίας, περιέχει χαρακτηριστικά αστάθειας, έντασης και σύγκρουσης. Θεωρείται ότι αυτά, διαντιδρώντας με ορισμένες υλικές αλλαγές που επηρέασαν το μεταπολεμικό νοσοκομείο, εξηγούν πολλά για την κρίση των δεκαετιών '60 και '70.

**Sara Barnes, Penny Jennings
and Pam Smith**

Bloomsbury Health
Authority
25, Grafton Way,
London WC1E 6DB

**Η ποιότητα της νοσηλείας, η συναισθηματική φροντίδα
και τα αποτελέσματα στην (έκβαση) του ασθενή:
μια εξερευνητική μελέτη**

Αυτό το κείμενο περιγράφει μια μελέτη που σχεδιάζεται με βάση την έννοια του Hochschild (1983) της συναισθηματικής εργασίας. Αναζητείται τι περιμένουν οι ασθενείς από τους νοσοκόμους για να αισθάνονται ασφαλείς και περιθαλπόμενοι για κάποιο διάστημα στο νοσοκομείο. Αντιλαμβάνονται οι νοσοκόμοι αυτές τις προσδοκίες. Και αν ναι, με ποιο τρόπο χειρίζονται τα δικά τους συναισθήματα για να τις εκπληρώσουν; Η συναισθηματική εργασία των νοσοκόμων είναι μετρήσιμη από την άποψη της φυσικής και ψυχολογικής έκβασης του ασθενή; Χρησιμοποιήσαμε μια ποικιλία ερευνητικών μεθόδων, που περιλαμβάνουν συνεντεύξεις σε βάθος 23 ασθενών και 20 νοσοκόμων και συμπληρώνονται από ερωτημα-

τολόγια 57 ασθενών και επιτόπιες παρατηρήσεις σε δύο ορθοπεδικές πτέρυγες. (Η συλλογή στοιχείων έχει συμπληρωθεί, τα προκαταρκτικά ευρήματα είναι έτοιμα κι η παραπέρα ανάλυση διεξάγεται).

Paul Bellaby and Dave Lawrenson Center for Health Policy
Research
School of Economic and Social Studies
University of East Anglia
Norwich NR7 4TJ

Ατυχήματα και νεολαία: αποδομώντας το στερεότυπο του νεαρού αλήτη

Τα ατυχήματα και η βία είναι οι κύριες αιτίες για τους θανάτους των νέων και οι κακώσεις που προκαλούν, αποτελούν ένα μεγάλο κομμάτι της παθολογίας σ' αυτή την ηλικιακή ομάδα. Έχουν σχετικά αγνοηθεί από την ιατρική κοινωνιολογία. Συγκεντρώσαμε την προσοχή μας στα ατυχήματα στο δρόμο και ειδικότερα σ' αυτά, που αναφέρονται στα «μεταφορικά μέσα δύο τροχών», τα οποία, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, έχουν την τάση να προκαλούν ένα πολύ μεγάλο αριθμό ατυχημάτων περιλαμβάνοντας τον θάνατο και τις κακώσεις. Χρησιμοποιώντας μια κατανοούσα ερευνητική μεθοδολογία για την υγεία και τους τρόπους ζωής στην ηλικιακή ομάδα από 16-25 χρονών κι καθώς και ελεύθερες συνηνευξείς με «μηχανόβιους», αξιολογούμε το στερεότυπο του επιρρεπή προς τα ατυχήματα νεαρού αλήτη. Οι υλικοί παράγοντες είναι εξίσου σημαντικοί με αυτούς που αφορούν τις στάσεις για τη συμπεριφορά του «μηχανόβιου»*.

* σ.τ.μ.: απόδοση του όρου «biker» ο οποίος βρίσκεται σε εισαγωγικά στο πρωτότυπο και αποτελεί ιδιωτισμό.

Gillian Bendelow

Thomas Coram Research Unit
Institute of Education
University of London
41 Brunswick Square
London WC1N

Πόνος και γένος: εξερευνώντας τη σχέση ανάμεσα στο συναίσθημα και την αίσθηση

Ένα μεγάλο μέρος της ιατρικής/ψυχολογικής βιβλιογραφίας πάνω στην αντίληψη του πόνου δεν αποκαλύπτει διαφοροποιήσεις γένους, ή παρουσιάζει μικρότερα «κατώφλια» αντίληψης του πόνου για τις γυναίκες*. Αντίθετα, έρευνες σε εθνικό επίπεδο έχουν δείξει ότι πάνω από το 75% των ανδρών και γυναικών πιστεύουν, ότι οι γυναίκες «τα καταφέρνουν καλύτερα» με τον πόνο. Η ανάλυση των στοιχείων ερωτηματολο-

γίου, που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια επιτόπιας εργασίας για ένα PhD, από τυχαίο δείγμα ανδρών και γυναικών κατά την εξάσκησή τους ως γενικών γιατρών στο ΒΔ Λονδίνο, παρουσιάζει παρόμοια ευρήματα. Για να διαλευκανθεί αυτή η αντίφαση, εξερευνήθηκε το νόημα του πόνου για το υποκείμενο, χρησιμοποιώντας μια πολυ-μεθοδική προσέγγιση, η οποία περιλάμβανε τη χρήση υλικού οπτικών αναλογιών. Δίνεται έμφαση στη συναισθηματική πλευρά του πόνου και στη σημασία των κοινωνικών χαρακτηριστικών, ειδικά του γένους, για την αντίληψη και αξιολόγηση του πόνου και για την συμπεριφορά αναζήτησης βοήθειας. (Έρευνα εν εξελίξει).

* σ.τ.μ.: απόδοση της έκφρασης «lower thresholds of pain in women», που σημαίνει ότι σε μία κλίμακα μέτρησης της αντίληψης του πόνου οι γυναίκες εμφανίζονται πιο ευαίσθητες στην αντίληψη του πόνου απ' ότι οι άνδρες.

Michaela Benzeval and Ken Judge

King's Fund Institute
126 Albert Street
London, NW1 7NF

Ανισότητα, στέρηση και υγεία: μια ανάλυση της σχετικής επίδρασης των δυσμενών κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών

Αυτό το κείμενο σκοπεύει να συμβάλει στη συζήτηση για τη δημόσια υγεία, αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στη στέρηση και την υγεία και τις συνέπειές τους στην προσπάθεια για πιο αποτελεσματική παρέμβαση. Πρώτον, επιθεωρεί τα στοιχεία για τη σχέση των δυσμενών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών με την κακή υγεία. Δεύτερον, σχεδιάζει μια γενική προσέγγιση για τη μέτρηση της στέρησης. Τρίτον, το ουσιαστικό μέρος του κειμένου αναλύει τα στοιχεία ερευνών σε οικογένειες, για να κατοχυρώσει τη σχετική σημασία των διαφορετικών όψεων της υλικής και κοινωνικής στέρησης, σε σχέση με την Παθολογία που παρουσίασαν οι ίδιοι οι ερωτώμενοι. Χρησιμοποιήθηκαν μοντέλα λογιστικών καμπυλών για να ερευνηθούν διχοτομικές, πολυτομικές και περικοπτόμενες μετρήσεις της κατάστασης υγείας. Το τελευταίο μέρος του κειμένου διατυπώνει ορισμένες σκέψεις σχετικά με τις προτεραιότητες, που πρέπει να χαρακτηρίζουν τις μελλοντικές πρωτοβουλίες στο φως των αποτελεσμάτων που παρουσιάστηκαν.

David Blane*, George Davey Smith
Westminster and Mel Bartley*****

«Δέκα χρόνια μετά την Μαύρη Αναφορά»

Η «Μαύρη Αναφορά» δημοσιεύτηκε δέκα χρόνια πριν και αυτό το κείμενο εξετάζει το βαθμό, στον οποίο μεταγενέστερες έρευνες διευκρίνισαν τη σημασία των ερμηνειών της για τις ταξικές διαφορές στην υγεία. Σημαντική πρόοδος έχει γίνει στην κατανόηση των διαφορών σχετικά με τη θνησιμότητα, με 2 από τα 4 ερμηνευτικά μοντέλα της Αναφοράς να έχουν παρουσιάσει μικρό ή καθόλου αποτέλεσμα. Η μέτρηση των ταξικών διαφορών σχετικά με τη θνησιμότητα, αντίθετα, είναι σε πρώιμο στάδιο εξέλιξης. Οι αρχικές έρευνες παρουσιάζουν μια ανομοιογενή εικόνα και η ερμηνεία των στοιχείων περιπλέκεται από αμφιβολίες για την αξιοπιστία και την καταλληλότητα των μεθόδων μέτρησης.

* Charing Cross and Medical School

** University College and Middlesex Hospital Medical School

*** Thomas Coram Research Unit

Sarah L. Cant and Michael Calnan

Centre for Health Services
Studies
George Allen Wing
The University Canterbury
Kent

Η χρήση της ιδιωτικής υγειονομικής ασφάλισης: υπολογισμένη η στερεοτυπική αντίδραση;

Οι προηγούμενες μελέτες για τον ιδιωτικό τομέα εστίασαν στον τυπικό φόρτο περιπτώσεων και στα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά αυτού που τον χρησιμοποιεί· καμία δεν ερεύνησε τις διαδικασίες που εμπλέκονται στη διαμόρφωση της απόφασης για τη χρησιμοποίηση της ιδιωτικής υγειονομικής ασφάλισης και της ιδιωτικής ιατρικής περίθαλψης. Αυτό το κείμενο προκύπτει από μια εμπειρική (ποσοτική και ποιοτική) μελέτη που ερευνά έναν αριθμό ερωτήσεων που περιλαμβάνει, το γιατί οι άνθρωποι κάνουν ασφάλεια, γιατί και πότε τη χρησιμοποιούν και πως τα μοντέλα χρήσης τους του ιδιωτικού τομέα ταιριάζουν με τη χρήση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (NHS). Τα ευρήματα δείχνουν ότι, ενώ τα υποκείμενα που απάντησαν δεν ερευνούν πολύ ανάμεσα στις διαθέσιμες δυνατότητες του ιατρικού συστήματος (αυτό σημαίνει ότι σταθερά επιλέγουν κατά τον ίδιο τρόπο), εμφανίζουν μια περίπλοκη διαδικασία λήψης απόφασης, που περιλαμβάνει ένα πλήθος κριτηρίων ώστε να αποφασίσουν, ποια υπηρεσία θα χρησιμοποιήσουν.

Joan Chandler

S.W. College of Health
Studies
North Friary House
Greenbank Terrace
Devon PL4 8QQ

**Αντιλήψεις για την υγεία σε ασθενείς που ακολουθούν θεραπεία
ψυχονευροληπτικών φαρμάκων με ενέσεις**

Η λήψη ψυχο-νευροληπτικών με ενέσεις είναι μια συνηθισμένη θεραπευτική αντιμετώπιση για ασθενείς, με ιστορικό χρόνιων ψυχικών διαταραχών. Αυτή η θεραπεία με «ντεπώ ενέσεις»* αντιμετωπίζεται από τους επαγγελματίες της υγείας ως κατάλληλη για το ξεπέραςμα προβλημάτων, όπως η μη-συνεργασιμότητα και η «ευδιαθεσία». Αυτό το κείμενο αναφέρεται στις αντιλήψεις των ασθενών για την υγεία τους και το πόσο καλά αισθάνονται. Επίσης εξετάζει τις στάσεις τους προς την περίθαλψη και τη θεραπεία και το πώς αυτές σχετίζονται με τις στάσεις των επαγγελματιών της υγείας και των «πρακτικών» νοσηλευτών. Τα στοιχεία συγκεντρώθηκαν από μια σειρά μελετών περιπτώσεων. (Έρευνα εν εξελίξει).

* σ.τ.μ.: «ντεπώ ενέσεις» (depot injections): ενέσεις που γίνονται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα η μία από την άλλη (έως και ένα μήνα διαφορά πολλές φορές) και χρησιμοποιούνται σαν θεραπευτική αντιμετώπιση ψυχικών διαταραχών έξω από το νοσοκομείο.

David Clark

School of Health and
Community Studies,
Sheffield City, Polytechnic
33 Collegiate Crescent
Sheffield, S10 2BP

**Καθοδήγηση, συμβουλευτική, θεραπεία: απαντήσεις
στα «προβλήματα γάμου» 1950-1990**

Αυτό το κείμενο εξερευνά τρόπους παρέμβασης στο γάμο μέσα από τη δουλειά του Εθνικού Συμβουλίου Καθοδήγησης για το Γάμο. Το κείμενο απορρίπτει ένα απλό γραμμικό μοντέλο ανάπτυξης, βασισμένο σε μετατοπίσεις από την «καθοδήγηση» στη «συμβουλευτική» και στη «θεραπεία» και αντλεί επιρροές από τα μοντέλα του Rogers για τη συμβουλευτική, από την ψυχοδυναμική και συμπεριφορική θεωρία και τις τοποθετεί στο πλαίσιο ευρύτερων οργανωσιακών παραγόντων. Δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην ιατρικοποίηση των προβλημάτων του γάμου και στην διαφορετική τύχη που κάθε φορά έχει το ιατρικό μοντέλο στη Συμβουλευτική του Γάμου. Το κείμενο κλείνει με μια εξέταση των αντιφάσεων, που εξάγονται από τις πρόσφατες προσπάθειες να αναπτυχθεί ένα εκλεκτικό μοντέλο συμβουλευτικής του γάμου, το οποίο φαίνεται να εμποδί-

ζεται από την απουσία οποιωνδήποτε ξεκαθαρισμένων στόχων παρέμβασης (Εν εξελίξει).

**Mike Dent, Ruth Green
and Wendy Burke**

North Staffs Polytechnic
Leek Road
Stoke – on – Trent
ST42DF

**Νεφρική διάλυση, εκπαίδευση του ασθενή
και ο ρόλος του νοσοκόμου**

Υπάρχουν βασικά δύο τεχνικές διάλυσης: το σύστημα αιμοδιάλυσης και το σύστημα περιτοναϊκής διάλυσης (CAPD). Το CAPD είναι η «θεραπεία επιλογής». Μια από τις απρόσμενες συνέπειες αυτής της τακτικής είναι η αύξηση των εξαρτημένων απ' το νοσοκομείο ασθενών, που ακολουθούν το σύστημα αιμο-διάλυσης. Σ' αυτό το πλαίσιο εξετάζεται η «εκπαίδευση των ασθενών» από το νοσηλευτικό προσωπικό του νοσοκομείου, αναφορικά προς το έργο του Strauss (και συνεργατών) και του Hochschild και τα μοντέλα που ανέπτυξαν για την συναισθηματική δουλειά προς τον ασθενή. Η μελέτη βασίζεται σε έρευνα σε δύο νοσοκομεία.

Bryony Elliot

University of Warwick
Gibbet Hill Road,
Coventry,
CB4 7AL

Το παράδοξο των ανδρών που προσφέρουν περίθαλψη

Η αντιφατική κατάσταση των ανδρών, που «κάνουν γυναικεία δουλειά στον κόσμο της γυναίκας», σηματοδοτεί τις αντιτιθέμενες απόψεις της κοινωνίας σχετικά με την περίθαλψη, ακόμα και όταν οι δημογραφικές αλλαγές προκαλούν αύξηση των περιθαλψιακών αναγκών. Σκοπός αυτού του κειμένου είναι να ερμηνεύσει ένα μέρος αυτού του παράδοξου: της εννοιακής ασάφειας της «περίθαλψης» – της εργασίας από την οποία απουσιάζει η αγάπη. Σύντομα ερευνά την σαφήνεια και την καταλληλότητα του λεξιλογίου που αφορά την περίθαλψη, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει τάση να αντιμετωπίζουμε συναισθηματικά την παροχή περίθαλψης και να συσκοτίζουμε τη φύση της εργασίας που κατευθύνεται στο σώμα. Οι αντιλήψεις μας για την περίθαλψη είναι διαστρεβλωμένες από την πατριαρχία έτσι, ώστε όταν άνδρες παρέχουν περίθαλψη, το αποτέλεσμα να είναι εκτός από παράδοξο και ειρωνικό.

B. Jane Elliot

University of Cambridge
Child Care and Development
Free School Lane,
Cambridge CB2 3RF

*Το διαζύγιο και η υγεία του Δενήλικα:
η ενδιάμεση επίδραση του γένους*

Παρότι υπάρχουν τεκμήρια για τη σχέση ανάμεσα στην κατάσταση διαζυγίου/διάστασης και στην κακή υγεία του ενήλικα, οι διαδικασίες που βρίσκονται στη βάση αυτής της σχέσης παραμένουν αδιευκρίνιστες. Ειδικότερα η ενδιάμεση επίδραση του γένους και οι εμπειρίες των διαζευγμένων/εν διαστάσει ενηλίκων χωρίς παιδιά έχουν παραμεληθεί. Χρησιμοποιώντας ένα μέρος των δεδομένων ενός ευρέως αντιπροσωπευτικού Βρετανικού δείγματος για τη σύγκριση διαζευγμένων ανδρών και γυναικών χωρίς παιδιά με τα αντίστοιχα τους άγαμα υποκείμενα, φαίνεται ότι οι διαζευγμένοι/εν διαστάσει άντρες αναφέρουν περισσότερα συμπτώματα κακής υγείας απ' ό,τι οι άγαμοι, ενώ οι διαζευγμένες/εν διαστάσει γυναίκες βρίσκονται περίπου στα ίδια επίπεδα με τις άγαμες, αναφορικά με τον βαθμό υγείας που παρουσιάζουν. Διατυπώνονται και εξετάζονται οι πιθανές θεωρητικές ερμηνείες αυτών των αποτελεσμάτων.

**Nancy Falchikov
Howard Wollman**

Department of Industrial
and Social Studies
Napier Polytechnic
Colinton Road
Edinburgh EH10 5DT

Η εκπαίδευση για το HIV/AIDS στο Lothian

Παρουσιάζουμε μια εργασία εν εξελίξει πάνω σε μια μελέτη/πιλότο για την εκπαίδευση για το HIV/AIDS στα δευτεροβάθμια σχολεία του Lothian και τις επιπτώσεις της στη γνώση και τις στάσεις των μαθητών απέναντι στο HIV/AIDS. Κάνοντας μια σύντομη έρευνα στα δευτεροβάθμια σχολεία του Lothian, τα στοιχεία συλλέχθηκαν από 6 σχολεία με ποικίλουσα εμπειρία στην εκπαίδευση για το AIDS. Περίπου 470 μαθητές των ετών S3 και S4 συμπλήρωσαν ένα σύντομο ερωτηματολόγιο και επιπρόσθετα έγιναν μερικές συζητήσεις από μικρές ομάδες. Από ένα δείγμα καθηγητών σε κάθε σχολείο πάρθηκαν δομημένες συνεντεύξεις. Θα παρουσιάσουμε μερικά από τα προκαταρκτικά ευρήματα απ' αυτά τα δεδομένα.

**David Field* and
Nicky James****

**Προβλήματα και ζητήματα της περίθαλψης των
ετοιμοθάνατων ανθρώπων**

Η περίθαλψη των ετοιμοθάνατων ανθρώπων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή σωστά, απομονωμένη από άλλες συνιστώσες της υγειονομικής περίθαλψης. Τα ζητήματα που διαπραγματεύονται εδώ συμπεριλαμβάνουν μια επανεκτίμηση της τελικής περίθαλψης στα νοσοκομεία, άσυλα και την κοινότητα, την σχετική επιρροή των προσωπικών και δομικών επιδράσεων στην παροχή της υγειονομικής περίθαλψης, την ιατροκοποίηση της ζωής με τη συνακόλουθη έμφαση στην φυσική θεραπεία και περίθαλψη, τις απαιτήσεις και προκλήσεις της συνεργασίας ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού πολλών ειδικοτήτων, τα δικαιώματα των ασθενών και ειδικά τα δικαιώματά τους να αποφασίζουν για την περίθαλψή τους στη βάση της συμφωνίας μετά από σωστή πληροφόρηση και τέλος, πως οι αλλαγές στις αντιλήψεις για την υγειονομική περίθαλψη μεταφράζονται σε τακτικές και πρακτικές.

* Department of Sociology Medical School
University of Leicester Leicester LE1 7RH

** Department of Nursing University of Nottingham

Kate Foster

Dept. of General Practice
University of Edinburgh
Lewinson House,
Stuart Wing,
20 West Richmond Street
Edinburgh EH8 9DX

Βοήθεια επί πληρωμή: οι γείτονες γίνονται υπάλληλοι

Αυτό το κείμενο εξετάζει τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους συμμετέχοντες τεσσάρων σχημάτων «Αλληλοβοήθειας στη Γειτονιά». Έξι άτομα που μειονεκτούν από φυσική άποψη, έξι που παρουσιάζουν ψυχικές διαταραχές και τρία ηλικιωμένα και ασθενικά ζουν στα σπίτια τους, που νοικιάζουν από μια τοπική στεγαστική ένωση. Βοηθούνται από θεσπισμένες διά του νόμου υπηρεσίες και από γείτονες, που πληρώνονται από έσοδα που προέρχονται από τους βοηθούμενους ενοικιαστές.

Η θέση των γειτόνων που βοηθούν είναι μια μετάβαση απ' αυτήν των εθελοντών βοηθών, σ' αυτή των μισθοδοτούμενων υπαλλήλων της στεγαστικής ένωσης και διαφέρει στο βαθμό «αυτο-διεύθυνσης» που συναντάται μεταξύ αυτών των σχημάτων. (Στο στάδιο της γραφής/εν εξελίξει).

Peggy Foster

Department of Social
Policy and Social Work
University of Manchester
Oxford Road
Manchester M13 9RL

**Αντιθετικά μοντέλα ανάλυσης της εμμηνόπαυσης:
μια φεμινιστική ανάλυση**

Αυτό το κείμενο θα εξερευνήσει τρία αντιθετικά μοντέλα ανάλυσης της εμμηνόπαυσης: την παραδοσιακή προσέγγιση, «είναι της ηλικίας και προσπάθησε να μην ανησυχείς πολύ», την ιατρικά αμφιλεγόμενη άποψη, «είναι μια φυσική μειονεξία η οποία θεραπεύεται με H.R.T.» και την φεμινιστική οπτική, «μπορεί να γίνει μια θετική αλλαγή την οποία μπορείς να πετύχεις μέσω στρατηγικών αυτοβοήθειας». Θα γίνει σύγκριση αυτών των 3 μοντέλων μεταξύ τους χρησιμοποιώντας επεξηγήσεις από την ιατρική και φεμινιστική βιβλιογραφία. Στη συνέχεια θα διατυπωθεί η υπόθεση, ότι και οι τρεις προσεγγίσεις αποτυγχάνουν να λύσουν κεντρικά διλήμματα των μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών στις δυτικές κοινωνίες. Τέλος, ένα εναλλακτικό πολιτικό/πολιτισμικό μοντέλο ανάλυσης της εμμηνόπαυσης θα παρουσιαστεί και το κείμενο θα κλείσει με τον ισχυρισμό, ότι η πλειοψηφία των γυναικών σε εμμηνόπαυση χρειάζονται περισσότερο πολιτική και πολιτισμική αλλαγή των όρων της ζωής τους, παρά μια νέα ιατρική αντιμετώπιση των προβλημάτων τους.

Sally Foster

Department of Social
Studies
Leeds Polytechnic
Caverley Street
Leeds LS1 3HT

**Υπεράσπιση του ασθενούς: διαφορετικές προσδοκίες μιας
υπηρεσίας της τοπικής αυτοδιοίκησης**

Τα τελευταία χρόνια η υπεράσπιση του ασθενούς αντιμετωπίστηκε σαν ένα σημαντικό μέσο για την προστασία των σχετικών με την υγεία και τις υγειονομικές υπηρεσίες, συμφερόντων των ανθρώπων. Πάντως το τρέχον ενδιαφέρον για την υπεράσπιση του ασθενούς προκύπτει από διαφορετικά ενδιαφέροντα, τα οποία αναπτύσσουν πολλούς διαφορετικούς τύπους υπεράσπισης. Αυτό το κείμενο θα εξερευνήσει αυτά τα μοντέλα υπεράσπισης και στη συνέχεια θα στραφεί προς τη σημασία τους για τις προσδοκίες μιας υπηρεσίας υπεράσπισης του ασθενούς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Μια αξιολόγηση της υπηρεσίας αποκάλυψε διϊστάμενες προσδοκίες ανάμεσα σ' αυτούς που εμπλέκονται στη δημιουργία και λειτουργία της, καθώς και μια έλλειψη συμφωνίας σχετικά με τα κριτήρια εκτίμησης της επιτυχίας της υπηρεσίας.

Nicholas Fox

Dept. of General Practice
University of Sheffield
Medical Scholl
Sheffield S10 2RX

Κοινωνιολογία, ιατρική εκπαίδευση και η γενιά του GCSE

Η πρώτη μεγάλη είσοδος φοιτητών ιατρικής, που παρακολούθησαν τον νέο G.C.S.E., λαμβάνει χώρα τον Αύγουστο του 1990. Αυτοί οι φοιτητές απέκτησαν την εμπειρία μιας σειράς εκπαιδευτικών μεθόδων που είχαν ως κέντρο τον φοιτητή, αλλά η ιατρική εκπαίδευση στη Μ.Β. παραμένει οργανωμένη με μεθόδους που έχουν ως κέντρο τον καθηγητή. Σ' αυτό το κείμενο έγινε διαπραγμάτευση αυτής της ασυμβατότητας προσδοκιών και παρουσιάστηκε μια πρωτοποριακή κατεύθυνση στην κοινωνιολογία της ιατρικής στο Παν/μιο του Sheffield, η οποία περιγράφει τις μαθητο-κεντρικές μεθόδους μάθησης διευρύνοντας τες με μεθόδους, που έχουν ως κέντρο τη δραστηριότητα και την διαμόρφωση του αυτοκαθορισμού. Παρατίθεται τέλος μια αξιολόγηση αυτής της κατεύθυνσης.

Richard Freeman

Dept. of Social Policy and
Social Work
University of Manchester
Manchester M13 9PL

***Φιλελευθερισμός, νομικισμός και αυτο-βοήθεια
Οι πολιτικές της πρόληψης του HIV/AIDS στη Δ. Γερμανία***

Σκιαγραφούνται τρεις προσεγγίσεις του προβλήματος της πρόληψης του HIV/AIDS. Η φιλελεύθερη αντίληψη που συνδέεται με την πληροφόρηση, την εκπαίδευση και την προσωπική ευθύνη για τη συμπεριφορά. Η δεύτερη, η νομική, περιγράφεται, ίσως καλύτερα σαν ένας τύπος ιατρικο-νομικής πολιτικής, που ασκείται από κρατικά διοικητικά σώματα. Η τρίτη, ελευθεριακή σε σύγκριση με την καταναγκαστική, είναι προϊόν της εμπειρίας και των απαιτήσεων εκείνων που δρουν σε οργανώσεις αυτο-βοήθειας σχετικά με το AIDS. Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις ταυτίζονται η κάθε μία αντίστοιχα με: α) το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Υγείας και την πλειοψηφία του Länder, β) το Υπουργείο Εσωτερικών της Βαυαρίας και γ) το Γερμανικό AIDS-Hilfe.

Πάνω σ' αυτή τη βάση είναι δυνατόν να συζητηθούν οι πολιτικές κατά του AIDS σε ομοσπονδιακό, κρατικό και τοπικό επίπεδο. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην επίτευξη συμβιβασμού και συναίνεσης ανάμεσα στα ενδιαφέροντα των τριών πολιτικών που περιγράφηκαν παραπάνω.

Το κείμενο βασίστηκε σε υλικό συνεντεύξεων που συγκεντρώθηκε στη Βόννη, Κολωνία, Ντύσσελντορφ και Βερολίνο ανάμεσα στον Απρίλιο και Ιούνιο του 1990. Τα σχόλια γίνονται στο πλαίσιο των πιο γενικών δομικών χαρακτηριστικών της Δυτικογερμανικής υγειονομικής και κοινωνικής πολιτικής και των σύγχρονων εξελίξεών της.

Jonatan Gabe*, Ulla Gustafsson
and Michael Burry*****

**Διαμεσολαβημένη ασθένεια: η διαπραγμάτευση από τις
εφημερίδες της εξάρτησης από τα ηρεμιστικά**

Αυτό το κείμενο εστιάζει στα πολιτισμικά και ιδεολογικά μηνύματα που διαχέουν οι εφημερίδες όταν διαπραγματεύονται το ζήτημα της εξάρτησης από τα ηρεμιστικά. Μια ανάλυση 62 δημοσιευμάτων που αφηγούνται τις εμπειρίες υποκειμένων που κάνουν χρήση ηρεμιστικών αποκαλύπτει, ότι οι δημοσιογράφοι συγκεντρώνουν την προσοχή τους σε δύο τύπους ανθρώπων – στον μεγαλοαστό και στον κοινό χρήστη. Συζητούνται οι τρόποι με τους οποίους ο τύπος διαπραγματεύεται την εμπειρία αυτών των χρηστών από την εξάρτησή τους και την εμπειρία τους από τους γιατρούς, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στις πολιτισμικές και ιδεολογικές σημασίες που υφέρπουν στις περιγραφές τέτοιων εμπειριών. Το κείμενο τελειώνει με τη διατύπωση απόψεων για τις πιθανές επιδράσεις τέτοιων μηνυμάτων σε διαφορετικά ακροατήρια και για τις αιτίες αυτού του είδους κάλυψης από τον τύπο.

* Institute of Psychiatry

** Roehampton Institute of Higher Education,

*** Bedford and Royal Holloway New College

Roger Grimshaw

National Children's Bureau
8 Wakley Street
London
EC 1 V 7QE

**Μια εκτίμηση των κοινωνιοψυχολογικών προσεγγίσεων παιδιών,
με γονείς που παρουσιάζουν σύνθετες μειονεξίες**

Η έρευνα για τις μειονεξίες τείνει όλο και περισσότερο να συμπεριλάβει τον αντίκτυπό τους στις οικογένειες. Όμως πολύ λίγα έχουν γίνει για μια συστηματική εξέταση, του πως τα παιδιά αντιδρούν ζώντας σε μια κατάσταση, στην οποία ένας γονιός παρουσιάζει μια χρόνια και εξελισσόμενη προβληματική κατάσταση που συνδέεται με μια ευρεία κλίμακα μειονεξιών.

Η κυρίαρχη ερμηνεία που δίνεται σε τέτοιες καταστάσεις είναι κοινωνιοψυχολογική. Χρησιμοποιώντας αφηγήσεις γονέων και παιδιών θα προσδιοριστούν ορισμένα κοινωνιολογικά ζητήματα, που περιλαμβάνουν τις κοινωνικές αντιλήψεις για την κηδεμονία και την παιδική περίθαλψη.

Το κείμενο βασίζεται σε εργασία 2 χρόνων πάνω σε παιδιά, των οποίων οι γονείς πάσχουν από την ασθένεια του Πάρκινσον και η οποία πλησιάζει τώρα στο στάδιο της ολοκλήρωσης.

Gail Hawkes and Penny Curtis

Dept. of Sociology
University of Manchester
Manchester M13 9PL

Είναι προτιμότερος ο θηλασμός;

Το σύνθημα, «ο θηλασμός είναι προτιμότερος», ενσαρκώνει μια ιδεολογικοποίηση της μητρότητας. Συγχρόνως ο θηλασμός παρουσιάζεται ότι αποτελεί τόσο μια φυσική, όσο και μια επίκτητη ικανότητα, που απαιτεί ειδική εκπαίδευση από γιατρούς και μη γιατρούς ειδικούς. Η προβληματοποίηση της βιολογικής λειτουργίας του θηλασμού καταλήγει να εισάγει τις γυναίκες ως μητέρες σ' ένα κεντρικό παράδοξο τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο χώρο. Γυναίκες που άνετα θηλάζουν στον ιδιωτικό τους χώρο αντιμετωπίζουν δυσκολίες να θηλάζουν σε δημόσιο χώρο. Παρότι αναμφίβολα υποστηρίζονται, στη βιβλιογραφία για τη Δημόσια Υγεία, τα πλεονεκτήματα του θηλασμού, οι απαντήσεις των γυναικών συχνά διαψεύδουν αυτή την άποψη. Πόσο λοιπόν μπορούμε να συνάγουμε, ότι «ο θηλασμός είναι προτιμότερος» για τις γυναίκες;

Αυτό το κείμενο θα παρουσιάσει τα ερωτήματα μιας πειραματικής μελέτης, στην οποία γυναίκες μιλούν για την εμπειρία τους από την εφαρμογή μιας «φυσικής πρακτικής».

V. Hayes and G. Newton

University of Newcastle
upon Tyne,
Health Care Research Unit
21 Claremont Place,
Newcastle upon Tyne,
NE2 4AA

***Τα παραπεμπτικά σημειώματα των γενικών γιατρών:
η σχέση μεταξύ γνώσης και πρακτικής***

Αυτό το κείμενο παρουσιάζει μια ανάλυση των παραπεμπτικών προς εξωτερικούς ασθενείς 15 γενικών γιατρών στη Β.Α Αγγλία. Θα δείξουμε ότι τα παραπεμπτικά σημειώματα επηρεάζονται από μια ευρεία ποικιλία κοινωνιολογικών και κλινικών παραγόντων σε διαφορετικές καταστάσεις, συνθήκες και απαιτήσεις. Μέσα από την ανάλυσή μας, του πως αυτοί οι παράγοντες επέδρασαν σε 45 περιπτώσεις, διακρίνουμε δύο ευρείς τύπους παραπεμπτικών σημειωμάτων. Χρησιμοποιώντας αυτή τη διάκριση, διαμορφώσαμε ένα συνεχές πρόγραμμα (ένταξης) των παραπεμπτικών σημειωμάτων. Κλείνουμε διατυπώνοντας κάποιες απόψεις για τη σχέση μεταξύ ιατρικής γνώσης, κλινικής πρακτικής και διάγνωσης. (Ολοκληρωμένη μελέτη).

Peter Hoad

Dept. of Sociology
Glasgow College
Gowgaddens Road
Glasgow
G4 0B4

Οι καριέρες των εθελοντών

Οι οργανωμένοι εθελοντές βρίσκονται σε μια κοινωνική θέση που συνδυάζει ιδιότητες τόσο των μισθοδοτούμενων νοσοκόμων, όσο και των μελών οικογένειας που προσφέρουν περίθαλψη. Εμφανίζουν μία ποικιλία τύπων «καριέρας», που διαφοροποιούνται μεταξύ τους από τον τρόπο εισόδου σ' αυτό τον επαγγελματικό χώρο, τις δραστηριότητες και τις δεσμεύσεις σε κάθε περίπτωση. Αυτοί οι τύποι εξετάζονται μέσα από τις απαντήσεις σε ανοιχτά ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από εθελοντές σε 33 ανεξάρτητα άσυλα (Εν εξελίξει).

**David Hughes and
Robert Dingwall**

Centre for Socio-legal
Studies
Wolfson College
Oxford
OX 2 6 UD

**Ο Sir Henry Maine, ο J. Stalin και η αναδιοργάνωση
του εθνικού συστήματος υγείας**

Παρότι οι μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν σαν αποτέλεσμα του Νόμου, για το Εθνικό Σύστημα Υγείας και την περίθαλψη στην Κοινότητα, φαίνονται να ακολουθούν το κλασικό κοινωνιολογικό παράδειγμα της μετάβασης από την κοινωνική θέση στο συμβόλαιο· πρόκειται (εν τούτοις) για ένα διαφορετικό συμβόλαιο. Αυτό το κείμενο εξετάζει μερικά από τα προβληματικά χαρακτηριστικά της γενικής ιδέας του ασφαλιστικού συμβολαίου του Ε.Σ.Υ και τονίζει την αντίθεση ανάμεσα στα νεοκλασικά συμβόλαια, τα οποία δημιούργησε ο Αγγλικός περί συμβολαίου νόμος, και το σύστημα των υποχρεωτικών συμβολαίων με το δημόσιο τομέα, που θα υλοποιηθεί στο Ε.Σ.Υ. Παρότι τα ασφαλιστικά συμβόλαια του Ε.Σ.Υ παρουσιάστηκαν συχνά σαν ένα βήμα προς μια περισσότερο αποτελεσματική, προσανατολισμένη στην αγορά υπηρεσία υγείας, καταλήγουν να έχουν απρόσμενες αναλογίες με το σύστημα των συμβολαίων μεταξύ των επιχειρήσεων στη σοβιετικά σχεδιασμένη οικονομία, που τώρα σαρώνεται απ' την περεστρόικα.

Bernard Ineichen
(Human Reproduction Study Group)

Dept. of Community Medicine
Westminster Medical School
University of Cambridge
17 Horseferry Rd,
London SW 1

Η επικράτηση του θηλασμού στα κέντρα των πόλεων

Η συνεχώς αυξανόμενη επικράτηση του θηλασμού κατά τη δεκαετία του '70 φαίνεται να υποχωρεί στη δεκαετία του '80. Τα ποσοστά που εξάγονται από έρευνες στα κέντρα των πόλεων συνεχίζουν να είναι χαμηλά, με συνεχείς διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις εθνικές ομάδες. Συγκρίσεις με τα ισχύοντα στον Τρίτο Κόσμο εμφανίζουν επιπλέον διαφοροποιήσεις. Προτείνονται αιτίες γι' αυτές τις διαφοροποιήσεις και εξερευνώνται μέθοδοι για να αυξηθούν τα ποσοστά.

Allison James

Dept. of Community Health
and Nursing Studies
South Bank Polytechnic
London

Σωματικοί τύποι, στερεότυπα και ιδεότυποι κατά την παιδική ηλικία

Αυτό το κείμενο, σαν μια συμβολή στην κοινωνιολογία του σώματος, ερευνά το ρόλο που το φυσικό σώμα παίζει στη δόμηση της κοινωνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Βασιζόμενοι στις πρόσφατες εθνογραφικές έρευνες σε παιδιά 4-9 ετών εξετάζονται οι φυλογενετικές αντιλήψεις τους για το σώμα, για το σχήμα του σώματος, την εμφάνιση και τις ικανότητες του σε σχέση με ευρύτερα πολιτισμικά στερεότυπα και ιδεοτύπους. Η κοινωνική περιθωριοποίηση, επίσης, ερευνάται σαν χαρακτηριστικό αυτής της στερεοτυπικής διαδικασίας. Στη συνέχεια συζητείται το κατά πόσον οι αντιλήψεις για τον «εαυτό» και τον «άλλο», μπορούν να αντιμετωπισθούν ως πρωταρχικά βασισμένες στο σώμα σε σχέση με τη σύσταση και τη διάλυση των φιλικών σχέσεων κατά την παιδική ηλικία. (Έρευνα εν εξελίξει).

Susan Kerrison

20 Grosvenor Gardens
London
NW 2 4QP

Η φύση της ιατρικής και η επαγγελματοποίηση της νοσηλείας

Η νοσηλεία έχει μπει σε μια περίοδο ευρέων μεταρρυθμίσεων, καθώς το επάγγελμα του νοσοκόμου κατοχυρώνει όλο και περισσότερο την αυτονομία του, καθώς υποστηρίζεται ότι διαθέτει την δυνατότητα να συμ-

βάλλει με μοναδικό τρόπο στη θεραπεία. Αυτό το κείμενο χρησιμοποιεί δεδομένα από μια εθνογραφική μελέτη γιατρών και ειδικευμένων νοσοκόμων, ασχολουμένων με την περίθαλψη διαβητικών, για να επιχειρηματολογήσει πάνω στη συμβιωτική σχέση ιατρικής και νοσηλευτικής. Η φύση της νοσηλευτικής ή το πιθανό μέλλον της δεν είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητά, χωρίς να αναφερθούμε στις επιδιώξεις, τις φιλοδοξίες και τα ενδιαφέροντα της ιατρικής. (Ολοκληρωμένη εργασία).

Jenny Kitzinger

Glasgow Media Group
61 Southpark Group
Glasgow G12 8LF

«Το πρόσωπο του AIDS»: πως το κοινό κατανοεί τα μηνύματα των M.M.E. για το AIDS

Ένας από τους κεντρικότερους στόχους της εκστρατείας για την υγειονομική εκπαίδευση κατά του AIDS στα τέλη της δεκαετίας του '80, ήταν να δοθεί έμφαση στο ότι ο καθένας θα μπορούσε να προσβληθεί από τον ιό και ότι ο καθένας είναι δυνατόν ήδη να έχει προσβληθεί – «δεν μπορείς να είσαι σίγουρος από την εξωτερική εμφάνιση του άλλου». Βασισμένο σε εις βάθος συζητήσεις και σε ομαδικές ασκήσεις, που διεξήχθησαν από 45 διαφορετικές ομάδες που προϋπήρχαν (της συγκεκριμένης έρευνας), αυτό το κείμενο θέτει τα ερωτήματα: πως αυτά τα μηνύματα γίνονται κατανοητά από διάφορα ακροατήρια; Πώς οι άνθρωποι «διαβάζουν» τα διαφημιστικά μηνύματα; Τι τους κάνει να αποδέχονται ή να απορρίπτουν διαφορετικές θεωρίες για τον ιό HIV/AIDS; Ειδικότερα περιγράφουμε, πώς οι διαδικασίες υγειονομικής εκπαίδευσης επηρεάζονται από τις εικόνες και τα ερμηνευτικά πλαίσια των M.M.E., τις αντιδράσεις και τις ασάφειες της ίδιας της καμπάνιας, τέλος τα μοντέλα, που το ίδιο το ακροατήριο σχηματίζει για την ασθένεια, την προσβολή από τον ιό, τη μειονεξία και την απόκλιση. (Εργασία εν εξελίξει που αποτελεί μέρος του προγράμματος Έρευνας για το AIDS και τα M.M.E.).

Rachel Lart

Dept. of Sociology
Goldsmith's College
University of London

HIV, ναρκωτικά και η υγειονομική διαφώτιση*

Αυτό το κείμενο χρησιμοποιεί ποιοτικό υλικό συνεντεύξεων από την έρευνα αξιολόγησης, που έγινε πάνω στα πειραματικά προγράμματα για την ανταλλαγή των χρησιμοποιημένων συριγγών, για να εξεταστούν οι ιδέες που καθορίζουν την αντιμετώπιση του προβλήματος του HIV από τις υπηρεσίες για τα ναρκωτικά. Οι συνεντεύξεις αντιμετωπίζονται όχι σαν αντικειμενικές εκτιμήσεις μιας εξωτερικής πραγματικότητας (βλ. π.χ. την οργάνωση των υπηρεσιών πρόνοιας), αλλά σαν λόγοι που αποκαλύ-

πουν μια ειδική προοπτική και έναν ειδικό τρόπο θέασης της χρήσης ναρκωτικών, του χρήστη και της ενδεικνυόμενης αντίδρασης από τις υπηρεσίες. Πρόκειται για μια αντίδραση που στηρίζεται σ' ένα μοντέλο προστασίας της υγείας, που τοποθετεί την ευθύνη στο υποκείμενο, ως ορθολογικού ατόμου και αντικρύζει το ρόλο των υπηρεσιών ως εκπαιδευτικό και υποστηρικτικό. Διατυπώνονται, τέλος, απόψεις για τη θέση αυτού του μοντέλου στην ιστορία των πολιτικών κατά των ναρκωτικών (PhD στο στάδιο γραφής).

* σ.τ.μ.: «υγειονομική διαφώτιση», απόδοση του όρου «promotion of health» που αναφέρεται στην οργάνωση εκστρατειών για ζητήματα υγείας.

Audrey Leathard

South Bank Polytechnic
Borough Road
London SE 1

*Μαθαίνοντας από κοινού – δουλεύοντας από κοινού
εξελίξεις στην υγεία και την κοινωνική πρόνοια για
τη δεκαετία του '90*

Οι μεγάλες νομοθετικές αλλαγές θα αναγκάσουν προοδευτικά τους γιατρούς, τους νοσοκόμους, τους κοινωνικούς λειτουργούς, τους ιατρικούς επισκέπτες, τις υγειονομικές υπηρεσίες, το βοηθητικό νοσηλευτικό προσωπικό και τους ιδιωτικούς εθελοντικούς και «πρακτικούς» νοσηλευτές, ανάμεσα σ' άλλους, να εργαστούν μαζί για να ορθολογικοποιήσουν τις οικονομικές δαπάνες. Η ιδέα της κοινής, από πολλούς επιστημονικούς και επαγγελματικούς τομείς, εκπαίδευσης και εργασίας έχει υποστηριχθεί σχεδόν παγκόσμια, αλλά σπάνια έχει επιτευχθεί. Πάντως νέες εξελίξεις αρχίζουν να δίνουν νέα ορμή σ' αυτή την αντίληψη. Ποιες ομάδες είναι περισσότερο έτοιμες να απαντήσουν στην αλλαγή; Που βρίσκεται το κέντρο της δράσης; Αυτό το κείμενο επιχειρεί να ερευνήσει ορισμένα βασικά ζητήματα όπως: αντιστάσεις στην αλλαγή, επαγγελματικοί φραγμοί, διαφοροποιήσεις κοινωνικής θέσης, ποιότητα υπηρεσιών, έλεγχος, εκτιμήσεις αναγκών, διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων, συλλογικός σχεδιασμός, προοπτικές διαχείρισης και χώροι εκπαίδευσης και πρακτικής.

Το ερώτημα για το μέλλον είναι: για πόσο ακόμα, τα προβλήματα στην εκπαίδευση και την πρόνοια θα καθυστερούν την κίνηση προς τη συνεργασία και την ομαδική δουλειά;

**Ann Macaskill and
Jim Monach**

Sheffield City
Polytechnic School of Health and
Community Studies
36 Collegiate Crescent
Sheffield
S10 2BB

**Παιδιά με καρκίνο: οι μη – αναγνωρισμένες
συναισθηματικές ανάγκες των γονέων τους**

Παρότι τα όρια ζωής των παιδιών με καρκίνο έχουν διευρυνθεί τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο, ότι οι συναισθηματικές συνέπειες της ασθένειας στις οικογένειες των προσβεβλημένων παιδιών δεν έχουν επαρκώς υπολογιστεί. Η αρχική φάση της εντατικής αγωγής περιλαμβάνει ένα πλήθος επαγγελματιών της δραστηρικής θεραπείας και μπορεί να ακολουθείται από μια περίοδο αναμονής, κατά την οποία το επίπεδο της υποστήριξης από τους ειδικούς περιστέλλεται έντονα. Σ' αυτό το σημείο οι συναισθηματικές ανάγκες των γονέων – το θέμα αυτής της μικρής κλίμακος έρευνας – είναι δυνατόν να μην αναγνωρισθούν και συνεπώς να μην υπολογιστούν, προς ζημίαν του παιδιού-ασθενούς και της συναισθηματικής υγείας ολόκληρης της οικογένειας.

Dr. Lesley Mackay

Dept. of Applied Social Studies
University of Lancaster
Bailrigg
Lancaster

Δι-επαγγελματικές σχέσεις: Γιατροί και νοσοκόμοι

Θα αναφερθώ στα πρώτα ευρήματα της έρευνάς μας για τις επαγγελματικές σχέσεις ανάμεσα σε νοσοκόμους και γιατρούς στα νοσοκομεία. Ειδικότερα, θα στραφώ στα συγκεκριμένα σημεία προστριβών που προκαλούν προβλήματα στις εργασιακές σχέσεις γιατρών και νοσοκόμων. Επίσης, θα εξετάσω κάποιες ερμηνείες αυτών των προστριβών και τις πιθανές διακλαδώσεις τους. (Η επιτόπια εργασία συμπληρώθηκε, η ανάλυση διεξάγεται).

**Judith Monks and
Ronald Frankenberg****

Η παρουσίαση του εαυτού, του σώματος και του χρόνου στις αυτοβιογραφικές διηγήσεις και τις περιγραφές της αρρώστειας ασθενών με σκλήρυνση κατά πλάκας

Αυτό το κείμενο εξετάζει 8 δημοσιευμένες αυτοβιογραφίες ασθενών με «Σκλήρυνση κατά πλάκας» αναφορικά με την ποιότητα και την αλλη-

λουχία των γεγονότων και των περιόδων και τα είδη των συνδέσεων μεταξύ τους. Στις περιόδους αυτές η αναπαράσταση του σώματος εξετάζεται μαζί με την ισορροπία του χρόνου, που αφιερώνεται στο σώμα και στα προσωπικά προγράμματα. Διαφορετικές αναπαραστάσεις και διαφορετικές ισορροπίες αντιπαραβάλλονται ειδικότερα στα τελευταία τμήματα του κειμένου. Οι συνέπειες κάποιας σχέσης του συγγραφέα με τα επαγγέλματα της υγείας συζητούνται ειδικά σε σχέση με την έννοια της «προσαρμογής». (Έρευνα εν εξελίξει).

* Centre for the Study of Health, Sickness and Disablement, (CSHSD) Brunel University

** CSHSD and Centre for Medical Social Anthropology University of Keele

L.M. Osman

Health Services Research
Unit
University of Aberdeen
Aberdeen
Scotland

Εκπαίδευση του ασθενή: ποιος θα έπρεπε να μάθει τι;

Μια ανασκόπηση των ιατρικών συγγραμάτων της περασμένης δεκαετίας για την εκπαίδευση του ασθενή σχετικά με το άσθμα, χρησιμοποιήθηκε σαν βάση για μια κριτική ανάλυση των υποθέσεων που στηρίζουν την πρακτική της εκπαίδευσης του ασθενή σ' αυτή την περιοχή. Ειδικότερα η σημασία της «συνεργασιμότητας» και η ασυμφωνία του ασθενή και του γιατρού ως προς τους στόχους, σε σχέση με τη «συνεργασιμότητα», υποστηρίζεται ότι παραμένουν αδιευκρίνιστα στην τρέχουσα εκπαίδευση για το άσθμα. Διατυπώνονται απόψεις για τη σπουδαιότητα αυτής της αντίθεσης σχετικά με την αξιολόγηση της εκπαιδευτικής παρέμβασης.

**Martin Parker and
Mike Dent**

Dept. of Sociology
Technology and Organisation
North Staffs Polytechnic
Leek Road
Stoke – on – Trent
ST4 2DF

**Τεχνολογία πληροφόρησης και οικονομική
διαχείριση: η τεχνολογία εναντίον της κουλτούρας;**

Οι τακτικές του Ε.Σ.Υ αντανakλούν μια διαμάχη ανάμεσα στις «τεχνικίστικες» και τις «πολιτισμικές» προσεγγίσεις του ζητήματος της αναδιοργάνωσης των υπηρεσιών υγείας.

Στην αμέσως μετα-Griffith περίοδο η έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη ευρέων συστημάτων πληροφόρησης (βλ. Korner), υποστηριζόμενα από ειδική τεχνολογία πληροφόρησης, τα οποία σήμερα εκπροσωπούνται από

την τακτική των Υποστηρικτικών Συστημάτων Νοσοκομειακής Πληροφόρησης. Αυτή η προσέγγιση δεν βρίσκεται πια στο προσκήνιο. Στη θέση της η έμφαση έχει δοθεί στην πολιτισμική προσέγγιση συνδυαζόμενη με την οικονομική διαχείριση. Αυτό το κείμενο αναλύει τις εξελίξεις σε μια περιφερειακή υπηρεσία υγείας μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του Ε.Σ.Υ.

Maggie Pearson

Dept. of General Practice
University of Liverpool
New Medical School
Ashton Street
P.O. Box 147
Liverpool L69 3BX

Θα είναι αποτελεσματικές οι μεταρρυθμίσεις στην πρωτοβάθμια περίθαλψη; Εκτιμήσεις γυναικών για το πως χρησιμοποίησαν τις υπηρεσίες προληπτικής ιατρικής

Η μεγαλύτερη εμπλοκή των γενικών γιατρών στην προληπτική υγειονομική περίθαλψη των παιδιών και των γυναικών έχει προωθηθεί ικανοποιητικά από την κυβέρνηση. Τα οικονομικά κίνητρα και τα επιδόματα στοχεύουν, στο να ενθαρρύνουν περισσότερους γενικούς γιατρούς να προσφέρουν προληπτικές εξετάσεις και εμβολιασμούς. Αλλά οι ασθενείς τους θα τα χρησιμοποιήσουν; Μια εν εξελίξει έρευνα σε μητέρες με παιδιά προσχολικής ηλικίας για τη χρήση των υπηρεσιών πρόληψης για τα παιδιά επιβεβαιώνει τις θέσεις, ότι πολλές γυναίκες θεωρούν την ασθένεια περισσότερο απ' ότι την υγεία σαν τον χώρο υπευθυνότητας του γενικού γιατρού τους. Ποιες είναι οι προοπτικές για τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωτοβάθμια προληπτική περίθαλψη;

Roisin Pill

Dept. of General Practice
University of Wales,
College of Medicine
Cardiff CF3 7PN

Πόσο είναι δυνατόν η μελέτη των αντιλήψεων και των στάσεων να «εξηγήσει» την συμπεριφορά προς την υγεία;

Η υπόθεση ότι η μελέτη των στάσεων/αντιλήψεων είναι ένας λογικός οδηγός για τη μελλοντική δράση, βρίσκεται στη βάση πολλών κοινωνικών ερευνών, που περιλαμβάνουν και την έρευνα για τη συμπεριφορά προς την υγεία. Οι υπεύθυνοι για την υγειονομική εκπαίδευση ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τον προσδιορισμό της φύσης των αντιλήψεων και του κοινωνικού μοντέλου στις οποίες εντάσσονται, αφού οι αντιλήψεις είναι δυνατόν να τροποποιηθούν και να προσφέρουν τα μέσα για παρέμβαση.

Μια δεύτερη ανάλυση της «Έρευνας για την Υγεία και τους Τρόπους Ζωής», παράλληλα με τις μελέτες για τις μητέρες στο Cardiff, χρησιμοποιήθηκαν για να αμφισβητηθούν οι υποθέσεις ότι:

α) οι αντιλήψεις διαφέρουν σημαντικά ανάλογα με την κοινωνική τάξη
β) οι στάσεις μπορούν να αποτελέσουν στοιχείο πρόγνωσης της συμπεριφοράς προς την υγεία

γ) η αλλαγή της συμπεριφοράς είναι κυρίως ζήτημα ορθολογικής απόφασης

Οι συνέπειες εξετάζονται στο φως της νέας έμφασης προς τη «διαφώτιση για την υγεία» παρά προς την εκπαίδευση για την υγεία (Ολοκληρωμένη έρευνα).

**Jennie Popay and
Mel Bartley**

Thomas Coram Research Unit
Institute of Education
41 Brunswick Square
London WC1N 1AZ

**«Μέτρηση του φόρτου της επίσημης
και της οικιακής εργασίας ανδρών και γυναικών**

Σαν συμβολή στην αύξηση της κατανόησης των διαφορών γένους ως προς την υγεία, ξεκινήσαμε να αναπτύσσουμε μεθόδους μέτρησης του «υλικού και ψυχο-κοινωνικού φόρτου», που περιέχεται τόσο στη μισθωτή όσο και στην οικιακή εργασία. Ο στόχος είναι να συνδυαστούν η κλίμακα μέτρησης της καταπόνησης από την εργασία που ανέπτυξε ο Townsend, με τα ψυχο-κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας, που χρησιμοποίησε ο Karasek και να εφαρμοστεί η κλίμακα μέτρησης που θα προκύψει σε άνδρες και γυναίκες κατά μήκος της διάκρισης επίσημης/οικιακής εργασίας. (Εργασία εν εξελίξει).

Catherine Pope

Health Services Research Unit
Dept. of Public Health and Policy
London School of Hygiene
and Tropical Medicine
London WC1E 7HT

**Προβλήματα στην αναμονή: μερικές σκέψεις πάνω
στη διαχείριση της λίστας αναμονής**

Αυτό το κείμενο εξετάζει την οργάνωση και διαχείριση της λίστας αναμονής ενός χειρουργείου. Η κατανόηση της επίδρασης και της διαδικασίας διαχείρισης της λίστας αναμονής πλησιάζει στην κοινωνιολογία της εργασίας και των οργανώσεων, εστιάζοντας στο ρόλο των κατώτερων υπαλλήλων να συντηρούν τη λίστα. Η έρευνα, βασισμένη σε παρατηρήσεις και συνεντεύξεις σε βάθος, θέτει ορισμένα ερωτήματα στις υπονοούμενες υποθέσεις των παραδοσιακών αναλύσεων των λιστών αναμονής, είτε λέγονται ουρές είτε χώροι αναμονής. Τέλος μια νέα μεταφορά προτείνεται, αυτή της «αποθήκης», η οποία βοηθά στην εξήγηση ορισμένων προβλημάτων σχετικά με τις λίστες αναμονής του Ε.Σ.Υ. (Ολοκληρωμένη Έρευνα).

Maureen Porter

Dept. of Sociology
Aberdeen University
Edward Wright Building
Dunbar Street
Aberdeen, AB9 2TY

**Ελεύθερη επιλογή; Μια μελέτη της απόφασης για
χρήση της αντισύλληψης**

Αυτό το κείμενο θα παρουσιάσει κάποια από τα ευρήματα μιας μελλοντικής μελέτης, για το πώς οι γυναίκες αποφασίζουν να χρησιμοποιήσουν την αντισύλληψη και η οποία (μελέτη) επιχείρησε να εξηγήσει, πώς οι γυναίκες επιλέγουν ανάμεσα στις ατελείς διαθέσιμες μεθόδους και γιατί συνεχίζουν, ή δεν συνεχίζουν μ' αυτές τις μεθόδους. Περισσότερες από 900 συναντήσεις ανάμεσα σε γυναίκες και επαγγελματίες της υγείας παρατηρήθηκαν σε διάφορους χώρους – ιατρεία γενικών γιατρών, κλινικές οικογενειακού σχεδιασμού, πτέρυγες, νοσοκομεία και κλινικές σ' όλη τη Σκωτία. Αργότερα το σχετικό ιατρικό προσωπικό και ορισμένες από τις ενδιαφερόμενες γυναίκες υπεβλήθησαν σε συνέντευξη σχετικά με τις συναντήσεις αυτές.

Mike Porter

Dept. of General Practice
Levinson House
Stuart Wing
20 West Richmond street
Edinburgh EH8 9DX

**Η μέρα του γενικού γιατρού, η διάρκεια της
επίσκεψης και η ποιότητα της περίθαλψης**

Αυτό το κείμενο θα παρουσιάσει τα κύρια ευρήματα μιας μελέτης για τη δουλειά 85 γενικών γιατρών στο Lothian. Θα υποστηριχθεί, ότι η εξέλιξη και η έκβαση της περίθαλψης του ασθενή επηρεάζεται όχι μόνο από παράγοντες που έχουν σχέση μ' αυτόν, αλλά κι από το «στυλ» του γιατρού, τον τρόπο οργάνωσης του ιατρείου και από τους τρόπους με τους οποίους οι γιατροί οργανώνουν την εργάσιμη μέρα τους. Θα εξεταστούν επίσης οι παράγοντες που φαίνεται να προκαλούν πίεση και άγχος στους γιατρούς. (Στο στάδιο της γραφής).

Tina Posner

Dept. of Public Health and
Primary Care
Royal Free Hospital School
of Medicine
Rowland Hill street
London NW 3 2PF

Ζώντας με τον διαβήτη: μη-ιατρική υποστήριξη

Οι άνθρωποι που εμπλέκονται στη θεραπεία του διαβήτη, του δικού τους είτε κάποιου άλλου, χρειάζονται πληροφόρηση και υποστήριξη ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Ποιος παίρνει τι, από ποιον και ποιος δεν επωφελείται; Αυτό το κείμενο παρουσιάζει μια έρευνα στα μέλη της Εταιρείας για τον Διαβήτη, που ερευνά τις ανάγκες (και την πρόνοια γι' αυτές) διαφορετικών τμημάτων των μελών της Εταιρείας: προσφάτων ασθενών, ανθρώπων που ζουν με χρόνιο διαβήτη, γονείς παιδιών με διαβήτη, εφήβων, των εξαρτημένων από την ινσουλίνη και αυτών που υπόκεινται απλώς σε δίαιτα. Ποια άλλη βοήθεια διατίθεται πέραν της τεχνικής και ιατρικής;

Helen Roberts

Social Paediatric and
Obstetric Research Unit
1 Lilybank Garden
Glasgow G12 8RZ

Παιδικά ατυχήματα και δημόσια υγεία

Τα παιδικά ατυχήματα είναι η πιο σημαντική αιτία της παιδικής θνησιμότητας και μια σημαντικότερη πηγή παθολογίας του παιδιού στη Σκωτία. Από κοινωνιολογική άποψη τα παιδικά ατυχήματα παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς υπάρχουν έντονες διαφοροποιήσεις, ως προς την τάση για ατυχήματα στα παιδιά διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα φύλα, με τα αγόρια να έχουν περισσότερες πιθανότητες να πάθουν ένα σοβαρό ατύχημα απ' ό,τι τα κορίτσια. Αυτό το κείμενο περιγράφει ένα πρόγραμμα στη Γλασκώβη, όπου μια ομάδα προστασίας από τα ατυχήματα, που ελέγχεται από την κοινότητα, εργάζεται παράλληλα προς μια κοινωνιολογική μελέτη του τρόπου, με τον οποίο οι γονείς γενικότερα και οι μητέρες ειδικότερα προφυλάσσουν τα παιδιά τους σ' ένα αρκετά επικίνδυνο περιβάλλον. (Σε αρχικό στάδιο).

Ian Robinson

Centre for the Study of
Health, Sickness and
Disablement
Brunel University
Uxbridge
Middlesex, UBB 3PH

Ειδικές περιπτώσεις: αναλύοντας τις ιατρικές και κοινωνιολογικές ερμηνείες των «ανώμαλων» αντιδράσεων στις χρόνιες ασθένειες

Η υπόθεση ότι η φυσική ασθένεια και η μειονεξία συνδέονται αυτόματα και αναντίρρητα με τον πόνο και τη δυστυχία, βρίσκεται στη βάση ενός μεγάλου μέρους – αν όχι του μεγαλύτερου – της ιατρικής και κοι-

ωνιολογικής βιβλιογραφίας. Αυτή η άποψη αντανακλάται στην ορολογία – ο πάσχων – καθώς επίσης και στο περιεχόμενο των ερευνών. Καταστάσεις που δεν ταιριάζουν σ' αυτό το μοντέλο χαρακτηρίζονται ιατρικά ή κοινωνιολογικά «ανώμαλες», ή συνδέονται με ανθρώπους που χαρακτηρίζονται «ιδιαίτερες περιπτώσεις». Αυτό το κείμενο υποστηρίζει τη φυσιολογικότητα της «ανώμαλίας» αυτής και την καθόλου ιδιαίτερη φύση των «ιδιαίτερων περιπτώσεων» με ερμηνευτικά σχόλια, πάνω σε συγκεκριμένα εμπειρικά ευρήματα καθώς επίσης και πάνω στην πρόσφατη βιβλιογραφία. Έτσι, αμφισβητούμε τις υποθέσεις και την κατεύθυνση πολλών κοινωνιολογικών και ιατρικών ερευνών για τη φύση της ασθένειας και της υγείας.

Anne Rogers and David Pilgrim

Roehampton Institute
Senate House
Roehampton Lane
London SW15

***Το βρετανικό κίνημα των εμπλεκομένων
στο πρόβλημα της ψυχικής υγείας (MHUM*)***

Αυτό το κείμενο θα παρουσιάσει ένα μέρος μιας έρευνας για το Βρετανικό MHUM στα έτη 1988 και 1989. Εκθέσεις μελών του κινήματος συλλέχθηκαν και θα συζητηθούν τα κεντρικά τους θέματα. Ειδικότερα θα εξεταστεί η ιδεολογία του κινήματος παράλληλα με τη σχέση μεταξύ των μελών του κινήματος, επαγγελματιών της ψυχικής υγείας και συγγενών των ασθενών. Επίσης θα εξερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στο M.H.U.M. και τις θεσμοθετημένες και εθελοντικές υπηρεσίες. Το κίνημα θα θεωρηθεί σε σχέση με την κοινωνιολογία των νέων κοινωνικών κινήματων. Η συλλογή στοιχείων έχει ολοκληρωθεί, αλλά οι συγγραφείς συνεχίζουν να εργάζονται σ' ένα ευρύτερο πρόγραμμα πάνω στις προοπτικές του ασθενή στην ψυχιατρική.

* σ.τ.μ. «Mental Health Users Movement».

**Arra Sadiw and
Steve Fenton**

Sociology Department
University of Bristol
12 Woodland Road
Bristol B58 1UQ

***Η εμπειρία της «κατάθλιψης»: γυναίκες από τη νότιο
Ασία στο Bristol***

Δεκάξι γυναίκες από τη Νότιο Ασία υποβλήθηκαν σε συνέντευξη κατά τη διάρκεια αρκετών επισκέψεων στο σπίτι (10 ώρες για κάθε «περίπτωση»). Όλες αφηγήθηκαν περασμένες ή πρόσφατες εμπειρίες, οι οποίες από την Αγγλική ορολογία θα είχαν περιγραφεί ως «κατάθλιψη». Βασι-

σμένοι σ' αυτή την έρευνα, παρουσιάζουμε μια άποψη για: α) πως οι γυναίκες περιγράφουν την «κατάθλιψη», β) πότε αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους σαν «ασθενή», γ) πώς θα έπρεπε να βοηθηθούν και δ) κάποια από τα κοινά χαρακτηριστικά των βιογραφικών τους.

**Sue Scott and
Rachel Thomson**

WRAP,
Department of Sociology
University of Manchester
Manchester M13 9PL

**Μια συμβουλή από την «κυρία τάμπαξ» δεν αρκεί:
πως οι νέες γυναίκες μαθαίνουν για το σεξ**

Αυτό το κείμενο βασίζεται στη δουλειά του «Προγράμματος για τους Κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι Γυναίκες από το AIDS» (WRAP) και προκύπτει από δεδομένα ερωτηματολογίων που συμπλήρωσαν 500 νέες γυναίκες ανάμεσα στα 16 και 21, και ειδικότερα από εις βάθος συνεντεύξεις με 70 από αυτές.

Επιχειρούμε να ερευνήσουμε, τί συνιστά την σεξουαλική εκπαίδευση και να θέσουμε ορισμένα προβλήματα σχετικά με την τυπική διαδικασία της. Θα παρουσιάσουμε, το πώς κατανόησαν οι ερωτηθείσες γυναίκες την διαδικασία της σεξουαλικής εκπαίδευσης και θα ερευνήσουμε τα διάφορα πεδία μάθησης: οικογένεια, σύντροφοι, σχολείο, πολιτισμικές εικόνες, πρακτική κλπ.

Θα επιχειρήσουμε, τέλος, να κατανοήσουμε τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι νέες γυναίκες στην συγκρότηση ενός «αυτόνομου σεξουαλικού εαυτού» και να διατυπώσουμε απόψεις για τις συνέπειες αυτού του πράγματος στο πλαίσιο του προβλήματος HIV/AIDS.

Neil Small

Dept. of Applied Social
Studies
University of Bradford
Bradford
West Yorks, BD7 1DP

Το AIDS και οι «πρόγονοί» του

Στη βιβλιογραφία – ακαδημαϊκή και εκλαϊκευμένη – συχνά το AIDS παρουσιάζεται σαν ένα μοναδικό ιατρικό και κοινωνικό φαινόμενο. Η βιβλιογραφία που έχει συσσωρευθεί σχετικά με άλλες αρρώστιες στην κοινωνιολογία της ιατρικής δεν έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά σε αναφορά προς το AIDS.

Σ' αυτό το κείμενο δύο βασικά θέματα ερευνώνται, το στίγμα και ο φόβος, έτσι όπως μέχρι τώρα σχετίζονται με το AIDS. Τα ίδια θέματα διαπραγματεύονται στη βιβλιογραφία για την επιληψία, τη σκλήρυνση κατά πλάκας και τον καρκίνο.

Πολλοί άνθρωποι που πάσχουν από AIDS προτιμούν να εξηγούν τα συμπτώματά τους σε όλους, εκτός από τους πιο άμεσα ενεχόμενους στην περίθαλψή τους, σαν να επρόκειτο για συμπτώματα λευχαιμίας. Θα διατυπωθούν απόψεις για τη σημασία αυτής της επιλογής.

Claire Snowdon
Helen Statham
Josephine Green
(*Human Reproduction Study Group*)

Childcare and Development
and Group
University of Cambridge
Free School Lane
Cambridge

Προγεννητικές εξετάσεις και στάσεις προς την άμβλωση

Οι εξετάσεις για εμβρυακές ανωμαλίες είναι ένα πολύ μεγάλο μέρος της συνήθους προγεννητικής περίθαλψης και συνεχώς βελτιώνονται. Ένας όλο και αυξανόμενος αριθμός γυναικών θα κατέφευγαν στην άμβλωση στην περίπτωση ενός ανώμαλου εμβρύου, παρόλα αυτά λίγη προσοχή έχει δοθεί, στο πως οι γυναίκες αντιμετωπίζουν την άμβλωση είτε στην περίπτωση εμβρυακών ανωμαλιών είτε γενικότερα. Αυτό το κείμενο θα διατυπώσει απόψεις για ορισμένα από τα ζητήματα που προκύπτουν απ' αυτή την κατάσταση και θα παρουσιάσει μερικά από τα πρώτα ευρήματα μιας μελλοντικής μελέτης, που εξετάζει τις στάσεις των εγκύων γυναικών και τις εμπειρίες τους σε σχέση με τους προγεννητικούς ελέγχους.

Phill Strong

London School of Hygiene
and Tropical Medicine
Keppel Street
London WC 1E 7HT

«Ψυχολογία των επιδημιών: ένα μοντέλο»

Όταν οι συνθήκες είναι κατάλληλες, οι επιδημίες είναι δυνατόν να δημιουργήσουν μια ιατρική εκδοχή του χομπσιανού εφιάλτη – ο πόλεμος όλων εναντίον όλων. Μια μεγάλη έκρηξη κάποιας καινούργιας θανατηφόρου επιδημίας μπορεί, πολύ γρήγορα, να ακολουθηθεί από τις πληγές του φόβου, του πανικού, της καχυποψίας και του στιγματισμού κι από μαζικές εκρήξεις ηθικών διαμαχών, διαμαχών για τις πιθανές λύσεις του προβλήματος και προσηλυτισμού των ατόμων στις πολλές διαφορετικές ιδεολογικές-υποθέσεις που ξεφυτρώνουν. Αυτή η συγκεκριμένη κοινωνική ψυχολογία των ομάδων έχει τη δική της επιδημική μορφή. Μπορεί να ενεργοποιηθεί από άλλες καταστάσεις κρίσης, πίσω απ' αυτές της ασθένειας, και βρίσκεται ριζωμένη στις θεμελιώδεις ιδιότητες της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης και του λόγου.

(Μέρος ενός ευρύτερου συνεχιζόμενου προγράμματος εργασίας)

γύρω από τον κοινωνικό και πολιτικό αντίκτυπο του προβλήματος του AIDS στη Μ.Β.).

**Nicki Thorogood and
Lynda Jessop**

The City and Hackney Young
People's Project
St. Leonards Nuttal Street
Kingsland Road
London N1 6LZ

Το σεξ και η νέα δημόσια υγεία

Αυτό το κείμενο τονίζει την απουσία του «σεξ» ως προτεραιότητας στην Εκπαίδευση/Διαφώτιση για την υγεία, εκτός απ' όσο αφορά στην αντιμετώπιση του HIV/AIDS.

Πιστεύουμε, ότι η κυριαρχία μιας ιατρικής προοπτικής για τη Δημόσια Υγεία, έχει εμποδίσει την ευρεία ανάπτυξη πιο αποτελεσματικών εκπαιδευτικών τεχνικών. Η αποτυχία των Υπηρεσιών για τη Δημόσια Υγεία να υιοθετήσουν τέτοιες τεχνικές, πιστεύουμε ότι οφείλεται στις αντιθέσεις, που πιθανόν προκύπτουν ανάμεσα στην ελευθεριακή και πατερναλιστική αντίληψη. Αυτό έχει οδηγήσει στο να συγκεντρωθεί η προσοχή στη χρήση του κοινωνικού μάρκετινγκ, ώστε να αποδίδονται καθαρότερα τα μηνύματα για τη Δημόσια Υγεία, που βρίσκονται εγκλωβισμένα σ' ένα εθνικό πρότυπο. Συμπεραίνουμε ότι η Υγειονομική Εκπαίδευση/Διαφώτιση έχει αποτύχει να κατανοήσει τη συμβολική φύση του «σεξ» ανάμεσα στα άλλα πρότυπα (ασφάλεια, κίνδυνος) και ότι το ορθολογικό παράδειγμα αποκρύπτει τον ίδιο του τον ηθικισμό.

**Julia Twigg and
Karl Atkin**

Social Policy Research
Unit
University of York
Heslington
York YO1 5DD

Η «πρακτική περίθαλψη» και η διαδικασία παροχής υπηρεσιών*

Η έρευνα για την «πρακτική» περίθαλψη περιλαμβάνει 2 διαφορετικά θέματα. Πρώτον, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας ασχολείται με τις κοινωνικές και ψυχολογικές όψεις της περίθαλψης. Δεύτερον, ένα μικρότερο κομμάτι της εξετάζει την επίδραση των υπηρεσιών. Αυτό το κείμενο, που προκύπτει από το υλικό ενός προγράμματος αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας της τυπικής παροχής υπηρεσιών στην υποστήριξη αυτών, που φροντίζουν ηλικιωμένους και άτομα με μειονεξίες που ζουν στην κοινότητα, ερευνά τη δυνατότητα σύνδεσης αυτών των δύο τύπων περίθαλψης. Εξετάζει τη συναλλαγή, την αποδοχή και την εντύπωση που δίνουν οι υπηρεσίες από την οπτική γωνία αυτού που προσφέρει περίθαλψη και μ' αυτή την έννοια παρουσιάζει κάποιους ενδιαμέ-

σους παράγοντες που δομούν τη διαδικασία λήψης των υπηρεσιών.

Αυτοί περιλαμβάνουν τύπους αντίδρασης στην περίθαλψη, τις στάσεις του περιθαλπόμενου στην παροχή υπηρεσιών, την επίδραση της σχέσης περιθαλπόντος-περιθαλπομένου και τον ρόλο των άλλων στο δίκτυο της «πρακτικής περίθαλψης».

* σ.τ.μ.: «πρακτική περίθαλψη», απόδοση του όρου «informal care», ο οποίος αναφέρεται στην περίθαλψη που παρέχεται από άτομα χωρίς νοσηλευτική εκπαίδευση, τα οποία παρακολουθούν σύντομα ενημερωτικά σεμινάρια και αναλαμβάνουν την περίθαλψη που δεν απαιτεί ειδικές γνώσεις.

Harmanna Van Dalen

Centre for Health
Economics,
University of York
Heslington
York YQ1 5DD

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καλής και κακής υγείας

Μια ομάδα ερευνητών του Centre For Health Economics (York) έχουν αναλάβει μία έρευνα στο West Midlands (600 ερωτηθέντες) για να ερευνήσουν, ποιά θεωρούν οι άνθρωποι ως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καλής και της κακής υγείας.

Δύο από τους στόχους της μελέτης είναι:

– να ερευνηθεί το κατά πόσον οι νέοι με σοβαρές μειονεξίες και αυτοί που τους φροντίζουν, έχουν, ο καθένας από την σκοπιά του ή από την σκοπιά του ευρύτερου πληθυσμού, διαφορετικές απόψεις για το τι είναι η υγεία.

– να ερευνηθεί κατά πόσον τα ευρήματά μας συμπίπτουν ή έρχονται σε αντίθεση με τη δουλειά που έχει γίνει από άλλους ερευνητές.

Θα διατυπωθούν απόψεις γι' αυτά τα ζητήματα και για τα αποτελέσματα της έρευνας.

E. Van Teijlignen

Dept. of Sociology
University of Aberdeen
Aberdeen AB9 2TY

Μονοθεματικές ομάδες πίεσης για την προστασία της μητρότητας*

Οι μονοθεματικές ομάδες πίεσης έχουν ορισμένα πλεονεκτήματα σε σχέση με τις μεγάλες ομάδες των καταναλωτών στο πεδίο των υγειονομικών παροχών, καθώς διαθέτουν ένα πιο περιορισμένο πεδίο για να αγωνιστούν και συχνά κάτι για να παλέψουν εναντίον του. Τα ζητήματα σ' αυτή τη μελέτη περιπτώσεων ήταν το κλείσιμο των ιατρικών μονάδων

προστασίας της μητρότητας και η εγκατάλειψη της ιδέας να χτιστεί μια νέα μαιευτική μονάδα.

Αυτό το κείμενο διατυπώνει απόψεις, για το γιατί ειδικά αυτές οι ομάδες πίεσης για την μητρότητα ήταν τόσο επιτυχημένες. Συσχετίζονται ιδέες που αναπτύσσονται γύρω από έννοιες όπως: ειδικός, αγροτικές κοινότητες, σχεδιασμός και οργάνωση των εκστρατειών, λαϊκή δύναμη κ.λ.π. (Εν εξελίξει).

* σ.τ.μ.: «μονοθεματικές ομάδες πίεσης»: απόδοση του όρου «Single Issue Pressure Groups», ο οποίος αναφέρεται σ' εκείνες τις ομάδες πίεσης που συγκροτούνται με βάση ένα συγκεκριμένο μόνο ζήτημα και των οποίων η δράση περιορίζεται στην προσπάθεια επίλυσης αυτού του ζητήματος και μόνο.

Cristina Victor

Dept. of Public Health
St. Mary's Hospital
London W2 1NY

**Περίθαλψη στην κοινότητα για τους ηλικιωμένους:
τι πιστεύουν οι επαγγελματίες της υγείας;**

Η περίθαλψη στην κοινότητα είναι η βασικότερη κυβερνητική πολιτική για την περίθαλψη των ηλικιωμένων και για όσους έχουν ανάγκη μακροχρόνιας φροντίδας. Αυτό το κείμενο παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας, που εξέτασε τις στάσεις του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού του Parkside Dha για την περίθαλψη των ηλικιωμένων στην κοινότητα.

Δείγματα του νοσοκομειακού προσωπικού υποβλήθησαν σε συνέντευξη για τις απόψεις τους σχετικά με τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της ιδρυματικής και οικιακής περίθαλψης των ηλικιωμένων. Επίσης επιχειρήσαμε να έχουμε τις απόψεις του προσωπικού για το είδος περίθαλψης που θα επιθυμούσαν για τον εαυτό τους, σε περίπτωση που χρειαζόντουσαν φροντίδα σ' ένα πλαίσιο, που περιλαμβάνει μία ποικιλία διαφορετικών δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής. (Εν εξελίξει).

Andrew Watterson

Dept. of Adult Education
University of Southampton
Southampton SO9 5NH

**Μήλα και αχλάδια: οι γιατροί και οι κίνδυνοι.
Μια μελέτη του απαγορευμένου καρπού και της
ιατρικής και επιστημονικής αβεβαιότητας για την
ασφάλεια από τα χημικά γεωργικά φάρμακα
και για την ασφαλή έρευνα**

Μία μελέτη περιπτώσεων που εξετάζει ζητήματα τακτικής σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους για την υγεία από το περιβάλλον, καθώς και τις

βάσεις αυτής της τακτικής. Η μελέτη ερευνά ένα πλήθος αλληλοσυγκρουόμενων προσεγγίσεων γιατρών, επιστημόνων και άλλων, για την εκτίμηση του κινδύνου που παρουσιάζουν τα κατάλοιπα των χημικών γεωργικών φαρμάκων στα μήλα και τ' αχλάδια, πώς αυτές οι απόψεις παρουσιάζονται από τα Μ.Μ.Ε. και πώς οι καταναλωτικές ομάδες και άλλοι άνθρωποι εκτιμούν και λαμβάνουν υπόψη τους αυτές τις πληροφορίες.

Η μελέτη αυτή τοποθετείται στο πλαίσιο της Βρετανικής κυβερνητικής τακτικής και πρακτικής για τους «κινδύνους από τις τροφές». Πάντως έχουν, επίσης, ληφθεί υπόψη ευρύτερες διεθνείς αντιμετώπισεις του ζητήματος, που βασίζονται περισσότερο σε διεπιστημονικά μοντέλα εκτίμησης (μέτρησης) του κινδύνου παρά σε στενά ιατρικά ή επιστημονικά τέτοια. (Εν εξελίξει).

**Simon J. Williams and
Michael Calnan**

Centre for Health Services
Studies,
Canterbury, CT2 7NF

***Ο τρόπος ζωής και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της
υγείας: μια μελέτη των σχετικών με την υγεία
πρακτικών στα νοικοκυριά της μεσαίας
και της εργατικής τάξης***

Το κείμενο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας μικρής κλίμακας, ερευνητικής, ποιοτικής μελέτης, η οποία συγκρίνει τη σχετική με την υγεία συμπεριφορά (κάπνισμα, άσκηση, διαίτα, κατανάλωση αλκοολούχων) ανδρών και γυναικών σε νοικοκυριά διαφορετικού κοινωνικο-οικονομικού υπόβαθρου. Ειδικότερα οι συγκεκριμένοι αντικειμενικοί στόχοι της μελέτης περιλαμβάνουν εξέταση: 1) του νοήματος της σχετικής με την υγεία συμπεριφοράς και το πώς συνδέεται αυτή με άλλες όψεις της καθημερινής ζωής όπως η εργασία, το εισόδημα και η οικογενειακή ζωή, 2) των αντιλήψεων για την αξία που δίνεται στην σχετική με την συμπεριφορά, σε σχέση με το γνωστό απαιτούμενο κόστος.

Η μελέτη εστιάζει σε παντρεμένα ζευγάρια ή ζευγάρια που συζούν χωρίς γάμο, όπου ο άνδρας είναι μεσήλικας· έτσι παρέχεται η ευκαιρία να ερευνηθεί, πώς το γένος και η τάξη από κοινού, διαμορφώνουν και επηρεάζουν τη σχετική με την υγεία συμπεριφορά στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Επίσης διατυπώνονται απόψεις για την σημασία της υιοθέτησης μιας τέτοιας θεωρητικής προοπτικής, με σκοπό να γίνει πλήρως κατανοητή η περιπλοκότητα αυτής της συμπεριφοράς και τα εμπόδια στην αλλαγή της.

Anne Winz

University of Birmingham
Edgbaston,
Birmingham, B15 2TT

**«Καθυπόταξη ή αυτοδιεύθυνση»; Η εκστρατεία της
Bedford Fenwick για το σωματείο των Νοσοκόμων**

Αυτό το κείμενο αναλύει την εκστρατεία για την δημιουργία σωματείου νοσοκόμων, που ξεκίνησε η Bedford Fenwick στις αρχές του αιώνα. Εξετάζονται οι στόχοι αυτών, που υποστήριζαν την δημιουργία σωματείου και διατυπώνεται η άποψη, ότι η εκστρατεία για την δημιουργία σωματείου νοσοκόμων ήταν ένα «σχέδιο των εργαζομένων γυναικών», που στόχευε να εξασφαλίσει στο νοσηλευτικό προσωπικό αυτονομία και έλεγχο των εισροών και εκροών. Αυτοί οι στόχοι συγκρίνονται με τους στόχους αυτών, που ήταν αντίθετοι προς τη δημιουργία σωματείου και οι οποίοι είχαν επηρεαστεί και υπεραμύνονταν της παράδοσης Nightngale, η οποία είχε εγκαθιδρύσει μια συμβιωτική σχέση ανάμεσα στο εθελοντικό προσωπικό των νοσοκομείων και την μεταρρυθμισμένη νοσηλευτική.

Η εκστρατεία της Bedford Fenwick, που απείλησε να υπονομεύσει αυτή τη συμβίωση και οι οξείες διαφωνίες για το επιθυμητό ή μη ενός συστήματος σωματειακής οργάνωσης του νοσηλευτικού προσωπικού εντάσσονται στο πλαίσιο μιας ανάλυσης των επαγγελματικών στρατηγικών και του φύλου. Δύο επιπλέον ζητήματα εξετάζονται. Πρώτον, ότι η υποστήριξη της σωματειακής οργάνωσης του νοσηλευτικού προσωπικού, υπό την εποπτεία και στήριξη του κράτους, από ένα μέρος του ιατρικού προσωπικού, αποκαλύπτει την περιπλοκότητα των διεπαγγελματικών ανταγωνισμών και συμμαχιών. Δεύτερον, ότι οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις στην νοσηλευτική εκπαίδευση είναι δυνατόν να ειδωθούν ως πραγματοποίηση κάποιων από τους στόχους της Bedford Fenwick.

Συλλογικό Έργο

Το μήνυμα του Μέσου

Η Έκρηξη της Μαζικής Επικοινωνίας

Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989, σελ. 278

Μία περιοχή πολύπλοκη όσο τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ήταν επόμενο ότι θα προκαλούσε τεράστιο ενδιαφέρον ερευνητών που προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, όπως η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ψυχολογία και η Θεωρία της Τέχνης. Είναι επίσης φανερό ότι ο χώρος των μέσων μαζικής επικοινωνίας έχει την ανάγκη συμβολής όλων των παραπάνω επιστημονικών περιοχών. Τις απόψεις αυτές επιβεβαιώνουν οι Κώστας Λιθιεράτος και Τάκης Φραγκούλης, πραγματοποιώντας την επιμέλεια του τόμου με τίτλο: *Το Μήνυμα του Μέσου*.

Ο τόμος αυτός αποτελεί μια ανθολόγηση έντεκα κειμένων και οχτώ αποσπασμάτων που χρονολογούνται από το 1909 ως το 1973. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά είναι κυήματα του αμερικανικού κοινωνιολογικού χώρου (Cooley, Park, Lasswell, Katz, Mead, Lippman, Boorstin, McLuhan, Widmer), ενώ τα υπόλοιπα προέρχονται από τον Γερμανικό χώρο (J. Habermas, B. Brecht). Τέλος μία σειρά αποσπασμάτων, έργα σημαντικών στοχαστών του 19ου και 20ου αιώνα, τοποθετούνται ενδιά-

μεσα στα κείμενα και λειτουργούν «ανεξάρτητα», συμπληρωματικά ή και αντιστικτικά προς τα κυρίως κείμενα. Τα έργα αυτά είναι γραπτές καταθέσεις των Μπαλζάκ, Θορώ, Γκράμσι, Μπένζαμιν, Μίλλς, Ντεμπόρ, Φούλνερ και Έκο.

Τα περισσότερα από τα κείμενα του τόμου αυτού βρίσκονται αναδημοσιευμένα στους ακόλουθους συλλογικούς τόμους: *Mass Communications* (επιμέλεια: Wilbur Schramm) University of Illinois Press Ουρμπάνα, Σικάγο, Λονδίνο 1960· *Mass media and communication* (επιμέλεια Charles S. Steinberg), Hastings House, Publishers, Ν. Υόρκη 1966. *The Process and effects of mass communication* (επιμέλεια: Wilbur Schramm and Donald F. Roberts) University of Illinois Press Ουρμπάνα, Σικάγο, Λονδίνο 1971· *Human connection and the new media* (επιμέλεια: Barry N. Schwartz), Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, Νιού Τζέρσεϋ, 1973· *Mass communicationforschung 1: Produktion* (επιμέλεια: Dieter Prokop), Fischer Taschenbuch Verlag, Φραγκφούρτη, 1972. Ακόμη ορισμένα από τα αποσπάσματα προέρχονται από τον γαλλικό και ιταλικό χώρο. Επίσης

εμπεριέχεται έντυπο υλικό που προέρχεται από άλλες εκδόσεις όπως *The visual dialogue*, Holt Rinehart and Winston, Inc. 1966, *Ο Πολίτης* No 78, 1987 κ.ά.

Ο τόμος αυτός είναι αποτέλεσμα σύνθεσης τριών ενοτήτων. Τα πέντε πρώτα κείμενα της συλλογής θέτουν το γενικό πλαίσιο της σύγχρονης επικοινωνίας. Τα επόμενα τρία κείμενα επικεντρώνουν τη θεματική τους στα πιο χαρακτηριστικά μαζικά μέσα επικοινωνίας: τον τύπο, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση. Στα κείμενα αυτά αναλύονται τα γνωρίσματα και τα αποτελέσματα των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Τα τρία τελευταία δοκίμια της συλλογής αναφέρονται στις ευρύτερες συνέπειες και προοπτικές των μέσων επικοινωνίας που συσχετίζονται «με την τεχνολογική ιδιοσυστασία τους», το πολιτισμικό πλαίσιο, και την κοινωνική αλλαγή.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα τόμο συνθέσεων, όπως μαρτυρούν και οι ίδιοι οι δημιουργοί του. Η συμβολή του βιβλίου αυτού στον ελληνικό χώρο έγκειται στο γεγονός, ότι τα κείμενα αυτού το τόμου είναι όλα σχεδόν αμετάφραστα κι αδημοσίευτα ως τώρα στη γλώσσα μας. Χωρίς να παραγνωρίζουμε την προσπάθεια των επιμελητών να συλλέξουν όλα αυτά τα δοκίμια και να αρθρώσουν τη σύνθεσή τους σε τρεις άξονες, θα προτιμούσαμε να περιορίζονταν σε έναν άξονα με σύνθεση ισχυρότερη και ανάλυση διεισδυτικότερη.

Μία παρόμοια προσπάθεια με επιτυχία είχε πραγματοποιηθεί με την έκδοση του συλλογικού έργου *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης 1988. Στο παραπάνω έργο οι επιμελητές έκδοσης Χ. Λυριντζής και Μ. Κομνηνού

συμμετείχαν καταθέτοντας γραπτά την άποψή τους. Ο Μ. Λυριντζής συμμετείχε στο θεωρητικό πλαίσιο, η δε Μαρία Κομνηνού επιχειρούσε μία ερμηνεία για τη διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των μέσων μαζικής επικοινωνίας στην Δύση και την Ελλάδα. Η διαφορά όμως αυτή δεν είναι η μόνη και σίγουρα δεν είναι η σημαντικότερη. Πραγματικά, η παραπάνω προσπάθεια μας δίνει την αίσθηση του συλλογικού έργου με συνοχή των μερών του, η οποία προκύπτει από την αιτιολογημένη επιλογή των δοκιμίων όχι μόνο για την κλασσική αξία τους, αλλά και εξαιτίας της ανάγκης ολοκλήρωσης των θεματικών ενοτήτων που επρόκειτο να δημιουργηθούν. Αντίθετα οι Λιβιεράτος και Φραγκούλης δεν κατάφεραν να αποδώσουν στο βιβλίο την συνοχή που χρειάζεται ένα συλλογικό έργο, με αποτέλεσμα να παραμένει απλώς μία σύνθεση κλασσικών δοκιμίων που αντιμετωπίζονται μεμονωμένα και αποσπασματικά.

Παρουσιάζοντας αυτό το πυκνό βιβλίο πρέπει να τονίσουμε ότι αποτελεί μία σύνθεση άρθρων που προσπαθούν να φωτίσουν το κλίμα ευφορίας που ακολούθησε την εξάπλωση των επικοινωνιών, αλλά και την κριτική και τις αντιδράσεις που προέκυψαν από τη συνειδητοποίηση της παρακμής της αστικής δημοσιότητας, την ενσωμάτωση των μέσων επικοινωνίας σε οικονομικές, πολιτικές και τεχνοκρατικές εξουσίες και την αδυναμία αληθινής ολοκλήρωσης μέσα στο κοινωνικό σύστημα.

Κινούμενοι από την «προγραμματική εξαγγελία» και τη «συστηματική διερεύνηση», ως τον «κριτικό απολογισμό» και την «εναλλακτική πρόταση», οι συγγραφείς καταθέτουν τις απόψεις τους για το χαρακτήρα της

επικοινωνίας και της δημοσιότητας, τις επιπτώσεις και τις δυνατότητες των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Οι σκέψεις και τα συμπεράσματα των δημιουργών των άρθρων διαδέχονται το ένα το άλλο με αποτέλεσμα ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για τον επιστημονικό αυτό χώρο, να γίνεται «κυνηγός απόψεων» και ο μη άμεσα ενδιαφερόμενος να περιορίζεται σε κάποια κείμενα ή και να προσπερνάει αδιάφορος.

Στο πολυσύνθετο αυτό συλλογικό τόμο δεν είναι εύκολη μια κινή αναζήτηση. Δεν υπάρχει η σύνθεση και η επιστημονική δημιουργία που τόσο έχει ανάγκη η ελληνική κοινωνία για τη εξήγηση του ρόλου των μέσων μαζικής επικοινωνίας στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου. Η ρευστή κατάσταση όμως που επικρατεί κάνει την εκτίμηση των νέων εξελίξεων στη χώρα μας δύσκολη. Ίσως θα ήταν χρησιμότερο πρώτα απ' όλα να διευκρινιστούν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του προβληματισμού για τον κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό ρόλο των μέσων μαζικής επικοινωνίας όπως αυτός ο ρόλος υλοποιείται στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ίσως ακόμη θα πρέπει να περιμένουμε να ολοκληρωθεί (ελπίζουμε έγκαιρα) η διαδικασία καθορισμού των θεσμικών όρων για τη λειτουργία των μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Στο πρώτο άρθρο του έργου αυτού με τίτλο: *Η σημασία της επικοινωνίας*, ο Charles H. Cooley στα 1909 αναγγέλλει την ανάδυση της νέας εποχής που διαμορφώνεται με την επανάσταση της επικοινωνίας. Στο κείμενο αυτό βρίσκουμε στοιχεία επαγγελίας της ενοποίησης του κόσμου σ' ένα ζωντανό νοητικό σύνολο. Η υπόθεση του

Κούλεϋ στηρίζεται στη πεποίθηση ότι εξασφαλίζοντας για όλους παιδεία και πολιτική δημοκρατία, η επικοινωνία ευνοεί την πρόοδο του ανθρώπου.

Η λειτουργία της επικοινωνιακής διαδικασίας και ο ρόλος των μαζικών μέσων επικοινωνίας σ' αυτή τη λειτουργία, καθώς και η συνεργεία των μέσων επικοινωνίας στη κοινωνικοποίηση των ατόμων και στην αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής και πολιτισμικής ζωής είναι το θέμα του δοκιμίου του Robert E. Park με τίτλο: «*Σκέψεις για την Επικοινωνία και την Κουλτούρα*» που δημοσιεύτηκε το Σεπτέμβριο του 1938 στο περιοδικό *American Journal of Sociology*.

Το κείμενο του Πάρκ, όπως ο ίδιος το χαρακτηρίζει είναι μια προσπάθεια ορισμού των ορίων του θέματος της επικοινωνίας. Εμφανίζει επιρροές της κατανοούσας κοινωνιολογίας του Μαξ Βέμπερ και του Γλωσσολόγου Σαπίρ. Το ερώτημα που θέτει ο Πάρκ είναι «Πώς λειτουργεί η Επικοινωνία μέσα στην πολιτιστική διαδικασία». Επιχειρεί μια πρώτη ανάλυση της αλληλοεπίδρασης των λαών, και κυρίως των μειονοτήτων όπως οι Αμις και οι μετανάστες, μέσω της δύναμης του τύπου και της κινούμενης εικόνας που μεταφέρει το Χόλλιγουντ της εποχής του 1938. Στο άρθρο εμπεριέχονται σπέρματα των σημερινών συζητήσεων περί πολιτιστικής καταπίεσης και περιθωριοποίησης των μειονοτήτων.

Το 1948 ο Harold D. Lasswell καταγράφει μια μορφή επικοινωνιακής πράξης που από τότε αποτέλεσε βάση κάθε έρευνας της μαζικής επικοινωνίας. Ποιός /λέει τι/ από ποιο μέσο/ σε ποιόν/ με τι αποτέλεσμα. Τα ερωτήματα αυτά συνοψίζουν τις κατηγορίες επιστημονικής έρευνας που εξετάζει

ο Harold D. Lasswell στο δοκίμιό του με τίτλο: «*Η δομή και η λειτουργία της επικοινωνίας στην κοινωνία*». Ο Λάσγουελ κάνει μια κατηγοριοποίηση των ερωτημάτων που θέτουν όσοι ασχολούνται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Μέσα στην κατηγοριοποίηση αυτή συμπεριλαμβάνονται η ανάλυση περιεχομένου, η ανάλυση κοινωνικού ελέγχου, η ανάλυση κοινού και η ανάλυση αποτελέσματος. Ο συγγραφέας του δοκιμίου δεν επιδιώκει εδώ να εξειδικεύσει αυτές τις κατηγορίες, αλλά να τις εξετάσει σφαιρικά σε συνάρτηση με την κοινωνικοπολιτική διαδικασία σε εθνική και διεθνή κλίμακα. Στο κείμενο αυτό καταδεικνύεται ότι η επικοινωνία επιτελεί λειτουργίες όπως α) η επιτήρηση του περιβάλλοντος β) ο συντονισμός των μερών της κοινωνίας προκειμένου να οργανωθεί μια ανταπόκριση στο περιβάλλον και γ) η ανταπόκριση της κοινωνικής κληρονομιάς.

Κατά την μεταπολεμική περίοδο καλλιεργήθηκε η πεποίθηση ότι τα μαζικά μέσα επικοινωνίας είναι παντοδύναμα και ασκούν άμεση επιρροή σε μια μάζα μοναχικών ατόμων που εξαρτώνται απ' αυτά. Στη συνέχεια αυτές οι πεποιθήσεις έγιναν αντικείμενο κριτικής και αναθεώρησης από μελέτες οι οποίες συνοψίζονται εδώ από τον Elihu Katz στο δοκίμιό του που επιγράφεται: «*Οι δύο βαθμίδες στη ροή της επικοινωνίας*» και δημοσιεύτηκε την άνοιξη του 1957 στο περιοδικό *Public Opinion Quarterly*. Η μελέτη αυτή καταγράφει και αναλύει πλέγματα διαπροσωπικών σχέσεων ως κανάλια επικοινωνίας μεταξύ πομπού και δέκτη του επηρεασμού. Τα πορίσματα συνοψίζονται σε τρεις κατηγορίες α) στον αντίκτυπο της προσωπικής επιρροής β) στη ροή της προσωπι-

κής επιρροής γ) στη σχέση καθοδηγώντων γνώμης με τα μαζικά μέσα επικοινωνίας.

Μια άλλου είδους επιστημονική – πολιτισμική – προσέγγιση επιχειρείται στο δοκίμιο της Margaret Mead με τίτλο: «*Ορισμένες Πολιτιστικές Προσεγγίσεις στα Προβλήματα Επικοινωνίας*». Το δοκίμιο της Μήντ διαφέρει από τα προηγούμενα στην επιστημονική του προέλευση. Πρόκειται για μια «συνάρτηση διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων και συμβόλων μ' εναλλακτικούς τύπους θέσμισης που αντιστοιχούν, αλλά και αντιπαρατίθενται σε μεθόδους των σύγχρονων μαζικών επικοινωνιών».

Ο Γουώλτερ Λίπμαν στο προδρομικό κείμενό του με τίτλο: «*Η Φύση των Ειδήσεων*» που δημοσιεύτηκε το 1922 στο περιοδικό *Public Opinion*, και επαναδημοσιεύεται στον τόμο αυτό, παρατηρεί ότι η ενημέρωση είναι αποτέλεσμα τυποποίησης και ότι οι ειδήσεις είναι προβολή ορισμένων όψεων των κοινωνικών συνθηκών που ξεχωρίζουν.

Στο δοκίμιο του Daniel J. Boorstin με τίτλο: «*Από τη Συλλογή Ειδήσεων στη Κατασκευή Ειδήσεων. Ένας κατακλυσμός Ψευδογεγονότων*», η «αιχμή» της κριτικής θεώρησης της μαζικής επικοινωνίας μετατοπίζεται από την τυποποίηση των ειδήσεων στην τεχνητή παραγωγή των ίδιων των γεγονότων. Η τηλεοπτική μετάδοση ανασυνθέτει τα γεγονότα σύμφωνα με τις σκοπιμότητές τους, τις προσδοκίες των θεατών, αλλά και των διαφημιστών.

Την αλλαγή της πολιτικής λειτουργίας της δημοσιότητας έχει ως θέμα το επόμενο δοκίμιο του Jürgen Habermas με τίτλο: «*Αλλαγή της Πολιτικής Λειτουργίας της Δημοσιότητας: Από*

τη συγγραφική δημοσιογραφία στα μαζικά μέσα». Στο δοκίμιο αυτό ο Χάμπερμας εξετάζει την κοινωνική ιστορία και την πολιτική οικονομία του τύπου και των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Στη συνέχεια αναφέρεται στη μετάβαση από τον επιχειρηματικό-εμπορικό τύπο στον τύπο γνώμης και το αντίθετο, ανάλογα με τον χαρακτήρα του αστικού κράτους που εγκαθιδρύεται (αυταρχικό αστικό κράτος ή αστικό κράτος δικαίου). Ανάλογος προβληματισμός διατυπώνεται και για την κοινή γνώμη, η οποία στο αυταρχικό αστικό κράτος είναι τεχνητή με σκοπό τη σύγκλιση, την ορθολογική δηλαδή συμφωνία δημόσια ανταγωνιζομένων συμφερόντων, ενώ στο αστικό κράτος δικαίου είναι ελεύθερη, με σύμμαχο τον γραπτό Τύπο που αγωνίζεται για την ελευθερία και την ισχύ της.

Το πρώτο από την τελευταία τριάδα κειμένων που αναφέρονται στις συνέπειες των μέσων μαζικής επικοινωνίας σε σχέση με την τεχνολογική πρόοδο, το πολιτισμικό πλαίσιο και την κοινωνική αλλαγή, είναι το κείμενο του Μπέρτολτ Μπρέχτ με τίτλο: «*Το Ραδιόφωνο ως Μηχανισμός Επικοινωνίας: Λόγος για τη λειτουργία του Ραδιοφώνου*», που δημοσιεύτηκε το 1968. Πρόκειται για το προπολεμικό κλασικό λόγο του Μπρέχτ για το ραδιόφωνο. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό η «αναρχία συστημάτων» που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία επιτρέπει την εμφάνιση εφευρέσεων οι οποίες δεν απαντούν σε διαμορφωμένες ανάγκες αλλά επιβάλλουν τις δικές τους. Έτσι το ραδιόφωνο ως εφεύρεση περιορίστηκε στη μετάδοση μηνυμάτων που, ως μονόπλευρη από την φύση της λειτουργία, αποκλείει την επικοινωνία που

προϋποθέτει πομπή και δέκτη. Ο μηχανισμός επικοινωνίας πρέπει να επιτρέπει την ανταλλαγή απόψεων-μηνυμάτων. Η επίτευξη αυτής της ανταλλαγής, που ο Μπρέχτ επιδιώκει το 1939, αρχίζει να σχηματοποιείται μόλις στις μέρες μας – με τους μηχανισμούς των Νέων Μέσων – και είναι συνυφασμένη με την τεχνολογική πρόοδο.

Στον τόμο αυτό δεν θα μπορούσε να λείπει η καταγραφή των απόψεων του κλασσικού της Αμερικανικής κοινωνιολογίας της επικοινωνίας, Marshall McLuhan, στο αντιπροσωπευτικό πια των απόψεών του δοκίμιο με τίτλο: «*Το Μέσο είναι το Μήνυμα*». Ο Μακλουάν ανανέωσε στην δεκαετία του 1960 την επαγγελία της επικοινωνίας. Οι συνέπειες των μέσων κατά τον Μακλουάν δεν βρίσκονται στις χρήσεις, αλλά στις αλλαγές κλίμακας, μορφής και ρυθμού που εισάγουν στα ανθρώπινα πράγματα ως προεκτάσεις του εαυτού μας κάποια σταθερά φορτία που κινούνται στην οργάνωση των αισθήσεων και της εμπειρίας μας. Επομένως όχι το «περιεχόμενο», αλλά το μέσο είναι το «μήνυμα». Το δοκίμιο του Μακλουάν είναι ένα εγκώμιο του νέου κόσμου, αλλά και ένα κάλεσμα για εγρήγορση. Σ' αυτό το σημείο ίσως βρίσκεται και η αιτία της απήχησης του λόγου του.

Ο συνθετικός αυτός τόμος τελειώνει με το δοκίμιο του Kingsley Widmer με τίτλο: «*Ευσαιθησία υπό την Τεχνολογία: Σκέψεις για την κουλτούρα των κατεργασμένων Επικοινωνιών*». Το δοκίμιο του Γουίντμερ βρίσκεται στον αντίποδα της ευφορίας και της επαγγελίας που πρεσβεύει το δοκίμιο του Μακλουάν. Σύμφωνα με το άρθρο ο τεχνολογικός κοινωνικός έλεγχος αναπήχθηκε στην υπηρεσία της εκ-

μετάλλευσης και της κυριαρχίας. Αυτή η κατάσταση δημιούργησε το πρόβλημα που παρουσιάζεται σε δύο σκέλη. Από το ένα σκέλος είναι η τελετουργικοποίηση ως μετατόπιση από την αυθεντική εμπειρία στην αυθαίρετη κατεργασία και παρουσίαση των πραγμάτων και από το άλλο η υπερφότιση, ως πλεόνασμα ανοικτότητας πληροφόρησης, όπως αυτή παρουσιάζεται από τα μαζικά μέσα επικοινωνίας και τη γραφειοκρατία ως την ακαδημαϊκή έρευνα και τη βιβλιογραφία. Στο δοκίμιο αυτό επίσης, επιχειρείται η επισήμανση των αποτελεσμάτων που προκαλούνται από τις «κατεργασμένες τεχνοεπικοινωνίες» που νεκρώνουν το συναίσθημα, την ηθική και αισθητική αρετή. Σύμφωνα με τον Γουίντμερ η αντιμετώπιση των προοπτικών που διαγράφονται από τα παραπάνω προβλήματα απαιτούν ριζοσπαστικές αλλαγές, που πρέπει να αρχίσουν από την κοινωνική και πολιτιστική βάση με μόνο κριτήριο τον άνθρωπο.

Η σύνθεση, λοιπόν, αυτού του βιβλίου είναι αποτέλεσμα της καταγραφής θεωρητικών αναζητήσεων, που κατά καιρούς έχουν αποτελέσει τις κυρίαρχες απόψεις για τον ρόλο και την λειτουργία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Η καλύτερη κατανόηση των κειμένων προϋποθέτει την γνώση

της πραγματικότητας και των κοινωνικών αναγκών της εποχής που αυτά δημοσιεύονται. Η σημερινή αξία των κειμένων αυτών (πέρα από την αξία που έχουν ως κλασσικά κείμενα) είναι ανάλογη της συσχέτισης των τότε κοινωνικών αναγκών και συνθηκών με τις σημερινές.

Σύμφωνα με τους επιμελητές του τόμου, το ζήτημα δεν εξαντλείται εδώ. Εμείς θα συμπληρώσουμε τον προβληματισμό. Το ζήτημα αρχίζει ακριβώς εδώ. Δεν ανοίγεται μόνο θεματικά σε πεδία όπως η πολιτική, η κουλτούρα, η τεχνολογία, αλλά τα κείμενα που περιέχει αποτελούν τα σπέρματα που μπορεί να προκαλέσουν μία συζήτηση. Στη συζήτηση αυτή, που σκοπό έχει την αναθεώρηση της επικοινωνίας, καλείται να συμμετάσχει και ο αναγνώστης, επιβεβαιώνοντας το όραμα του Μπ. Μπρεχτ για μία κοινωνία «ειλικρινών ανταλλαγών» με κριτήριο το ανθρώπινο στοιχείο και ρυθμιστή την κριτικά σκεπτόμενη κοινότητα. Μόνο μ' αυτόν τον τρόπο, το άτομο μπορεί να ξεπεράσει το δισταγμό και την παθητικοποίηση και να πάρει θέση στη διαδικασία καθορισμού των θεσμικών όρων, με γνώμονα τους οποίους θα πρέπει να λειτουργούν τα επικοινωνιακά μέσα και της δικής μας κοινωνίας.

Ιωάννης Χ. Καμαρινός

Περσεφόνη Ζέρη
Ιδιωτική Ραδιοτηλεόραση, το παράδειγμα των Η.Π.Α.
Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σελίδες 228

Το έργο αυτό φιλοδοξεί να αποτελέσει την κατάθεση της εμπειρίας που προκύπτει από την λειτουργία

του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού μοντέλου, συμβάλλοντας έτσι σ' ένα χώρο όπου η επιστημονική κατάθεση

είναι μικρή, ενώ οι πειραματισμοί συνεχίζονται. Πρόκειται για ένα χρήσιμο βιβλίο ιδιαίτερα σήμερα που διαμορφώνεται η ιδιωτική οικονομική οργάνωση του ελληνικού τηλεοπτικού κόσμου, ακολουθώντας την πορεία των δυτικών βιομηχανικών κρατών. Η διαμόρφωση αυτή δυστυχώς δεν αποτελεί έστω μία αντιγραφή όσων έχουν προηγηθεί στην Δ. Ευρώπη και στις Η.Π.Α., αλλά είναι ένα κατέκτυπό τους. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν αναμενόμενο, αφού η δημιουργία της ιδιωτικής τηλεόρασης στη χώρα μας δεν προήλθε σαν κοινωνική ανάγκη που καταγράφηκε σε επιστημονικές έρευνες και αναλύσεις. Έλλειψαν οι απαραίτητες μελέτες για τον τρόπο λειτουργίας της ελληνικής τηλεοπτικής αγοράς, για την ενδεχόμενη τάση συγκεντροποίησης και τα αποτελέσματα που η τελευταία μπορεί να προκαλέσει. Η δημιουργία Ιδιωτικής Τηλεόρασης στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων και νομοθετημάτων που η σύλληψή τους δεν στηρίζεται, ούτε σε συμπεράσματα επιστημονικών εργασιών με έμφαση στον ελληνικό χώρο, αλλά ούτε και στην εμπειρία που προέκυψε από την λειτουργία τέτοιων συστημάτων στο δυτικοευρωπαϊκό και αμερικανικό χώρο. Αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής, είναι η αποτυχία των οργανωτικών προτύπων και η αναποτελεσματικότητα όποιου ρυθμιστικού μέτρου κι αν ληφθεί.

Η συγγραφέας του βιβλίου εντοπίζει την ιδιαίτερη φύση των προβλημάτων που δημιουργούνται από την πρακτική αυτή και προσπαθεί να καταθέσει, έστω και την ύστατη στιγμή των πειραματισμών, την πλούσια εμπειρία, την οποία θεωρεί και προφητική για το μέλλον των ρυθμίσεων που

υιοθετούνται στην Ελλάδα. Στο βιβλίο συγκεκριμένα εξετάζεται το Ραδιοτηλεοπτικό σύστημα των Η.Π.Α., διότι ο τρόπος λειτουργίας και η ανάλυση της ιστορίας του, σύμφωνα με τη συγγραφέα, έχει προγνωστική σημασία ιδιαίτερα όσον αφορά την κατάργηση των κρατικών ρυθμίσεων για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση στις ευρωπαϊκές χώρες των οποίων τα συστήματα είναι επηρεασμένα απ' αυτό. Στην ανάλυση που εμπεριέχεται στο βιβλίο επιχειρείται η καταγραφή και εξέταση των βασικών χαρακτηριστικών του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, ενός συστήματος αρκετά περίπλοκου, ώστε να περιορίζει την συγγραφέα σ' αυτόν τον τόμο τουλάχιστον, να επικεντρωθεί στα πιο ουσιαστικά θέματα, που είναι η λειτουργία, ο ρυθμιστικός ρόλος και η διαμορφωτική παρέμβαση που ασκεί η Ομοσπονδιακή Εποπτική Αρχή (Federal Communication Commission) σ' ολόκληρο το φάσμα του αμερικανικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, και κυρίως σε θέματα όπως η διασφάλιση της ποσοτικής πολυφωνίας. Η FCC αποτελεί διοικητική υπηρεσία του ομοσπονδιακού κράτους. Το κονγκρέσσο έχει αναθέσει στη FCC την επεξεργασία και εφαρμογή της ραδιοτηλεοπτικής πολιτικής. Τα μέλη της FCC είναι επτά και διορίζονται από τον πρόεδρο των Η.Π.Α. για επτά χρόνια.

Το βιβλίο αποτελεί μια εμπειριστωμένη καταγραφή της πραγματικότητας του αμερικανικού μοντέλου, χωρίς όμως να εμβαθύνει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στις Η.Π.Α. Κάθε λειτουργία ανάγεται στις δομές της οικονομίας της αγοράς. Μόνο νύξεις μπορεί να ανιχνεύσει ο

αναγνώστης για την ελληνική πραγματικότητα, ενώ ουσιαστικά δεν υπάρχει αντιπαράθεση πρακτικών που θα μπορούσε να οδηγήσει την ελληνική πλευρά στην συνειδητοποίηση και στην ανασύνθεση του δικού της μοντέλου.

Ενδιαφέροντα είναι τα κεφάλαια για την οικονομική διάρθρωση του ραδιοτηλεοπτικού τομέα, τον συγκεντρωτισμό, την τοπική και την κλωδική τηλεόραση. Εξετάζεται ακόμα η έννοια και η λειτουργία της διαδικασίας της απορρύθμισης σε ένα πλαίσιο όπου αντιπαλεύουν οι νόμοι και οι δυνάμεις της αγοράς και όπου επιβάλλονται συμβολικοί ρυθμιστικοί κανόνες.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε το γόνιμο προβληματισμό του συγγραφέα για την παραγνώριση του χαρακτήρα και του ρόλου της ραδιοτηλεόρασης στις διαδικασίες πολιτικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, αλλά και της κοινωνικής ευθύνης των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας απέναντι στις γυναίκες, στις μειονότητες κ.λ.π. Ο προβληματισμός αυτός όμως

περιορίζεται σε λίγες γραμμές, ενώ θα μπορούσε να αναλυθεί σε μεγαλύτερο βάθος απ' ότι επιτρέπει η ένταξή του στο σχήμα πάλης μεταξύ των ρυθμιστικών κανόνων κοινωνικής ευαισθησίας και οικονομικών συμφερόντων πολυεθνικών εταιριών.

Το βιβλίο αυτό είναι πρωτοποριακό από την πλευρά ότι εισάγει μια υπαρκτή οπτική πάνω στο θέμα της ιδιωτικής τηλεόρασης. Ακόμη επαναποθετεί στη βάση τους, όρους πολυχρησιμοποιημένους. Η βιβλιογραφία του είναι ενημερωμένη ως το 1989, ενώ στο τέλος του βιβλίου υπάρχει κατάλογος με αποφάσεις της FCC ως το 1988. Από μια άλλη όμως πλευρά η θεματική αυτού του βιβλίου επιθεβαιώνει τους ερευνητές που υποστηρίζουν ότι ο χώρος της μαζικής επικοινωνίας στην Ελλάδα αποτελεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα «μεταφοράς τεχνολογίας» και εισαγωγής θεσμών και προτύπων ζωής, χωρίς το στοχασμό που συνόδευσε την σχετική εμπειρία και εξέλιξη.

Ιωάννης Χ. Καμαριανός

Ιωάννα Παπαζαφείρη **Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας** **Σμίλη, Αθήνα 1988**

Το 1982 μια ομάδα Ελλήνων διανοουμένων συγκρότησε τον Ελληνικό Γλωσσικό Όμιλο του οποίου σκοπός, όπως ισχυρίστηκαν στην ιδρυτική διακήρυξη, ήταν να σώσει την γλώσσα από μία κρίση της οποίας τα σημάδια ήταν ορατά. Ακολούθησε πλήθος αντιδράσεων, θετικών και αρνητικών σε σχέση με την διακήρυξη,

καθώς κι η έναρξη ενός δημόσιου διαλόγου όχι πάντα καλοπροαίρετου και γόνιμου. Μετά την εξαγγελία, το 1987, του τότε υπουργού Παιδείας κ. Αντώνη Τρίτση ότι προτίθεται να επαναφέρει την διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο στο Γυμνάσιο, κορυφώθηκε αυτός ο διάλογος, ο οποίος είχε το ακόλουθο ση-

μαντικό χαρακτηριστικό: ήταν ένας διάλογος απ' τον οποίο ειδικοί επιστήμονες, οι γλωσσολόγοι, έλαμψαν δια της απουσίας τους. Δεν υποστηρίζουμε την αυθεντία του ειδικού, σίγουρα όμως σε τέτοια θέματα οι γλωσσολόγοι θα έπρεπε να είχαν συγκροτημένη παρέμβαση στο δημόσιο διάλογο.

Το 1988 παρενέβη στο διάλογο ο εκπαιδευτικός Ι. Παπαζαφείρη με το βιβλίο της "Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας". Το βιβλίο συγκέντρωσε ένα σώμα από περιπτώσεις γλωσσικών σφαλμάτων καθώς επίσης και άρθρα που είχαν κατά καιρούς δημοσιευθεί στον τύπο. Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα μιας λογικής με την οποία αρκετοί προσέγγισαν το θέμα της γλώσσας, μιας λογικής κατά την άποψή μας, εσφαλμένης και αντιεπιστημονικής.

Πριν μπούμε όμως στην ουσία θα πρέπει να παρουσιάσουμε την διάρθρωση της ύλης του βιβλίου, καθώς και να εκθέσουμε τον τρόπο που θα την πραγματευθούμε. Συγκεκριμένα το κύριο θάρος στο βιβλίο δίνεται στην παρουσίαση ενός συνόλου εμπειρικών δεδομένων από γλωσσικά σφάλματα (σ. 24-128). Από κει και πέρα υπάρχουν τρεις κύκλοι θεωρητικών κειμένων:

α) εισαγωγικά κείμενα (σ. 11-23)

β) γλωσσικά σημειώματα (σ. 131-174)

γ) επίμετρο με τίτλο "Πρωτότυπο ή Μετάφραση" (σ. 177-198)

Τα πιο σημαντικά θεωρητικά κείμενα είναι τα εισαγωγικά παρά την μικρή έκτασή τους. Οι άλλες δύο ομάδες αποτελούνται από άρθρα στον τύπο και απαντήσεις σε άλλα δημοσιεύματα με αποτέλεσμα να είναι αποσπασματικά και αυτό σε αντίθεση

με τα εισαγωγικά κείμενα που δείνουν μια σύντομη και σφαιρική παρουσίαση των θεωρητικών θέσεων της συγγραφέως.

Γι' αυτό το λόγο, τα "Γλωσσικά σημειώματα" και το επίμετρο θα χρησιμοποιηθούν επικουρικά στο βαθμό που διασαφηνίζουν απόψεις που παρουσιάζονται στα εισαγωγικά κείμενα, τα οποία θα θεωρηθούν ότι περικλείουν τις κατευθυντήριες γραμμές της λογικής, βάσει της οποίας γράφτηκε το βιβλίο.

Λάθη και ανεπάρκειες στην οργάνωση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού

Θα μπούμε όμως στην ουσία ξεκινώντας από τα εμπειρικά δεδομένα. Είναι ένα δείγμα γλωσσικών σφαλμάτων, "λαθών στη χρήση της γλώσσας μας", τα οποία όμως δεν πληρούν τους κανόνες εκείνους που κάνουν τα εμπειρικά δεδομένα, ισχυρό έρισμα θεωρητικών απόψεων. Συγκεκριμένα:

1) Δεν είναι σαφές ποιού πληθυσμού δείγμα, παρουσιάζεται στο έργο. Από που μαζεύτηκαν αυτά τα δεδομένα; Από πότε μέχρι πότε; Τι ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού αντιπροσωπεύουν; Είναι του γραπτού ή του προφορικού λόγου και σε ποιά αναλογία; Το γεγονός ότι τα ερωτήματα αυτά παραμένουν μέσα στο βιβλίο αναπάντητα, καθιστούν απαγορευτικές τις προσπάθειες να βρεθούν χρήσιμοι δείκτες όπως η συχνότητα γλωσσικών λαθών, η διαφορική τους συχνότητα στο γραπτό ή προφορικό λόγο κτλ.

2) Τα δεδομένα δεν έχουν καλή ορ-

γάνωση. Θα έπρεπε κανονικά να οργανωθούν με βάση τα τέσσερα επίπεδα της γλώσσας (φωνολογικό, μορφολογικό, σημασιολογικό, συνακτικό). Αντίγι' αυτό, τα δεδομένα παρουσιάζονται αποσπασματικά και τυχάρπαστα, κατά ένα τρόπο δηλαδή που υπονομεύει την επιστημονική αξιοπιστία και χρησιμότητά τους.

3) Τέλος τα εμπειρικά δεδομένα δεν συνοδεύονται από ένα κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο. Ένα τέτοιο πλαίσιο θα έπρεπε να επιτελέσει τις ακόλουθες λειτουργίες: α) Να "νομιμοποιήσει" τα εμπειρικά δεδομένα, παρουσιάζοντας τις βασικές θεωρητικές προκείμενες, τις οποίες αυτά καλούνται να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν, β) να εξειδικεύσει τις κεντρικές αρχές σε υποθέσεις εργασίας, οι οποίες είναι και το κριτήριο ελέγχου των δεδομένων και τέλος γ) να δηλώσει τον τρόπο με τον οποίο θα αναλυθούν τα δεδομένα, σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους.

Με την έλλειψη επαρκούς θεωρητικού πλαισίου και, κατά συνέπεια, με την μη εκπλήρωση των παραπάνω λειτουργιών, η όλη διαδικασία δειγματοληψίας και ανάλυσης είναι μετέωρη και ευπρόσβλητη.

Έλλειψη "κοινωνιολογικής φαντασίας"

Αντί ενός συγκροτημένου θεωρητικού πλαισίου, όπως το περιγράψαμε, η συγγραφέας παραθέτει κάποια θεωρητικά κείμενα, τα οποία σκιαγραφούν τους βασικούς άξονες της συλλογιστικής της. Όπως είπαμε πιο

πάνω τα σφαιρικότερα και πληρέστερα κείμενα είναι τα εισαγωγικά τα άλλα είναι αποσπασματικά και αποτελούν εφαρμογές σε συγκεκριμένα θέματα των γενικών αρχών που εκτίθενται στα εισαγωγικά κείμενα. Κυρίως λοιπόν στην εισαγωγή θα βασιστούμε, για να αξιολογήσουμε τις απόψεις της κ. Παπαζαφείρη.

Το πρώτο και βασικότερο σφάλμα που εντοπίζουμε, μπορούμε να το ονομάσουμε "έλλειψη κοινωνιολογικής φαντασίας". Χρησιμοποιούμε εδώ καταχρηστικά τον όρο του Mills για να χαρακτηρίσουμε μια οπτική γωνία, η οποία αυτονομεί και απομακρύνει τη γλώσσα από την κοινότητα στα πλαίσια της οποίας λειτουργεί και εξασφαλίζει την επικοινωνία.

Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης είναι το ακόλουθο χωρίο (σ. 11) "Αν και ανάμεσα στους λογοτέχνες μας και γενικά στους ανθρώπους των γραμμάτων υπάρχουν πολλοί που παρουσιάζουν κείμενα άσπογα, πρότυπα γλώσσας και ύφους... αυτό δεν σημαίνει ότι ο νεοελληνικός λόγος προφορικός και γραπτός, βρίσκεται σε βαθμό αξιολύττου τελειότητας στο πλατύ κοινό". Δηλαδή σύμφωνα με την κ. Παπαζαφείρη θα πρέπει όλοι οι Έλληνες άσχετα από πια κοινωνική τάξη προέρχονται, άσχετα από την μορφωτική τους στάθμη, άσχετα από τις κάθε φορά επικοινωνιακές περιστάσεις να χρησιμοποιούν πάντα το ίδιο λεξιλόγιο, το ίδιο συντακτικό και το ίδιο ύφος με τα ποιήματα του Σεφέρη ή εξειδικευμένα επιστημονικά γραπτά. Τότε κατά την κ. Παπαζαφείρη θα φτάσουμε στην γλωσσική τελειότητα. Νομίζουμε ότι καταδεικνύεται πως η έλλειψη κοινωνιολογικής αντιμετώπισης του θέματος οδήγησε την συγγραφέα σε τέτοιες υπε-

* C.W. Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Ολκός, Αθήνα, 1974.

ραπλουστευμένες και ισοπεδωτικές θεωρήσεις.

Ειδικά η έλλειψη "κοινωνιολογικής φαντασίας" οδηγεί την κ. Παπαζαφείρη στα ακόλουθα σφάλματα:

α) *Αδυναμία ακριβούς καθορισμού του τι είναι σωστό και τι λάθος στη γλώσσα*. Όταν λέμε ότι η γλώσσα είναι ο κώδικας που διασφαλίζει την επικοινωνία στα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας, είναι φανερό πως οποιοδήποτε στοιχείο του γλωσσικού κώδικα είναι κατανοητό και φέρνει σε πέρας την επικοινωνιακή λειτουργία, τότε είναι σωστό. Η προβληματική αυτή υπερβαίνει την στενή αντίληψη ότι λάθος είναι οτιδήποτε δεν συμφωνεί με τους κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού. Η δυναμική όψη της γλώσσας δεν είναι δυνατόν να χωρέσει σε καμία γραμματική.

Στο βιβλίο της η κ. Παπαζαφείρη υιοθετεί μια παραδοσιακή ρυθμιστική αντίληψη περί λάθους. Παραβλέπει το γεγονός πως αν μία γλωσσική κοινότητα επιλέξει ένα στοιχείο του γλωσσικού κώδικα, όσο λάθος κι αν είναι αυτό σύμφωνα με τους κανόνες, η χρήση και η ένταξή του στην καθημερινή επικοινωνιακή λειτουργία το νομιμοποιεί. Συνεπώς με κριτήρια επιστημονικής και όχι αισθητικής τάξης είναι κανείς υποχρεωμένος να θεωρήσει το στοιχείο αυτό σωστό.

Η έλλειψη αυτής της προβληματικής οδηγεί την κ. Παπαζαφείρη να χαρακτηρίσει λανθασμένες κάποιες φράσεις τις οποίες έχει καθιερώσει η χρήση. Για παράδειγμα καταγγέλλει την χρησιμοποίηση του πληθυντικού σε φράσεις όπως η ακόλουθη (σ. 34): "Δεν μένει παρά να γενικευτούν παρόμοιες πρωτοβουλίες και να συνδυαστούν με την αλλαγή κοινωνικής νοοτροπίας". Που κρύβεται το λάθος

εδώ πέρα;

Με περισσότερη διαύγεια όμως η αντίληψη της κ. Παπαζαφείρη εκδηλώνεται όταν αναφέρεται στα λάθη του ύφους. Ως τέτοια αναγνωρίζει (σ. 11-14) α) την ασάφεια β) την αμετροπέπεια γ) την λεξιθηρία δ) την προχειρογραφία και τέλος ε) τον μακροπερίοδο λόγο.

Παραβλέποντας το γεγονός ότι τους χαρακτηρισμούς διακρίνει ένας αποσπασματικός εμπειρισμός, καθώς όπως είπαμε η δειγματοληψία δεν έγινε με την μέθοδο που όφειλε να γίνει, έχουμε επί της ουσίας να παρατηρήσουμε τα παρακάτω:

Το ύφος είναι "η γλωσσική συνισταμένη μιας σύζευξης πολλαπλών παραγόντων...". Ένας απ' αυτούς τους παράγοντες είναι και η επικοινωνιακή περίσταση. Ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται ο επικοινωνών το συναισθηματικό, το μορφωτικό, το επαγγελματικό, ανάλογα με την ιδιαίτερη κάθε φορά διάσταση της επικοινωνίας ρυθμίζει κατάλληλα το ύφος του. Έτσι δεν μπορούμε εξ' ορισμού να απορρίψουμε συγκεκριμένα ύφη ή στοιχεία ύφους τη στιγμή που δεν είμαστε σε θέση να εγγυηθούμε ότι δεν θα υπάρξουν εκείνες οι επικοινωνιακές περιστάσεις που τα απαιτούν. Και εδώ φαίνεται η κατανόηση της γλώσσας όχι ως ανθρώπινου φαινομένου πολύμορφου και δυναμικού αλλά ως υπόθεσης γραμματικών εγχειριδίων.

β) *Αποθέωση της γλώσσας*. Υποστηρίζει η συγγραφέας σε ένα σημείο (σ. 15) "Οι Έλληνες έχουμε το πρόνομιο να διαθέτουμε άρτιο γλωσσικό

* G. Mounin, "Κλειδιά για την Γλωσσολογία", MIET, Αθήνα, 1988.

όργανο πλούσιο και δουλεμένο". Βέβαια πολλά κυκλοφορούν για τα ιδιαίτερα χαρίσματα της φυλής μας, αυτής της ιδιαίτερα προικισμένης ράτσας, πάντως δεν γνωρίζαμε την ύπαρξη αυτού του προνομίου.

Αυτό συνεπάγεται πως οι ανήκοντες στις υπόλοιπες μη προνομιούχες γλωσσικές κοινότητες του κόσμου θα πρέπει να έχουν καλλιεργήσει ιδιαίτερα την φαντασία τους και την κινητικότητα των μυών τους. Κι' αυτό γιατί οι χειρονομίες και η φαντασία τους τους επιτρέπουν να δώσουν ή να λάβουν ένα μήνυμα, το οποίο η ατελής γλώσσα τους είναι αδύνατον να διαμετακομίσει.

Συμπερασματικά

Παρά την λεκτική υπερβολή των παραπάνω θέσεων έχουμε την γνώμη πως το νόημα όσων ειπώθηκαν προσεγγίζει την ουσία της αντίληψης της κ. Παπαζαφείρη. Μιας αντίληψης, η οποία είναι πολύ κοινό χαρακτηριστικό πάρα πολλών απόψεων που διατυπώθηκαν από το 1982 μέχρι και σήμερα. Η κ. Παπαζαφείρη και οι συνάδοντες ισχυρίζονται πως η γλώσσα μας ανήκει στις "ανώτερες" γλώσσες του κόσμου. Όπως έχουμε πει σκοπός της γλώσσας είναι η διασφάλιση της επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας. Απ' τη στιγμή που όλοι οι άνθρωποι του κόσμου έχουν βρει έναν φυσικό κώδικα συνεννόησης κατά κράτη, έθνη, φυλές, κοινωνικές ομάδες κτλ. τότε είμαστε υποχρεωμένοι, εφαρμόζοντας επιστημονικά κριτήρια, να θεωρήσουμε όλες τις γλώσσες του κόσμου ισάξιες.

Το προβληματικό σημείο της θεώρησης της κ. Παπαζαφείρη και πολλών άλλων έγκειται ακριβώς στο ότι δεν

εφαρμόζονται επιστημονικά κριτήρια. Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για μια θεώρηση μεταφυσική. Μια θεώρηση που απομονώνει τη γλώσσα από την κοινωνία, τη βγάζει έξω από τον ιστορικό χρόνο και διατείνεται ότι είναι εκ των προτέρων προικισμένη με τέτοια προτερήματα ώστε από τη φύση της να είναι ανώτερη από πολλές άλλες φυσικές γλώσσες.

Η κ. Παπαζαφείρη σε σχέση με το γλωσσικό μας ζήτημα παίρνει θέση υπέρ της δημοτικής. Μια θέση η οποία, λόγω της διαπλοκής του γλωσσικού ζητήματος με οξυτάτες κοινωνικοπολιτικές διαμάχες, θεωρείται «προοδευτική». Το πρόβλημα είναι πως η κ. Παπαζαφείρη φτάνει σ' αυτήν τη θέση από τον ίδιο δρόμο που άλλοι παίρνουν για να φτάσουν σε «αντιδραστικές» θέσεις. Πρόκειται δηλαδή για διαφορετικές απολήξεις μιας κοινής αντίληψης για τη φύση της γλώσσας και τον κοινωνικό της χαρακτήρα, μιας αντίληψης σαφώς εσφαλμένης και μεταφυσικής.

Θα μπορούσαμε τέλος να πούμε ότι η εργασία της κ. Παπαζαφείρη πρωτίστως υπονομεύτηκε από τα σφάλματα στις θεωρητικές προκειμένες της. Δευτερευόντως, το κύριο σώμα του βιβλίου, τα γλωσσικά σφάλματα, δεν ήταν καρπός συστηματικής και επιστημονικά οργανωμένης έρευνας αλλά τυχαίων παρατηρήσεων. Αυτά τα δύο στοιχεία τελικά μειώνουν την εμπέλεια του έργου και το απομακρύνουν πολύ από το να επιτύχει τους στόχους του, όπως τους διατυπώνει η κ. Παπαζαφείρη (σ. 8). "Αν συντελέσει στη διόρθωση ορισμένων λαθών και αποτρέψει την καθιέρωσή τους στο νεοελληνικό λόγο, η έκδοση θα θεωρηθεί ότι πέτυχε το σκοπό της".

Ηρακλής Ν. Πιπίνος

Henryk Skolimowski

«Οικοφιλοσοφία

Νέα τακτική για τη ζωή»

Μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ

Κάλβος, Αθήνα 1984, σελ. 194.

Επιθυμώντας μέσα από το περιοδικό ν' αναπτυχθεί μια προβληματική κι ένας διάλογος πάνω στη φιλοσοφία που εμπεριέχει η Οικολογία ως αναζήτηση μιας νέας οικουμενικής συνειδησης που θα επαναπροσδιορίσει τη θέση του σύγχρονου ανθρώπου, σε σχέση με τη φύση και κατ' επέκταση με το βαθύτερο Είναι του και το κοινωνικό γίνεσθαι, παρουσιάζουμε μια εργασία που, αν και εμφανίστηκε μεν στις αρχές της δεκαετίας του '80, κινείται ωστόσο μέσα στα πλαίσια που προαναφέραμε.

Το βιβλίο μεταφράστηκε από τα αγγλικά στα οποία πρωτοεκδόθηκε το 1981 με τον τίτλο "Eco-philosophy-Designing New Tactics for Living". Στην Ελληνική έκδοση εκτός από το αρχικό κείμενο – συμπεριελήφθησαν τρία νέα κεφάλαια, ύστερα από υπόδειξη του συγγραφέα και τα οποία συνδέονται οργανικά με το αρχικό κείμενο κατά τη γνώμη μας – έγραψε μάλιστα τον πρόλογό της ο ίδιος ο Skolimowski, ο οποίος είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας στο τμήμα κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αν Αρμπορ του Μίτσιγκαν.

Στον πρόλογό του σημειώνει ο ίδιος τα εξής: "Ο Μπέρτραντ Ράσελ και άλλοι θετικιστές του εικοστού αιώνα κόντεψαν να μας πείσουν ότι το καθήκον του ανθρώπου είναι να εξερευνηνά τον φυσικό κόσμο. Η οικοφιλοσοφία επιμένει ότι το καθήκον του ανθρώπου είναι ν' ανακαλύψει ξανά το

νόημα της ζωής του σε σχέση με το νόημα του σύμπαντος" και παρακάτω διευκρινίζει ότι "Ο γενικός μας σκοπός δεν είναι μόνο να διατυπώσουμε μια καινούργια φιλοσοφία, αλλά πάνω από όλα να δώσουμε στην ανθρωπότητα έναν καινούργιο σκοπό, μια καινούργια έμπνευση, μια καινούργια ελπίδα".

Δεν πρέπει να μας ξενίσει η διατύπωση αυτών των υψιπετών στόχων από την πλευρά του συγγραφέα – και άσχετα με το αν αυτοί επιτυγχάνονται τελικά – γιατί συνολικά το κείμενό του διαπνέεται από μια ολοφάνερη νοσταλγία του Υπερβατού, μια αδιάκοπη πάλη ξεπεράσματος της Αποξένωσης του ανθρώπινου όντος και τέλος από μια ένθερμη προσπάθεια να θέσει την οικοφιλοσοφία του στην κοίτη της φιλοσοφίας ως ολιστικά δρώσας δύναμης του πνεύματος.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του και προτού μας παρουσιάσει τις βασικές αρχές της Οικοφιλοσοφίας ασχολείται με δύο έννοιες που παίζουν σημαίνοντα ρόλο σ' αυτήν. Τη Γνώση και τις Αξίες. Τη γνώση ο συγγραφέας εκτός του ότι τη θεωρεί συνυφασμένη με τη ζωή την αναγάγει στο σημασιολογικό βάθος της σοφίας. Τις δε αξίες τις θεωρεί έξοχα προϊόντα της θέλησης του ανθρώπου να εμπραγματώσει και ακόμη να υπερβεί το νόημα της ζωής.

Όμως έχει και μια θεμελιώδη θέση να διατυπώσει στο πρώτο του κεφάλαιο

λαιο που συνοδεύεται από ένα έντονα κριτικό έως δύσπιστο βλέμμα στον κατακερματισμό των φιλοσοφικών του 20ου αιώνα σχολών και στο σύγχρονο επιστημολογικό κοσμοείδωλο. Η θέση του αυτή υποστηρίζει ότι, εξαιτίας του κατακερματισμού της γνώσης προέκυψε μια μορφή "Εννοιολογικής αλλοτρίωσης", αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε η αποξένωση του ανθρώπου από τη γνώση και τις αξίες, η συσσώρευση μάλιστα γνώσεων λειτούργησε σε βάρος των αξιών, προτείνει δε σαν αντίδοτο την αποκατάσταση της ενότητάς τους μέσω της σοφίας ή "φωτισμένης γνώσης" όπως ο ίδιος διευκρινίζει. Στο δεύτερο κεφάλαιο-αφού συμπεραίνει πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι η σύγχρονη φιλοσοφία έχει καταρρεύσει, γιατί αδιαφόρησε εντελώς για το μεταφυσικό στοιχείο του ανθρώπου και εκκοσμικεύθηκε – διατυπώνει τα βασικά χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού συστήματος που προτείνει τα οποία δυστυχώς το περιγράφουν δεν το αναλύουν όμως επαρκώς. Είναι διατυπωμένα σε μορφή αξιωματικών προτάσεων όπως φαίνεται παρακάτω: Η οικοφιλοσοφία λογοδοτεί στη ζωή, είναι πνευματικά ζωντανή, ενδιαφέρεται για τη σοφία, έχει οικολογική συνείδηση, συνδέεται με την οικονομία και την ποιότητα ζωής, είναι πολιτικά συνειδητοποιημένη, ενδιαφέρεται ζωηρά για την ευεξία της κοινωνίας, αποδέχεται την ύπαρξη μεταφυσικών φαινομένων, ενδιαφέρεται επίσης για την υγεία, ενώ τέλος αποδέχεται και την ατομική ευθύνη.

Δεν είναι βέβαια του παρόντος να αποτιμήσουμε τα θεμελιώδη αυτά χαρακτηριστικά που δίνει αδρομερώς ο συγγραφέας, όμως δύσκολα αποκρύπτεται η αξιωματική σχεδόν προ-

φητική υφή τους. Όμως και πάλι δεν πρέπει να ξενοισθούμε εφόσον ο συγγραφέας στο τελευταίο του κεφάλαιο, όπου περιγράφει τα χαρακτηριστικά του οικολογικού ανθρώπου, θεωρεί ότι το κυριότερο καθήκον του είναι η διαφύλαξη και η προαγωγή της ζωής και της φύσης, ενώ το νόημα της ύπαρξής του εμπεριέχει την αδιάκοπη προσπάθεια της μετατροπής της ύλης σε πνεύμα μέσω των ηθικών αξιών. Ποιές ηθικές αξίες; Ο αλτρουϊσμός, η αφοσίωση, η ευλάβεια, η συμπάθεια και η αγάπη. "Εμπνευματοποίηση της ύλης" λοιπόν ένας δρόμος της ελπίδας που υποσχέθηκε αρχικά ο συγγραφέας με μία έντονα θεολογίζουσα απόχρωση και συνάμα ορθολογικοποιημένη εφόσον για την αξία της ευλάβειας αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο με τον τίτλο: *Η ευλάβεια μια καινούργια ποιότητα σκέψης*. Την ορίζει σαν σεβασμό της αξίας της ανθρωπίνης ζωής και της ζωής όλων των άλλων όντων.

Το άλλο οντολογικό χαρακτηριστικό του οικολογικού ανθρώπου πιστεύει ότι είναι η "Ενθέωση" εφόσον είναι σίγουρος ότι είμαστε "Θεοί εν τω γίγνεσθαι". Άλλη μια φορά επαναδιατυπώνεται πιστεύουμε η αγωνία του χαμένου Παραδείσου και η κραυγή του ανθρώπου ενάντια στην μεταφυσική αίσθηση της Απόρριψης από αυτόν. Πώς εννοεί την "ενθέωση" αυτή ο συγγραφέας μας την εξηγεί κάπως καλύτερα στο κεφάλαιο του οικολογικού ανθρωπισμού όπου διευκρινίζει ότι ο οικολογικός ανθρωπισμός βλέπει τον άνθρωπο ως μέρος μιας γενικότερης δομής της φύσης και του σύμπαντος. Εφόσον πέρασε από τη φύση της εξέλιξης τώρα θα πρέπει να θεωρήσει "εαυτόν" θεματοφύλακα των θησαυρών αυτής της

εξέλιξης, της οικολογικής κατοικίας του" και της πνευματικής κληρονομιάς του. Δεν πρέπει επίσης να θεωρεί "εαυτόν" παράπτωμα της φύσης ή "απορριγμένο" σ' έναν ξενοκοσμο αλλά διαχειριστή αυτής της κληρονομιάς και φύλακα του περιβάλλοντος *εφόσον αποτελεί μέρος του*. Πώς θα επιτευχθούν όλα αυτά; Μέσω μιας νέας επιστημολογίας της ζωής σαν μιας όψης της οικοφιλοσοφίας, όπου θα αναγνωρίζεται η ιερότητα της ζωής και μέσω μιας νέας επιστημολογίας της ζωής και μέσω της παραδοχής ότι "είμαστε θεοί εν τω γίνεσθαι" επαναλαμβάνει ο συγγραφέας σηματοδοτώντας έτσι και το νόημα της πραγματικής ζωής. Κι ενώ αφιερώνει γι' αυτό ένα ολόκληρο κεφάλαιο, εν τούτοις αφήνει αρκετά αδιευκρίνιστα σημεία, συνάμα δε παραμελεί την υπάρχουσα πραγματικότητα. Το αναγνωρίζει και ο ίδιος αυτό, αλλά όπως είπε στον πρόλογό του, με το βιβλίο του αυτό θέλησε να χαράξει δημιουργικά καινούργιους δρόμους έμπνευσης. Τέλος στο βιβλίο του αυτό διαπραγματεύεται και δύο άλλα φαινομενικά ασύνδετα θέματα την Αρχιτεκτονική και την Ισχύ σε σχέση με την Οικοφιλοσοφία. Όμως τελικά σχετίζονται γιατί εξαιτίας της σύγχρονης αρχιτεκτονικής θεωρεί ότι θλάφθηκε το περιβάλλον και η ποιότητα ζωής και εφόσον πιστεύει πρωτότυπα ότι η αρχιτεκτονική συμπεκνώνει τον κάθε πολιτισμό του οποίου

αποτελεί γνήσια έκφανση.

Επίσης είναι αξιοπαρατήρητο ότι στην αρχιτεκτονική απονέμει το σωτήριο ρόλο για το μέλλον, ούτως ώστε να σχεδιάσουν οι αρχιτέκτονες με κριτήρια την ποιότητα ζωής εναλλακτικούς τύπους κατοικίας να προτείνουν εναλλακτικές χρήσεις ενέργειας κ.λ.π. Για το θέμα της Ισχύος, αφού διαπραγματευθεί αρκετά πειστικά ότι η λατρεία της υπήρξε το γνώρισμα της δυτικής φιλοσοφίας με την έννοια της κυριαρχίας του ανθρώπου επάνω στη φύση θεωρεί ότι η ισχύς πρέπει να επαναποθετηθεί σε εναλλακτικά κοινωνικο-πολιτικά πρότυπα και ότι πρέπει να αποτελεί την πηγή της αναδιάπλωσης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Αντί άλλων σχολίων και στη θέση ενός επίλογου στην κριτική παρουσίαση του βιβλίου αυτού θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα από το κλείσιμό του: "Μήπως η αντίληψή μου για τον οικολογικό άνθρωπο δεν είναι παρά ένα όνειρο, μια ουτοπία που ποτέ δεν θα γίνει πραγματικότητα; Όλες οι καινούργιες αντιλήψεις για τον άνθρωπο ξεκινούν ως όνειρο, όραμα, ουτοπία. Γίνονται πραγματικότητα όταν μερικοί αποφασισμένοι άνθρωποι βλέπουν πόσο ελκυστικές είναι και με τη θέλησή τους τις κάνουν πραγματικότητα".

Ευαγγελία Νικάκη

Λίλα Λεοντίδου
Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός
της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940
 Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ,
 Αθήνα 1989, σελ. 385.

Στο βιβλίο αυτό γίνεται μία συστηματική προσπάθεια να εξηγηθεί για ποιο λόγο ο χώρος υφίσταται ποικίλες διαστρωματώσεις ανάλογα με την ιστορική στιγμή και την περιοχή, με σκοπό να γίνουν κατανοητοί οι μετασχηματισμοί της διάρθρωσης των πόλεων. Τα ερωτήματα που επιχειρείται να απαντηθούν κινούνται στον χώρο της ανθρωπογεωγραφίας, της πολεοδομίας και της αστικής κοινωνιολογίας. Η συγγραφέας προσπαθεί να βρει, με τρόπο σαφή και αποτελεσματικό, (σε αντίθεση με τις παραδοσιακές θεωρίες της αστικής ανάπτυξης) τους μηχανισμούς (κατοικίας, υποδομής κ.λ.π.) που ευθύνονται για τη συγκεκριμένη κάθε φορά μορφολογία των πόλεων.

Έτσι εισάγονται οι κύριοι άξονες διαφοροποίησης των διαδικασιών εκβιομηχάνισης και οικιστικής ανάπτυξης στο κέντρο και την περιφέρεια. Χρησιμοποιείται το σχήμα των ιδεοτύπων του Weber, ο οποίος τονίζει τις διαφοροποιήσεις των καπιταλιστικών πόλεων και το θεωρητικό μοντέλο του Sjöberg, οποίος προσπαθεί να «εκμηδενίσει» τις διαφορές των αστικών σχηματισμών, μιλώντας για δύο κύριους πόλους, την κυβερνώσα ελίτ και την παραγωγική μάζα των κατώτερων στρωμάτων.

Όσον αφορά τη βιομηχανική επανάσταση, αναλύεται το σημείο που αναφέρει και ο Μαρξ ως «διπλά κεντρομόλα τάση του καπιταλισμού», δη-

λαδή η τάση του καπιταλισμού να συγκεντρώνει και το κεφάλαιο και τον πληθυσμό, δημιουργώντας πόλεις, οι οποίες σε μία αντίστροφη πορεία στη συνέχεια προσελκύουν τα εργοστάσια. Η δομή των πόλεων της περιφέρειας αποδίδεται έτσι στην παραλλαγή του καπιταλισμού που επικράτησε σ' αυτές και η πορεία της ερευνάνται ιστορικά. Πάντως το θέμα είναι καθώς φαίνεται αρκετά πολύπλοκο, αφού οι πόλεις προσέλκυαν πληθυσμό, όχι τόσο επειδή παρήχαν μια ήδη έτοιμη βιομηχανική δομή, αλλά περισσότερο επειδή χρειαζόνταν εργατικά χέρια. Η «αστική έκρηξη» δημιουργείται στον περιφερειακό κόσμο, περισσότερο από την ελπίδα για δουλειά, παρά από την ύπαρξή της. Στο βιβλίο σκιαγραφούνται κάποια συγκεκριμένα μοντέλα, κάποιοι ιδεότυποι θα λέγαμε, βασισμένοι στην γνωστή αντίθεση κέντρου-περιφέρειας. Στη συνέχεια γίνεται μία προσπάθεια ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων των πόλεων με αρκετά σημαντική αναφορά στους μικροαστούς που αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού των πόλεων και τους δίνεται ο χαρακτηρισμός «κυμαινόμενοι πληθυσμοί».

Γίνεται αναφορά ακόμα στον Engels, ο οποίος ήταν διορατικός τόσο όσον αφορά το ζήτημα της τοποθέτησης ή καλύτερα της «γεωγραφικής καθήλωσης» του εργατικού δυναμικού στους βιομηχανικούς οικισμούς,

όσο και όταν μίλησε για τη σημασία του κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο της πόλης. Έτσι μπαίνουμε στο θέμα της διαμάχης για τον οικιστικό χώρο, δηλαδή της τάσης για έλεγχο του. Η διαμάχη αυτή ρυθμίζεται πάντα από τις κυρίαρχες τάξεις και είναι αποκύημα των αξιών της κουλτούρας και των συμφερόντων των τάξεων αυτών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Η δημιουργία μίας νέας πρωτεύουσας», αναφέρονται όλα τα σχετικά με την Αθήνα ιστορικά ορόσημα. Ακόμη, πολύ σωστά κατά τη γνώμη μας, αναφέρονται συνοπτικά όλες οι φάσεις μετασηματισμού του οικιστικού δικτύου σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο (γίνεται αναφορά στις κλασσικές περιπτώσεις της Ερμούπολης, του Πειραιά, της Πάτρας, της Δυτικής Πελοποννήσου κ.λ.π.), ώστε η μετέπειτα συσσωρευση στην πρωτεύουσα να προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο. Όσον αφορά τα πολεοδομικά σχέδια της Αθήνας, τονίζεται ότι είναι επιβεβλημένα και ξένα προς την πόλη και πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με τις αυτόχθονες αξίες. Η μελέτη του δομημένου χώρου είναι πολύ εμπειροστατωμένη και πλαισιωμένη με αναλυτικούς πίνακες που δίνουν με ακρίβεια την κατάσταση της αστικής επέκτασης και τη σχέση της με την καθημία κοινωνική τάξη. Η στροφή στην κερδοσκοπική οικοδόμηση περιγράφεται πολύ παραστατικά και βασίζεται σε πληθώρα βιβλιογραφικών παραπομπών σύγχρονων με τα γεγονότα αλλά και σημερινών. Σκιαγραφείται παραστατικά αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τη συγγραφέα, δηλαδή η δημιουργία των εργατικών προλεταριακών στρωμάτων. Περιγράφεται η γεωγραφική κατανομή της ανερχόμε-

νης στις αρχές του 20ου αιώνα βιομηχανίας, που συνδέεται άμεσα με το θέμα, που είναι ακριβώς η εγκατάσταση των προλεταριακών εργατικών αυτών στρωμάτων στις ανάλογες βιομηχανικές περιοχές. Τονίζεται το πρόβλημα του αν νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για ελληνική βιομηχανία την περίοδο αυτή, ερώτημα που έχουν θέσει και άλλοι ερευνητές (Αγριαντώνη, Αναστασόπουλος), πράγμα που έρχεται σε αντίθεση, θα συμπληρώναμε, με όσα πίστευαν ιστορικοί της εποχής, όταν ονόμαζαν τον Όθωνα «προστάτη της ελληνικής βιομηχανίας». Η απάντηση στο ερώτημα αυτό ενισχύεται με συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία σχετικά με την μετακίνηση των εργατών, με τα κλιμάκια των μισθών τους κ.λ.π.

Ο ρόλος της υπάρχουσας πολεοδομίας στην διαμόρφωση της συνειδήσης της εργατικής τάξης, παριστάνεται πολύ ξεκάθαρα με χάρτες όπου χωροθετούνται επακριβώς οι εργατικές συνοικίες. Διαπιστώνεται ότι οι συνθήκες υπό τις οποίες ζει η εργατική τάξη είναι άθλιας και τίθεται το ερώτημα της αιτίας της παθητικής στάσης των εργατών αυτών απέναντι σε αγώνες. Η απάντηση που δίνεται είναι κυρίως ότι η μαζική μετανάστευση λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλείδα στους εργατικούς αγώνες (η εγκατάσταση στην πρωτεύουσα, όπως αναφέραμε δεν αποτελούσε παρά προσωρινό σταθμό).

Στο τέταρτο κεφάλαιο σχετικά με την προσφυγική αποκατάσταση, αναφέρονται και παριστάνονται σε πίνακες όλοι οι προσφυγικοί οικισμοί της χώρας (σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση ως γνωστό έπαιξαν ο Βόλος, η Λάρισα, η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιάς). Στην συνέχεια στο προσκήνιο βρίσκε-

τα η τάση συγκέντρωσης στην Αθήνα την οποία δεν εμφανίζουν μόνο οι νεοφερμένοι πρόσφυγες, αλλά και οι γηγενείς. Αρχίζουν έτσι να ξεσπούν οι κοινωνικές συγκρούσεις μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων, που συχνά εκφράστηκαν βίαια. Η πόλωση του γεωγραφικού χώρου εξηγείται με βάση τα στοιχεία της ανάπτυξης της βιομηχανίας, η οποία και καθιστούσε την Αθήνα παραγωγικό κέντρο. Τονίζεται η ταχύρυθμη ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας, του διαρθρωτικού αυτού μοντέλου της ελληνικής καπιταλιστικής πραγματικότητας που λειτουργεί σαν δίαυλος κοινωνικής ενσωμάτωσης και σαν ασφαλιστική δικλείδα σε περιόδους κρίσεων. Ενδιαφέρον έχει και η αναφορά στο γυναικείο προλεταριάτο, που όλο και αυξανόταν, αν και είναι δύσκολο να καταγραφεί (οικοτεχνία).

Στο πέμπτο κεφάλαιο σχετικά με τις κοινωνικές συγκρούσεις, σε μία προσπάθεια ανάλυσης της ανθρωπογεωγραφίας της Αθήνας, τονίζεται ο σαφής και εμφανής κοινωνικός διαχωρισμός και έλεγχος του αστικού χώρου που επιδιώχθηκε ώστε να διευκολύνεται η χαρτογράφηση των κοινωνικών ομάδων, καθώς και η επιτυχία τελικά των λαϊκών στρωμάτων να εξασφαλίσουν την ιδιοκτησία της κατοικίας τους. Αναλύεται ο «πολεοδομικός» ρόλος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Γίνεται ακόμα αναφορά στην ανικανότητα των συνδικαλιστικών οργάνων της εποχής να αντιμετωπίσουν τα τεράστια οικιστικά προβλήματα, ενώ επισημαίνεται το γεγονός ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες, έβρισκαν τρόπους να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια και τα

προβλήματα τους.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μία απόπειρα να απαντηθεί το ερώτημα ποιές δυνάμεις συνετέλεσαν στον απότομο αυτό πολεοδομικό μετασχηματισμό και στην έντονη αστικοποίηση σε όφελος της ελληνικής πρωτεύουσας. Αναγνωρίζεται η μετανάστευση ως βαλβίδα ασφαλείας, καθώς και η επίδραση των κοινωνικών σχέσεων και συγκρούσεων. Ακόμα συγκρίνεται σε έκταση η περίπτωση της Ελλάδας με το μοντέλο ανάπτυξης των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων και συμπεραίνεται ότι, ενώ στην Ευρώπη παρατηρείται στενός και αυστηρός έλεγχος της ιδιοκτησίας, στην ημιπεριφέρεια υπάρχει γενικευμένη αυθαιρεσία στον πολεοδομικό χώρο. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης οφείλεται στο ότι υπάρχει ρευστή ταξική δομή και κοινωνική πόλωση. Η ιδιοκατοίκηση αποτελεί βαλβίδα ασφαλείας και η πολιτική σκοπιμότητα συναντιέται με την οικονομική αναγκαιότητα.

Αυτό που θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε αφορά κυρίως το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η συγγραφέας. Το σχήμα για παράδειγμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της δομής της πόλης (των αντικειμενικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο πολεοδομικό μηχανισμό) και της κοινωνικής συνείδησης του ανθρωπίνου δυναμικού της, δηλαδή των πολιτιστικών προτύπων των εργατικών, λαϊκών και λοιπών στρωμάτων της πόλης, φαίνεται αρκετά υπεραπλουστευτικό για να εφαρμοστεί στην πολυσύνθετη ελληνική πραγματικότητα. Η ίδια η συγγραφέας, στο κεφάλαιο για το προλεταριάτο, διαπιστώνει την ισχύ αυτής της πολυπλοκότητας. Δηλαδή, ακόμα

και το προλεταριάτο εμφανίζεται ετερογενές και ανίκανο να διαμορφώσει μία συγκεκριμένη ταξική συνείδηση. Αυτό οφείλεται στο ότι οι εργάτες που το αποτελούν, δεν λειτουργούν στα πλαίσια μίας τυπικής αγοράς εργασίας, αλλά στα πλαίσια ατομικών λύσεων. Αυτή η κατάσταση φυσικά έχει άμεση αντανάκλαση στην ψυχολογία της κατοικίας της εργατικής τάξης, η οποία έτσι θεωρεί την εγκατάστασή της στην πόλη, λύση προσωρινή. Ισχυρός δεσμός των ανθρώπων αυτών παραμένει ο τόπος καταγωγής (το χωριό) και η οικογένεια, η οποία και τους συντηρεί σε μεγάλο καθώς φαίνεται βαθμό οικονομικά.

Στο βιβλίο υπάρχει ακόμα η παραδοχή ότι οι εργάτες σχηματίζουν μία συγκροτημένη κοινωνικοπολιτική δύναμη, μία τάξη. Αναφέρεται ότι οι εργάτες ξεσηκώνονται μαζί με τους παραδοσιακούς μικροαστούς και τους επίδοξους μετανάστες, οι οποίοι συνενωμένοι, πιέζουν για αλλαγή. Πιστεύουμε ότι όταν πρόκειται για την Ελλάδα, είναι λίγο παρακινδυνευμένο να μιλάμε για λαϊκές μάζες ως μία στερημένη και αγανακτισμένη ενότητα που εκφράζει έντονα τη δυσφορία της. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε ίσως να τονιστεί περισσότερο ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πολιτικής ενσωμάτωσης των μαζών αυτών, που δεν συντελείται στη θάση μίας πλατιάς συνειδητοποίησης και διεκδίκησης ταξικών συμφερόντων. Ο Ν. Μουζέλης για παράδειγμα, μιλάει για το «σύστημα πελατειακής πατρωνείας» και διαπιστώνει ότι τα χαμηλά και μεσαία στρώματα είναι δύσκολο να ενσωματωθούν στο πολιτικό σύστημα σε ταξική βάση. Ο Κ. Τσουκαλάς, εντοπίζει δύο παράγοντες που θεωρείται ότι εμποδίζουν τη διαμόρ-

φωση ταξικής συνείδησης. Αναφέρει ότι α) υπάρχει πάντα η δυνατότητα των κατώτερων στρωμάτων να μεταπηδήσουν στη μεσοαστική τάξη και β) ο ταξικός αντίπαλος είναι σαφής αφού υπάρχει μία αδυναμία συνειδητοποίησης των ταξικών σχέσεων γεγονός που επιτείνεται από το ότι η κρατική υπαλληλία προέρχεται από τα αγροτικά στρώματα. Ο Κ. Βεργόπουλος τονίζει κι αυτός την ανυπαρξία μεγάλου κοινωνικού ανταγωνισμού μεταξύ υψηλών αστικών και μικροαστικών στρωμάτων. Ο Ν. Πουλαντζάς τέλος, τονίζει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ενεργώντας ως «μεσάζων» του ξένου κεφαλαίου, δεν μπορεί να περάσει στη θέση μίας εθνικής αστικής τάξης. Για τον Πουλαντζά, τα ταξικά συμφέροντα των μη παραγωγικών μισθωτών εργαζομένων τους διαφοροποιούν ως τάξη (που ονομάζει «νέα μικροαστική τάξη») από την εργατική, της οποίας το πρόβλημα της ηγεμονίας έγκειται στον τρόπο με τον οποίο θα οργανωθεί η λαϊκή συμμαχία. Στην περίπτωση λοιπόν της Ελλάδας, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να προσέχουμε ιδιαίτερα όταν προσπαθούμε να χαρτογραφήσουμε την κοινωνική συνείδηση, με σκοπό να την εντάξουμε σε κάποιο προβληματισμό (που στην προκειμένη περίπτωση είναι η δομή της πόλης). Σημαντικά τμήματα της εργατικής τάξης, όπως έχει παρατηρήσει ο Πουλαντζάς, εκφράζονται περισσότερο μέσα από λαϊκίστικες θέσεις, πράγμα καθόλου παράδοξο, αφού στην Ελλάδα ποτέ δεν υπάρχει πλήρης ταύτιση κοινωνικής θέσης και κοινωνικής συνείδησης. Εξαιτίας συνεπώς αυτής της πολυπλοκότητας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που εκφράστηκε σε όλες τις

ιστορικές στιγμές και συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και σήμερα, η συνείδηση αυτή ποικίλλει, και μάλιστα πιο εμφανώς στην Αθήνα, πράγμα που οφείλεται στην έντονη κάθετη κινητικότητα των κοινωνικών στρωμάτων. Το σημαντικότερο ρόλο στην κοινωνική αυτή συνείδηση των πολιτών παίζουν οι στρατιές των μικροαστών.

Γενικά στο βιβλίο αυτό θα λέγαμε ότι ακολουθείται μία αναλυτική πορεία για να αποκαλυφθούν οι μηχανισμοί της αστικής ανάπτυξης. Βέβαια αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για την πορεία όλων των πόλεων, αλλά ιδιαίτερα της Αθήνας, δεν είναι οι γνωστές ιστορικές στιγμές και οι ημερομηνίες που μεταλλάχτηκαν, αλλά οι δυνάμεις που γέννησαν αυτές τις αναγεννήσεις. Η θέση του Κράτους κάθε φορά απέναντι στις δυνάμεις αυτές είναι πολύπλοκη. Συχνά δεν υπάρχει συγκεκριμένο σχέδιο πόλης, πράγμα που ανοίγει το δρόμο στην επέμβαση της κερδοσκοπίας και οδηγεί

στην αστική αναρχία. Σήμερα, το πρόσωπο της πόλης όπως η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων γνωρίζει πολύ καλά, έχει αλλάξει ριζικά. Ακόμα και οι «μεγάλες λεωφόροι» του κέντρου, σύμφωνα με τους Βαυρούς και Έλληνες πολεοδόμους της Αθήνας έχουν συντελέσει στην κυκλοφοριακή συμφόρηση.

Σε γενικές γραμμές πάντως, το βιβλίο αυτό είναι εξαιρετικά χρήσιμο ακόμα και για τον αμύητο αναγνώστη, τόσο στην Κοινωνιολογία, όσο και στην Ιστορία και την πορεία της ελληνικής πρωτεύουσας, αφού είναι «ολοκληρωμένο», με την έννοια ότι καλύπτει όλες τις πτυχές του θέματος, βασιζόμενο σε μία από την αρχή ξεκαθαρισμένη θεωρητική υποδομή. Ακόμη, διαθέτει μία πολύ εμπεριστατωμένη και ενημερωμένη, όχι μόνο ξένη αλλά και ελληνική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα που εξετάζει.

Γεωργία Γούγα

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Συλλογικό έργο

Το Συμπόσιο «Κουλτούρα και Τεχνολογία»

Εκδόσεις «PRAXIS»

σε συνεργασία με το βιβλιοπωλείο Παρουσία,

Αθήνα 1990, σελ. 218

Επιμέλεια έκδοσης: Β. Φιοραβάντες

Όπως φαίνεται από τον πρόλογο του συμποσίου, που διοργανώθηκε το 1989 από το Πολυτεχνείο Κρήτης, σκοπός του ήταν αφ' ενός να διερευνήσει τις ποικίλες εκφάνσεις των εννοιών κουλτούρα και τεχνολογία σε διαχρονικό και συγχρονικό επίπεδο και αφ' ετέρου τις σχέσεις και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

Μέσα από το πλούσιο υλικό των εισηγήσεων και των βιβλιογραφιών που κατατέθηκαν, έγινε μια ειλικρινής προσπάθεια ν' ανιχνευθούν τα όρια των δύο εννοιών, ενώ περισσότερη έμφαση δόθηκε στην έννοια της τεχνολογίας.

Για την έννοια της κουλτούρας διατυπώθηκε μέσα από διαφορετικές οπτικές η άποψη ότι, σήμερα μέσα στα πλαίσια της «μαζικής» μετα-βιομηχανικής κοινωνίας απώλεσε τον ουμανιστικό «διαφωτιστικό» «διασκεδαστικό» χαρακτήρα της και το ερώτημα που τίθεται πλέον είναι, εάν αυτό το γεγονός είναι αντιστρεπτό.

Εξόχως ενδιαφέρουσες είναι και οι διερευνητικές προσπάθειες ν' ανιχνευθούν οι πολύπλοκες εκφάνσεις–

επιδράσεις της τεχνολογίας στη μετατεϋλοριανή–μεταφορντική κοινωνία. «Πληροφορική», «Ευέλικτος αυτοματισμός», «Τέχνη και ηλεκτρονικοί υπολογιστές», «Παράδοση και Τεχνολογία» είναι μερικές από τις έννοιες και θεματικές ενότητες, που αναπτύχθηκαν από τους διάφορους εισηγητές όχι με σχολαστική, αλλά με κριτική διάθεση. Διότι, όπως διαβλέπουν, με την επικράτηση της τρίτης τεχνολογικής επανάστασης, πολλές από τις δομικές έννοιες της βιομηχανικής κοινωνίας όπως–εργατική τάξη–προλεταριάτο–ορθολογικός καταμερισμός εργασίας–υπεραξία–κέρδος θα επαναπροσδιορισθούν, ενώ τίθεται ταυτόχρονα το ερώτημα γιατί και από ποιούς θα γίνει αυτό;

Απαντήσεις βέβαια δεν μπορούσαν να δοθούν σε όλα τα ερωτήματα, που ετέθησαν μέσα στα πλαίσια του συμποσίου. Πολλοί όμως από τους εισηγητές συμφώνησαν, ότι με τον εκχυδαϊσμό της κουλτούρας, τον άκριτο μοντερνισμό των καλλιτεχνών, με τον τεχνολογικό αυτοματισμό και την επιβολή της πληροφορικής, οι μεγάλοι

χαμένοι αυτής της αναμέτρησης θα είναι ο άνθρωπος και οι πνευματικές του παραδόσεις, όπως επίσης και οι μάζες των εργαζομένων, οι οποίες χειραγωγούμενες αποτελεσματικό-

τερα θα λειτουργήσουν στην κατεύθυνση του ξεπεράσματος της παρούσας διαρθρωτικής κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος.

E.N.

Γιάννης Μήλιος και Ηλίας Ιωακείμογλου
Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού
Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών
 Αθήνα, Έξαντας, 1990, σελ. 228

Στο βιβλίο αυτό μελετώνται οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας κατά την περίοδο 1960-1989, σε συνάρτηση με τη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης στη χώρα και αναδιάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος. Περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια:

Στο Κεφάλαιο 1 εντοπίζονται ορισμένα χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες του διεθνούς εμπορίου, και χρησιμοποιούνται ως αφετηρία για μια κριτική εξέταση των υφιστάμενων θεωρητικών ή ημι-θεωρητικών προσεγγίσεων στο διεθνές εμπόριο.

Στο Κεφάλαιο 2 μελετάται η εξέλιξη του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου εμπορευμάτων και υπηρεσιών κατά την περίοδο 1960-1989. Ταυτόχρονα παρουσιάζεται η εικόνα και τα αποτελέσματα της συσσώρευσης κεφαλαίου στη χώρα κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Στο Κεφάλαιο 3 μελετώνται οι κεφαλαιακές εισροές στην ελληνική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιούνται τόσο θεωρητικά όσο και αναλυτικά εργαλεία για να ερμηνευθεί η εμπειρική εικόνα των αυτόνομων (μη δανειακών) εισαγωγών κεφα-

λαίου στην Ελλάδα, κατά τη χρονική περίοδο 1960-1989.

Στο Κεφάλαιο 4 εξετάζεται η σημερινή διεθνής οικονομική συγκυρία, με ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική επιβράδυνση του 1990, τη γερμανική ενοποίηση και την εξελισσόμενη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Σύμφωνα με τα βασικά συμπεράσματα των συγγραφέων, η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού δεν αποτελεί διαδικασία υποβάθμισης ή «αποθιομηχάνισης» της «ελληνικής οικονομίας». Αποτελεί στρατηγική επιλογή των κυρίαρχων δυνάμεων του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους τόσο στο εσωτερικό της χώρας (απέναντι στις δυνάμεις της εργασίας), όσο και στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους μέσα από την εκμετάλλευση των «ευκαιριών» και «προκλήσεων» του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από την πρόσδεση στη διαδικασία αναβάθμισης των καπιταλισμών της δυτικής Ευρώπης στη διεθνή οικονομία, μέσα από την καπιταλιστική

αναδιάρθρωση, δηλαδή την επιτάχυνση των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης υπερ-

συσσώρευσης.

Π.Τ.

Ανδρέας Μοσχονάς
Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ
Τόμος Α', Ένταξη και κοινωνικά συμφέροντα,
Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών,
Αθήνα 1990, σελ. 548

Η μελέτη του Ανδρέα Μοσχονά διερευνά πως και σε ποια έκταση η ταξική και ευρύτερα πολιτική πάλη στην Ελλάδα επηρεάζει και επηρεάζεται από την ένταξη της χώρας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Επίκεντρο της ανάλυσης είναι η διερεύνηση της άρθρωσης κοινωνικών συμφερόντων με αναφορά: στις μερίδες της αστικής τάξης, στα μικροαστικά στρώματα, στα αγροτικά στρώματα και στην εργατική τάξη.

Βασικό συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι οι φορείς των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων της χώρας αρθρώνουν τα γενικά και ειδικά συμφέροντά τους στο θέμα της ένταξης μέσα σε αντικειμενικές συνθήκες αντιφατικών τάσεων: (i) της τάσης της ενσωμάτωσης, μέσα από διαδικασίες

οικονομικού ορθολογισμού και φιλελευθεροποίησης, στο πλέγμα εξουσίας του μεγάλου (διεθνοποιημένου) κεφαλαίου· και (ii) της τάσης της συντήρησης και αναπαραγωγής, μέσα στις απαιτήσεις κυρίως της οικονομικής συγκυρίας, με μέσο την κρατική παρέμβαση και προστασία. Έτσι, στα πλαίσια αυτά της «φιλελευθεροποίησης» και του «προστατευτισμού», οι εκπρόσωποι κοινωνικών συμφερόντων τείνουν να ταλαντεύονται μεταξύ αποδοχής του κοινοτικού καθεστώτος, από τη μια μεριά, για την «άντληση νομιμοποίησης», και επίκλησης κρατικής προστασίας, από την άλλη, για την απόκρουση των συνεπειών της ένταξης.

Π.Τ.

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών

Α' τεύχος, Νοέμβριος 1989

Κορνήλιος Καστοριάδης, «Το Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα»

Πρόκειται για συζήτηση «εκ των ενόντων και αυθορμήτως» στα πλαίσια σεμιναριακών παραδόσεων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης πάνω στο πρόβλημα της επανάστασης που ορίζεται σαν «ρητή και διαυγασμένη αλλαγή των θεσμών μιας κοινωνίας, όσων φυσικά θεσμών εξαρτώνται από ρητή θέσμιση, με συλλογική δράση της κοινωνίας αυτής ή του μεγαλύτερου μέρους της».

Πανταζής Τερλεξής, «Δημόσιος και Ιδιωτικός Τομέας: Εννοιολογικές και Λειτουργικές Ασυμμετρίες Κοινωνικής Οργάνωσης»

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι αν και στο παρελθόν η διάκριση ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο υπήρξε ακρογωνιαίος λίθος επιστημονικής μεθόδευσης και οργανωτικής πρακτικής, σήμερα ο κρατικός παρεμβατισμός, ο κοινωνικός ή κρατικός κορπορατισμός, το πνεύμα του γραφειοκρατισμού, η σύγχρονη τεχνολογία και ο καινούργιος καταμερισμός εργασίας, έχουν διαβρώσει τις παραδοσιακές (αστικές) οριοθετήσεις και τις νομικές (συνταγματικές) καταχωρήσεις, ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο.

Ηλίας Θερμός, «Εξουσιαστική Δομή και Κοινωνικός Έλεγχος στο Αστικό Σύστημα: Θεωρία και Πρακτική»

Το άρθρο αναφέρεται στους μηχανισμούς και τις διαδικασίες του κοινωνικού ελέγχου που ασκείται από την εξουσιαστική δομή του αστικού συστήματος, σαν πρωταρχικό πρόβλημα συστημικής συμπεριφοράς. Υποστηρίζεται ότι κεντρικό ζήτημα στη μελέτη του κοινωνικού ελέγχου είναι η συγκρότηση και λειτουργία του κράτους μέσα στη λογική των στόχων και συμφερόντων της δοσμένης κρατικής εξουσίας.

Άλκης Ρήγος, «Ιδιοτυπίες του Νεοελληνικού Κοινωνικού Σχηματισμού και Δυνατότητες Πρόσληψης των Μαρξιστικών Ιδεών»

Το άρθρο στηρίζει την υπόθεση ότι υπάρχει στενή αλληλεπίδραση θεωρίας και πράξης, υλικών συνθηκών και ταξικής συνειδητοποίησης των κοινωνικών συνθηκών. Η οργανική σύνδεση μαρξιστικών ιδεών και νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, υφίσταται μόνο και στο βαθμό που υπάρχει ενεργή προλεταριακή συνειδηση των αντιφάσεων που γεννά η όλη παραγωγική διαδικασία, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Du Renzhi, «Κίνα: Η Κοινωνιολογική Έρευνα στην Υπηρεσία του Σοσιαλισμού»

Στο άρθρο υποστηρίζεται ότι οι φυσικές και κοινωνικές επιστήμες στην Κίνα αυτή τη στιγμή είναι σε κατάσταση στασιμότητας. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στον κλάδο της κοινωνιολογίας όπου από το 1960 έως το 1980 δεν έχει αναπτύ-

χθεί κατά το ελάχιστο. Στη συνέχεια αναφέρονται οι λόγοι και διατυπώνονται προτάσεις για την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας στη χώρα αυτή.

Γιώργος Τσιώλης, «*Η Κρίση μιας Επίκρισης. Ο Νίκος Πουланτζάς για το Κράτος*»

Το άρθρο αποτελεί κριτική απάντηση σε κριτική του Δ. Δημητρούλη πάνω σε εργασίες του Πουλαντζά για το κράτος. Αναφέρεται και σχολιάζει την κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης», στην Πουλαντζιανή θεώρηση του κράτους, καθώς επίσης και στο πρόβλημα του «ριζικού ματασχηματισμού του».

Βιβλιοκριτικές

Πανταζής Τερξελής: Γ. Μαυρογορδάτος, «*Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*», Οδυσσέας, 1988, σελ. 208

Κωνσταντίνος Κορώσης: A. Giddens, «*Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*», Οδυσσέας, 1989, σελ. 191

Κατερίνα Χαλιώτου: Ουρ. Δημητρίου – Τ. Βερβενιώτη – Κούλα Φραντζή «*... Στα λυκεία σας*», Ύψιλον, 1988, σελ. 205

Β' τεύχος, Μάιος 1990

Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «*Προβλήματα ανακατασκευής μιας σύγχρονης θεωρίας του Διαλεκτικού Υλισμού*»

Πρόκειται για συζήτηση, στα πλαίσια σεμιναριακών παραδόσεων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και αποτελεί απόπειρα ανακατασκευής της θεωρίας του διαλεκτικού υλισμού με τον προσδιορισμό της κατεύθυνσης προς την οποία οδηγεί μια τέτοια απόπειρα σε επιστημολογικό, κοινωνικό, φυσικοεπιστημονικό και ιδεολογικό-αξιολογικό επίπεδο. Η θεωρία που θα προκύψει από μια τέτοια ανακατασκευή θα πρέπει να είναι διαλεκτική και διαλογική.

Τάσος Μπουγάς, «*Ιδεολογία και Κοινωνικό Ασυνείδητο. Από τον Marx στον Althusser*»

Για τους κλασικούς του μαρξισμού, η ιδεολογία ως ψευδής συνείδηση συναρτάται άμεσα με την ταξική δομή της κοινωνίας, η κατάργηση της οποίας θα συνεπιφέρει αναγκαστικά και την εξαφάνιση της. Για τον Althusser αντίθετα, «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία», είναι παν-ιστορική (omni-historique) δομή και όρος δυνατότητας κάθε κοινωνικού μορφώματος: η ιδεολογία ως παράσταση της φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις συνθήκες της ύπαρξής τους είναι μια ασυνείδητη λειτουργία, μέσω της οποίας διασφαλίζεται η συνοχή και η κύρωση των αξιών μιας δοσμένης κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας θα άρει την ιδεολογία.

Πανταζής Τερλεξής, «*Το Σύνδρομο του Γραφειοκρατισμού σε τρεις παραλλαγές*»

Πρόκειται για ιδεοτυπική απεικόνιση του γραφειοκρατικού φαινομένου που αναφέρεται, α) στην υλικότητα του γραφειοκρατισμού, β) την σκοπιμότητα του «συνδρόμου» και γ) την αντιθετικότητα της γραφειοκρατικής οργάνωσης, με

σκοπό να επισημανθούν τα στοιχεία εκείνα που κυρίως το χαρακτηρίζουν, χωρίς να το απομονώνουν ούτε από τα αίτια που το παράγουν, ούτε από τις συνέπειες που το δικαιολογούν.

Νικόλαος Δρακάκης, «Πολιτική Συμμετοχή: Από το Φιλελεύθερο στο Κοινωνικό Κράτος»

Το άρθρο αναφέρεται στη σχέση συμμετοχής-αποχής ή μη συμμετοχής, σαν πρόβλημα εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, στο μέτρο που το φαινόμενο της πολιτικής εξουδετέρωσης του «πολίτη» συνοδεύει ολόκληρη την ιστορική διαδικασία του εκσυγχρονισμού του αστικού κράτους.

Aleksandr V. Obolonskii, Vladimir D. Rudashevskii, «Το συστημικό-δομικό μοντέλο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος»

Το άρθρο αναφέρεται στους μηχανισμούς και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο κράτος. Διερευνώνται όλες οι πλευρές που αφορούν, τόσο την δομή και τις λειτουργίες του πολιτικού συστήματος όσο και τις αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα σ' αυτό και το γενικότερο κοινωνικό περιβάλλον.

Κωνσταντίνος Κορώσης, «Κριτική Αναθεώρηση του Πατρικού Ρόλου»

Το άρθρο εξετάζει τα αίτια και τους παράγοντες που ευθύνονται για την εμφάνιση ενός πατέρα «νέου τύπου», με αυξημένες και προωθημένες υπευθυνότητες στην διαπαιδαγώγηση του παιδιού.

Κλεομένης Κουτσούκης, «Η ανάπτυξη ως σύνθετο φαινόμενο: Η πολλαπλή της διάσταση στην ελληνική κοινωνία»

Το άρθρο εξετάζει από την σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας την ανάπτυξη, σαν σύνθετο φαινόμενο, ιδιαίτερα στην διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, για μια μεγάλη σχετική χρονική περίοδο (1919-81).

Δημήτρης Κυρκιλής, «Πολυεθνικές στην ελληνική βιομηχανία: Διασυνδέσεις και ενσωμάτωση»

Στο άρθρο αυτό αναλύεται η φύση και οι διασυνδέσεις των ξένων αμέσων επενδύσεων (ΞΑΕ) στην ελληνική μεταποιητική βιομηχανία, τόσο με το πολυεθνικό κύκλωμα όσο και με την εγχώρια οικονομία.

Ηλίας Θερμός, «Πρόταση για μια σχολή πολιτικής επιστήμης και διεθνών σχέσεων»

Η πρόταση υποστηρίζει ότι ο ρόλος μιας σχολής πολιτικής επιστήμης και διεθνών σχέσεων που θα συνοδεύεται από ερευνητικά ινστιτούτα εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων, αποτελεί σημαντικό στοιχείο στην πορεία ανάπτυξης των διεθνών σχέσεων στη χώρα μας.

Βιβλιοκριτικές

A. Μαρτάου-Αλιμπράντη: *La Seconde Révolution Française, 1965-1984*

K. Κορώσης: *Helmut Fend, «Κοινωνική Ένταξη και Εκπαίδευση: Μια εισαγωγή στην Έρευνα της Κοινωνικής Ένταξης»*, Καστανιώτη, 1989, σελ. 249

Περικλής Λύτρας: *Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Παπαζήσης, 1989, σελ. 207*

Γ' τεύχος, Νοέμβριος 1990

Ηλίας Θερμός, «Οι Ιδεολογικές και Πολιτικές Μεταλλαγές στην Ευρώπη και οι Επιπτώσεις τους στις Διεθνείς Σχέσεις»

Πρόκειται για συζήτηση στα πλαίσια μεταπτυχιακών σεμιναριακών παραδόσεων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Η αναζήτηση επιχειρεί να αξιολογήσει τις μεταβολές που συντελούνται στον Ευρωπαϊκό χώρο, τις επιπτώσεις τους στην παγκόσμια διαδικασία ανάπτυξης των πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων. Στόχος είναι να προβλεφτούν μελλοντικές εκρήξεις, ώστε το μέλλον του πλανήτη να πάψει να είναι αβέβαιο.

Ηλίας Κασιμάκας-Μιχάλης Χατζηπροκοπίου, «Η Στασιμότητα της Ελληνικής Οικονομίας»

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι είναι αβάσιμο να μιλάμε για κρίση της ελληνικής οικονομίας στο διάστημα 1975-1980. Η κρίση της ελληνικής οικονομίας δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στις υποθέσεις της συμπίεσης των κερδών ή της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Τα πρωτογενή αίτια της ελληνικής κρίσης αναζητούνται στην ίδια τη στρατηγική της ανάπτυξης.

Παναζής Τερλεξής, «Η Κατάσταση της Κοινωνιολογίας και οι Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Ελλάδα μια πρόταση»

Πρόκειται για μία πρόταση οργάνωσης Μεταπτυχιακών σπουδών στον χώρο της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Η προσπάθεια αυτή έχει την αφετηρία της στην διαπίστωση ανυπαρξίας μακρόπνοου σχεδιασμού στο χώρο της εκπαιδευτικής πολιτικής και ειδικότερα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, σε μια περίοδο που η συμβολή της κοινωνιολογίας στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων γίνεται όλο και πιο ουσιαστική.

Βασίλης Φιορεθάντες, «Για μια Σύγχρονη Φιλοσοφία της Κουλτούρας»

Το άρθρο αποτελεί κριτική διερεύνηση βασικών προβλημάτων που θέτουν η φιλοσοφία της πράξης και η κοινωνιολογία της κουλτούρας. Υποστηρίζεται ότι με τη «συνειδητοποίηση», σε συνδυασμό με την απελευθερωτική πράξη, μπορούν να αποφευχθούν φαινόμενα όπως αλλοτρίωση και πτώση της ζωής σε καταναγκασμό.

Φίλιππος Νικολόπουλος, «Κυβερνητική, Αμερικανικός Δομολειουργισμός και η Μαρξιστική Εκδοχή»

Πρόκειται για προσπάθεια κατανόησης του διαλεκτικού χαρακτήρα των βασικών θεωρητικών αξόνων της Κυβερνητικής επιστήμης. Το άρθρο αναφέρεται σε μια προσπάθεια συγκερασμού των σύγχρονων αναλυτικών και ερμηνευτικών σχημάτων. Επιχειρείται σύγκλιση του κυβερνητικού μοντέλου με ορισμένες διαστάσεις του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού.

Enzo Rutigliano, «Η Μεταμόρφωση της Έννοιας της «Μεταμόρφωσης» Μετασηματισμοί μιας Έννοιας της Αντι-Εξουσίας στον Κανέττι»

Πρόκειται για διεισδυτική ανάλυση στο έργο του Κανέττι. Το άρθρο αναφέρεται στην έννοια της μεταμόρφωσης, που είναι βασική στο έργο του Κανέττι. Με την ευκαιρία αυτή γίνεται αναφορά στην εξουσία η οποία με τη σειρά της γίνεται κατανοητή μέσα από την άρνησή της, την μάζα.

Νίκος Σερντεδάκις, «Μάζα, Ελίτ και Εξουσία από τον Le Bon στον Canetti»

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μία ανασκευή των σημασιών που οι κριτικοί των μαζών και των ελίτ έχουν αποδώσει στη λέξη «μάζα». Η προσέγγιση του θέματος επιχειρείται μέσα από το πρίσμα που θέτει η διαχρονική ματιά και το βάθος του προβληματισμού του Elia Canetti.

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, «Κοινωνική Ψυχοθεραπεία σε Ασθενείς Πάσχοντες από Καρίνο: Μελέτη Περιπτώσεων (case Studies)»

Πρόκειται για μια μελέτη περιπτώσεων (case study) στο χώρο της κοινωνικής ψυχοθεραπείας. Δείγμα της έρευνας ήταν έγκυες γυναίκες, ηλικίας 30 ως 35 ετών που είχαν χειρουργηθεί προ πέντε ή έξι ετών λόγω καρκινικού όγκου. Σκοπός είναι η εξακρίβωση της επίδρασης που θα άσκησαν συγκεκριμένοι ψυχο-κοινωνικοί παράγοντες στην καρκινογένεση.

Ελένη Παπαδάκη-Μηχαηλίδη, «Διαφοροποίηση των Δύο Φύλων στα Σχέδια των Παιδιών»

Πρόκειται για εμπειρική έρευνα, που προσπαθεί να ανιχνεύσει την ικανότητα διαφοροποίησης των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι ο αριθμός των ενδογενών στοιχείων που διαφοροποιούν τα δύο φύλα στα σχέδια των παιδιών, αυξάνει με την ηλικία τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα κορίτσια και τα αγόρια απεικονίζουν περισσότερα ενδογενή χαρακτηριστικά στις φιγούρες του φύλου στο οποίο τα ίδια ανήκουν, παρά σ' αυτές του αντίθετου φύλου.

Νίκος Γουσογύνης, «12ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, 1990: κρίσεις και παρατηρήσεις»

Επιχειρείται εκτενής περιγραφή και κριτική αξιολόγηση του προβληματισμού και των προοπτικών που διατυπώθηκαν στο 12ο Συνέδριο Κοινωνιολογίας στη Μαδρίτη τον Ιούλιο του 1990. Η παρουσίαση συνοδεύεται από πλήρη βιβλιογραφία των εισηγήσεων και των σχετικών εργασιών των εισηγητών και των συνέδρων.

Βιβλιοκριτικές

Δημήτρης Κυρκιλής: Αχιλλέας Μητσός, «Η Ελληνική Βιομηχανία στη Διεθνή Αγορά: Κρατική προστασία και ανταγωνιστική θέση της εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», Αθήνα, Θεμέλιο, 1989

Νίκος Δεμερτζής: Θάνος Λίποβατς, «Η Απόρνηση του Πολιτικού», Αθήνα, Οδυσσέας, 1988

Μίση Γκούμα: Χρίστος Αδαμόπουλος, «Λόγος Κεκρυμμένος περί Φωτός ή Αξονική Τομογραφία Οδυσσέα Ελύτη», Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 1987.